

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

24

2019

Pardubice 2019

Na obálku byla použita část obrazu Bernarda Bellotta *Pohled na Drážďany z pravého přehu Labe nad Augustovým mostem*, cca 1750 – 1755, olej na plátně, 52 x 82 cm ze sbírek Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (Wikimedia Commons), dostupný na: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bellotto_View_of_Dresden.jpg

© Univerzita Pardubice, 2019

evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802–2502

Obsah

Michal TÉRA Korutanský nastolovací obřad a přemyslovský mýtus	9
Urszula KICIŃSKA Political activity of widows as an example of shaping cliental dependencies in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries	41
Bożena POPIOŁEK Patrons and clients. The specificity of female clientelism in the Polish-Lithuanian Commonwealth at the turn of the seventeenth century. Research postulates	55
Agnieszka SŁABY Emotional pressure and violence in the milieu of the nobility in the Saxon era of the Polish-Lithuanian Commonwealth	71
Iveta COUFALOVÁ Jan Nepomucký v luteránských Drážďanech. Rekonverze Wettinů a role českého zemského patrona v 1. polovině 18. století	89
Filip VÁVRA Rezidenční síť Františka Josefa Černína z Chudenic ve Vídni a v Praze ve 20. a 30. letech 18. století	109
PETR WOHLMUTH Poručík proti maršálovi. Dvojí výzva post-vaubanovské tradici v textech skotského vojenského inženýra Charlese Bisseta z let 1751–1778	137
GABRIELA KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ Pokusy o vzdělávání prvních českých kazatelů augsburského vyznání	173
PETER DEMETER – DANA MAREŠOVÁ Životní cesta Terezie Dalbergové (1866–1893) za uzdravením. Zbožná pouť do francouzských Lurd	191

Dana MUSILOVÁ – Pavla PLACHÁ	
Ženská nucená práce v českých zemích 1939–1945	205
Recenze a zprávy	223
Seznam recenzentů	241
Seznam autorů	242

Michal TÉRA

Korutanský nastolovací obřad a přemyslovský mýtus

Abstract: Carinthian Enthronization Ceremony and the Premyslid Myth

The present study deals with the medieval enthronization ceremony held in Zollfeld near Karnburg where the Carinthian dukes were inaugurated. This ceremony was described in a number of period sources from the 13th to the 15th centuries (the last ritual took place in 1414) and has been explored by many scholars since the end of the 19th century to the present. At the same time, the literature sources point to a cultural connection with similar rites known from both Slavic and Indo-European environments. One of the aims of the study is therefore to summarize and point to the most significant existing theories concerning the origin and the course of the ceremony. Another aim is to point out the connection between Carinthian setting ritual and a legend (or myth) about the origin of princely power in Bohemia where a similar ritual, apparently inspired by this myth, was proved in the early modern period. In the end, the study, in accordance with the current research, attempts to suggest a possible interpretation of the individual elements that are a part of both the setting ceremony and the myth of the royal power.

Key words: Carinthia – enthronization ceremony – Premyslid myth – archaic culture – Slavs

Evropská archaická tradice nenalezla své uplatnění jen v rámci lidové kultury. Přestože právě v tradičních rolnických komunitách byla nejživější a nezřídka přežívala v různé podobě až do nejnovější doby, nalezneme její stopy i v kultuře a duchovním světě středověkých evropských elit, které se nábožensky i kulturně hlásily ke křesťanství. Mísení předkřesťanských prvků s christianizovanou kulturou evropského středověku je více než patrné při iniciačních obřadech, kterými procházel příslušník elity během svého života a působení – narození, svatba, korunovace, smrt a pohřeb. Tyto rituály byly poměrně brzy podchyceny církví a byly naplněny smyslem odpovídajícím idejím křesťanství, podržely si ovšem řadu archaických postupů, které mnohdy tvořily páteř celé iniciace. Předkřesťanské motivy však nepřežívaly jen v rámci obřadů, které je dnes často těžké rekonstruovat, našly i své deskriptory v osobách kronikářů. Je překvapivé a zároveň naprosto logické, že prvními zpracovateli a komentátory archaické tradice byli klerikové. Ale byli to právě oni, kteří zachytili dynastické legendy svých králů vycházející ze starých

mýtů o panovnické moci. Křesťanští kronikáři je *desakralizovali* a *historizovali*, jejich pohanské jádro jim však ponechali. Dějiny států a dynastií tak rozdělili na dobu pohanskou (předkřesťanskou) a křesťanskou.

Zkoumáme-li tradice raně středověkých států a národů severní, střední nebo východní Evropy, nalezneme zde řadu (ač zlomkovitých) příkladů symbiózy pohanské a křesťanské kultury. Autoři jako Kosmas, Gal Anonym, Saxo Grammaticus, Snorri Sturluson, Vincenc Kadłubek nebo sestavovatelé kyjevského *Vyprávění o dávných časech* se věnují (poměrně podrobně) pohanské epoše svých národních dějin a původu svých vládnoucích dynastií. Stejně tak máme dochované, archeologicky nebo písemně, pohanské relikty v rámci iniciačních obřadů, jakými byly postřižiny, pohřeb nebo nastolení. Právě nastolení a dynastická legenda mají k sobě obzvláště blízko – obé se vztahuje k osobě vládce a k moci jako takové. Dynastické mýty přímo osvětlovaly původ moci a důvody, proč je moc v rukou toho kterého rodu. Intronizační obřad potom realizoval tento mýtus při předání moci do rukou nového panovníka. Panuje zde tedy specifický poměr mezi mýtem a obřadem, časem mýtickým a historickým. Obřad zpřítomňoval mýtický čas v realitě, mýtus ožival obřadem. Je tedy logické hledat souvislosti mezi legendami o původu vládnoucích rodů a nastolovacím obřadem.

Zcela specifický intronizační obřad se dochoval až do počátku novověku v Korutanech. Zdejší vévoda procházel nastolovacím rituálem, který několikrát popsali doboví kronikáři, v některých případech pravděpodobně očití svědci této zvyklosti. Obřad se konal na Gosposvetském poli (*Zollfeld, ecclesia Sancta Maria ad Charantanam*) poblíž Krnského hradu (*Karnburg, Carentana, civitas Carantana*),¹ bývalým sídlem vládců slovanského Karantanského knížectví,² které však už ve 20. letech 9. století bylo připraveno o vládců z domácí dynastie. Stalo se součástí Východofranské říše a později ottonské Svaté říše římské. Nejstarší podrobné popisy obřadu se vztahují k 13. a 14. století. *Rakouská rýmovaná kronika* Ottokara z Geuly z počátku 14. století líčí nastolení tyrolského vévody Meinharda na korutanský stolec roku 1286 takto: po udělení Korutan vévodovi v léno se ráno po mši konalo nastolení na Gosposvetském poli, kde stál kamenný stolec, vlastně hlavice ze starého římského sloupu íonského typu. Na tomto stolci seděl nejstarší příslušník selského rodu, který roli nastolovatele získával dědičně. Sám pak byl příslušníkem specifické sociální skupiny *kosezů*, což byli svobodní sedláci v Korutanech a Kraňsku, kteří se řídili vlastním

1 Herwig WOLFRAM, *Karantanijs med Vzhodom in Zahodom. Obri, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju*, *Zgodovinski časopis* 45, 1991, č. 2, s. 177–187.

2 Termín „karantánský“ zde používáme pro období svébytného slovanského knížectví, které jako autonomní útvar existoval do 20. let 9. století. Označení „korutanský“ pro stejné území v době, kdy bylo pevnou součástí Svaté říše římské jako jedna z říšských zemí. Mezi obdobím slovanského Karantánského knížectví a jeho zapojením do Východofranské říše a vznikem Korutanského vévodství jako svébytné říšské země zde bylo ještě období tzv. Velké Karantánie – viz níže v textu.

právem a v jejichž rukou byla jednak formální volba nového vévody (i s právem odmítnout císařem nabízeného kandidáta), jednak režie celého nastolovacího rituálu. Kandidát stolce byl převléknut do rolnických šatů a přiveden před sedláka na kamenném stolci, jak píše Ottokar:

„[...] musí se svléci, aby si na své nohy mohl navléci dvě nohavice z šedého sukna a dva červené střevíce, které mu svižně řemeny přiváží k nohám. Musí si obléci kabátec vyrobený ze stejného sukna, který je zepředu i zezadu otevřený, musí být bez límce, se čtyřmi cípy a ne víc, a dlouhý je trochu přes kolena. Jako vnější oděv si musí vzít šedý plášť, který nesmí být vyšívaný. Také mu je dovoleno mít na hlavě klobouk, špičatý, šedivý, na něm jsou vymalovány čtyři čtverečky – stejné klobouky se kdysi nosily v Korutanech – a konec šňůry musí volně viset. V jedné ruce musí junák pevně vést strakatého býka, v druhé ruce musí s sebou vést kobylu, která nemá vadu a je bílé a černé barvy. A když je takto připraven, musí ho doprovázet v té chvíli po obou stranách dva svobodní páni, kteří vynikají rozumností a moudrostí. Pánové musí přijít před sedláka, který sedí na kameni. Ten musí jednu nohu přehodit přes druhou a mluvit musí slovansky.“³

Když se průvod přiblížil, zeptal se kosez na stolci slovanským jazykem přítomných, kdo to přichází. Odpověď zněla, že vévoda této země. Následoval rituální dialog mezi sedlákem a jeho „přisedícími“, který se týkal kvalit kandidáta. Nastolovatel se ptal, zda je budoucí vévoda pravé křesťanské víry, zda bude spravedlivý soudce a zda bude chránit vdovy, sirotky, mnichy a duchovní. Na všechny otázky dostal kladné odpovědi, které byly stvrzeny konečnou přísahou. Nato kosez uvolnil místo vévodovi, vzal si obě zvířata, které kandidát přivedl; vévoda na stolci musel zopakovat přísahu, načež přijímal hold od přítomných a rozděloval léna.

Z Ottokara částečně čerpal opat cisterciáckého kláštera ve Viktringu Johann, který sepsal kroniku rakouských a východoalpských zemí *Liber certarum historiarum*. Roku 1341 vznikl koncept ve Vídni a roku 1342 vypracoval Johann čistopis ve viktrinském klášteře.⁴ Ottokarův vliv se projevil při popisu nastolení Meinharda Tyrolského (1286), který ovšem viktrinský

3 [...] er sol sich bewegen/an sîniu bein ze legen/zwò hosen von grâben tuoche/ und zwèn rôte buntschuoche/ die man mit riemen swinde/im zuo den beinen binde./des selben tuochs sol er legen an/einen roc alsô getân,/der vor und hinden offen sî/kolier sol er wesen frî/mit vier gëren und niht mê,/und daz er an der lenge gê/ein lutzel für diu knie./ze hulle sol er tragen hie/ein einvachen mantel grâben/der sol niht flentschieres haben./im ist ouch ûf dem houbet/ein huot zu tragen erlobet/guphoht in grâber gestalt/ daran vier schiben sint gemâlt/die selben hüete kluoc/niulich man datz Kernden truoc/diu snuor sol sîn einende./in einer sîner hende/sol der helt zier/ziehen einen vêhen stier,/in der andern hend sol er/mit im ziehen her/ein veltphert, daz niht darbe/wîz und swarzer varbe./und swenn er wirt alsô bereit,/sô sullen wesen sîn geleit/an den selben zîten/zuo ietweder sîten/zwenn heren von frîer art,/an sinn und wîtzen wol bewart./die heren sullen fûeren in/für den geburen hin,/der da sîtzet ûf dem stein./der selbe sol ein bein/ûdaz ander legen,/windischer rede sol er phlegen“, Ottokars Österreichische Reimchronik, Josef Seemüller (ed.), erster Halbband, Hannover 1890, s. 265.

4 Bogo GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, s. 108.

opat ještě doplnil a poopravil.⁵ Navíc připojil líčení dvou nastolovacích obřadů, které sám zažil, totiž habsburských vévodů Otty Veselého (1335) a Albrechta II. Chromého (1342). V obou dvou případech neopomenul Johann podotknout, že vévodský doprovod z rakouských zemí se pohoršoval nad průběhem rituálu, připadal mu směšný a ozývaly se hlasy, že tento – pro urozeného knížete – tak ponižující zvyk, při němž byl vévoda převlékán do rolnických šatů a dostal od koseze na stolci rituální políček, musí být odstraněn.⁶ Johann ve svém popisu mění a doplňuje několik věcí: 1) zvířata asistující při obřadu (strakatý býk a kobyla) nevede ke stolci vévoda, ale drží je kosez sedící na stolci; 2) vévoda v selských šatech nese palici a je doprovázen šlechtou a rytíři; 3) místo na stolci je od koseze vykoupeno za obě zvířata, šedesát denárů a osvobozením od daní; 4) kosez před vévodovým nastolením lehce kandidáta udeří do tváře a napomene ho, aby byl dobrým soudcem; 5) kníže stoje na stolci ukáže mečem do všech čtyř světových stran a napije se z klobouku chladné vody; 6) po obřadu následuje mše v blízkém chrámu, kterého se kníže účastní v rolnickém oděvu, teprve po něm je převlečen do vévodských šatů; 7) následuje hostina, při které se rozdělují dvorské úřady, a nakonec usedne vévoda na kamenný soudní stolec (tzv. vévodský), z něhož rozděljuje léna a přijímá hold. Takto Johann vylíčil první část obřadu:

„Nedaleko pod Korutanskou horou, poblíž chrámu svatého Petra je kámen, na kterém sedí svobodný sedlák, který dědí tento úřad po rodinné linii, a drží v jedné ruce strakatého býka a v druhé kobylu stejné barvy; oblečen je do selského oděvu, klobouku, střevíců a zůstává bez hnutí. Vévodu se zemskou zástavou, doprovázeného šlechtou a rytíři, někdo, kdo na to má dědičný nárok, svlékne z drahocenného oděvu a v ústraní mu oblékne plášť, klobouk, suknicí z šedivého sukna a zaváže mu střevíce stejným způsobem jako u rolníků; a takto kráčí s palicí v rukou vpřed. [...] Sedlák, který sedí na kameni, pak zavolá slovanským jazykem: ‚Kdo je ten, který přichází takto krokem?‘ A přisedící mu odpoví: ‚To je kníže země.‘ Na to on: ‚Zdali je spravedlivý soudce, který dbá o blaho vlasti, svobodu země, zda je vhodný? Zda je pěstitel a obránce křesťanské víry?‘ Všichni odpoví: ‚Je a bude.‘ On pak: ‚Ptám se tedy, jakým právem mě může odstranit z tohoto stolce?‘ Všichni praví: ‚Šedesátí denáry. Těmi strakatými zvířaty a oděvem, do něhož byl vévoda oblečen; a daruje tvému domu svobodu a zbaví ho daní.‘ A sedlák, který vévodu lehce udeří, ho napomene, aby byl dobrým soudcem, a vstane, uvolní vévodovi místo a přitáhne jmenovaná zvířata k sobě. Vévoda stoje na kameni a drže v rukou meč, ukáže jím na všechny strany a přitom prohlásí, že bude dobrým soudcem [...]“⁷

5 *Tamtéž*, s. 118.

6 *Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum*, Tomus 2, liber 4–6, Fedorus Schneider (ed.), Hannoverae et Lipsiae 1910, s. 160–161: zde delší a podrobnější líčení Ottova nastolení v konceptu kroniky, na s. 195–196 popis Albrechtova nastolení v čistopisu díla.

7 *„Porro sub monte Karinthiano prope ecclesiam sancti Petri lapis est, super quem rusticus libertus ponitur per successionem stirpis ad hoc officium hereditatus, tenes in una manu bovem discoloratum et in altera equam eiusdem dispositionis, indutus habitu pilleo, calceis rusticalibus, immobilis perseverat. Princeps cum pantherio terre, stipatus nobilibus et militibus, vestibus exiit preciosis et seorsum pallio pilleo, tunica grisei staminis et calceis corrigiatis eodem modo quo rusticus induitur per quendam, qui ex successione hoc habet, gerens baculum in manibus sic procedit [...] Rusticus autem super lapidem sedens Sclavice*

Třetím pramenem z tohoto období je *Švábské zrcadlo* (*Schwabenspiegel*). To bychom mohli považovat za starší zdroj než výše zmíněné kronikáře, protože vzniklo v letech 1275/1276 v Augsburgu. Nicméně skutečnost je složitější – opisů tohoto právního díla se dochovalo na 250 (většinou z 15. století), přičemž nastolení korutanských vévodů líčí jen dva z nich – giessenský (14. století) a sanktgallenský (15. století).⁸ Podle nich je korutanský vévoda císařským lovcím, nicméně za panovníka v zemi ho ustanovují pouze kosezové („*fryen lantsaessen*“). Ti volí soudce, který mezi kosezi zjišťuje přijatelnost kandidáta. Pokud je skutečně zvolen, je převlečen do rolnického oděvu (německý autor *Zrcadla* ho považuje za typický oděv lovcího), přičemž nechybí mošna („*ain grouss routt taeschen*“), do které se vloží sýr a chléb („*sin kaess sin brot*“), kandidát dostane lovecký roh („*jaegerhorn*“), na hlavu mu posadí šedivý slovanský klobouk („*ainen Grawen windischen huett*“) a je vysazen na kobylu, na níž dojede ke kamennému stolci („*vnd setzen in dann vff ain velt pfaertt vnd fuerend In denn zue ainem stain*“), který třikrát objede za zpěvu slovanských písní („*vnd fueren in mit Jerem windischen gesang Dristund vmb den selben stain*“).⁹ V tomto líčení je někdy spatřována nejstarší podoba obřadu sahající před 13. století, nicméně shoda na tom v odborné literatuře nepanuje a někdy je za nejstarší autentický popis označována relace Ottokara z Geuly.¹⁰

Do 14. století ještě spadá čtvrtý pramen – kompilační dílo *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften* sestavené Leopoldem z Vídně. Zdrojem pro tento text je celá řada literárních děl různého žánru – *Flores temporum*, Ottokarova *Rýmovaná kronika*, *Fürstenbuch*, kronika z Königfeldu, *Maxmilianova legenda*, příp. rakouské zemské desky, legenda o svatém Alexeji, univerzitní spisy, spisy Jindřicha z Langensteinu. Popis obřadu je evidentně závislý na starších zdrojích, jak je patrné z následující ukázky:

„Ten zvyk je takový, že je tu selský rod, jenž toto dědí, a [to že] nejstarší sedlák z toho rodu se posadí na kamenný stolec na Gosposvetském poli. Na to před něj přijde vévoda v selském oděvu s býkem a kobylou. Vévodu také doprovázejí dva zemští páni. Sedlák se táže, zda ten, kdo se chce stát vévodou,

proclamabit: 'Quis est iste, qui progreditur sic incedens?' Et respondetur a conseditibus: 'Iste est princeps terre' Ad quod ille: 'Estne iustus iudex, querens salutem patrie, condicionis libere, ut sit dignus? Estne Christiane cultor fidei et defensor?' Respondetur ab omnibus: 'Est et erit.' At ille: 'Ergo, quo iure me ab hac sede amoveres debeat, quero.' Dicunt omnes: 'Cum denariis LX, iumentis hiis discoloratis et vestibus, quibus princeps fuerit investitus; faciet quoque domum tuam liberam et absque tributo.' Et rusticus levi alapa data principi bonum iudicem iubet esse et surgens, iumentis predictis sibi attractis, principi locum prebet. Princeps stans super lapidem, nudum in manu gladium habens, vertit se ad omnem partem, ensem vibrans, ostendens iustum iudicem omnibus se futurum [...]’⁸, Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum, Tomus 1, liber 1–3, Fedorus Schneider (ed.), Hannoverae et Lipsiae 1909, s. 290–291.

8 Peter ŠTIH, *Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih*, *Zgodovinski časopis* 66, 2012, č. 3–4, s. 306–343.

9 Cit. podle B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 80.

10 P. ŠTIH, *Ustoličevanje koroških vojvod*, s. 315–319.

je správné křesťanské víry a zda bude spravedlivý soudce a obránce kněží, vdov a také sirotků. Při tom musí být ti dva zemští pánové, kteří ho doprovodili. Pak sedlák uvolní stolec pro vévodu, který se musí posadit stejným způsobem, a sedlák si vezme býka a tu kobyly.¹¹

Nicméně prokazatelně starší zmínka o nastolení korutanského vévody pochází z 12. století, kdy se rozpadal specifický útvar Velká Karantánie, což byl systém vévodství a marek na jihovýchodním pomezí říše, zřízený již Ottou I. proti maďarským nájezdům, a jehož centrem bylo původní slovanské Karantánské knížectví, pozdější Korutanské vévodství. V druhé polovině 12. století už z tohoto útvaru zbyly jen trosky a dědičnou vládu držel nad Korutany domácí rod Spanheimů. O nastolení Bernarda ze Spanheimu, bratra právě zesnulého vévody Herrmanna, se krátce zmiňuje notář císaře Fridricha I. Burkhard v listě opatu Mikuláši ze Siegburgu, napsaném 25. prosince 1161, v němž popisuje události z 12. listopadu 1161.¹² V ten den za přítomnosti aquilejského patriarchy Ulricha, salzburského arcibiskupa Eberharda a „mnohých dalších“ sám nastolil („intronizavi“) Bernarda na stolec Korutanského vévodství („in sedem Karinthani ducatus“).¹³ Druhá, ještě starší zmínka se týká dokonce období slovanské Karantánie a vztahuje se až k 8. století. Nachází se v jednom z nejstarších pramenů raně středověkých dějin východoalpského prostoru, v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, tendenčním spisku bavorské církve, který obhajoval její nároky proti moravsko-panonskému arcibiskupství. V něm se píše o nastolení dvou karantánských knížat v polovině 8. století – Gorazda (*Cacatius*) a Chotimíra (*Cheitmaro*). Pro zkoumání korutanského obřadu je však tento pramen v podstatě nepoužitelný, neboť se v něm pouze neurčitě píše, že Gorazda učinili Slované vévodou („*ducem fecerunt*“) a Chotimírovi udělili vévodství („*ducatum dederunt*“).¹⁴

11 „Die selb gewonhait ist also, daz ain peawrisch gesleachte, daz darczu erbet, und der eldist pawr des geslächtes seczt sich auf den stainen stül in dem Czolveld. Darnach chümpft der herczog für in in pëwrichem gewant mit ainem stier und mit ainem veldphêrd. Der herczogen auch zwen lantherren also weisent. Der pawr fragt, ob der, der herczog wil werden, rechtes christenleiches gelaubens sei und ain rechter richter und beschwïrmer pfaffen, wittiben und auch waysen. Darumb swern müssen die zwen lantherren, die in weisent. Darnach rawmpft der pawr den stul dem herczogen, der auch also müzz swern, und der pawr nimpt den stier und daz veldpfeard.“ *Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften*, Joseph Seemüller (ed.), Hannover – Leipzig 1909, s. 140.

12 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 71.

13 „Unde cum ipse [Eberhard, pozn. M. T.] et patriarcha apud Villacum [dnešní Villach, pozn. M. T.] colloquium esse habituri, ego diffidens utrique ibidem adfui impediens illos summam concilii pro posse ad honorem imperatoris retorquens. Nec mora delatis interim litteris a curia fratrem defuncti ducis in sedem Karinthani ducatus intronizavi presente patriarcha, Salzburgense aliisque plurimis; ibidemque litteras exhibui generales vassallis et ministerialibus archiepiscopi directas in quibus admonere iubebantur archiepiscopus statim frenetizare cepit stansque super lapidem signo cruce signatus spiritum sanctam ex se locuturum palam profitebatur et erat verbum de papa [...]“ *Monumenta historica ducatus Carinthiae III / Die Kärnten Gechichtsquellen, dritter Band: 811 – 1202*, August von Jaksch (ed.), Klagenfurt 1904, s. 387.

14 *De Conversione Bagoariorum et Carantanorum libellus*, in: *Monumenta Germaniae Historica*, Tomus XI., Georgius Heinrichus Pertz (ed.), Hannoverae 1854, s. 7.

Naposledy proběhl intronizační rituál na Gosposvetském poli roku 1414, kdy byl nastolen vévoda Arnošt Železný, otec budoucího císaře Fridricha III.¹⁵ Ovšem i po posledním provedení obřadu se vzpomínka na něj udržovala. Zásahu na tom mají historici z 15. století. Prvním z nich je vídeňský mistr Thomas Ebendorfer z Haselbachu (1387–1464), který v letech 1405–1412 studoval na vídeňské univerzitě, v letech 1412–1464 zde učil a získal různé akademické tituly, v roce 1431 zastupoval vídeňskou univerzitu na basilejském koncilu a později prostředkoval i při sporech mezi Vídní, dolnorakouskými zemskými stavy a zemskými knížaty. Jeho hlavním dílem je *Rakouská kronika*, jejíž první tři knihy sestavil do roku 1440 a čtvrtou a pátou mezi lety 1440 a 1463. Mezi jeho hlavní inspirace patřily kroniky Johanna z Viktringu a Leopolda z Vídně, což se projevilo i na popisu nastolovacího obřadu.¹⁶ Ten se příliš neliší od Johannova: podle Ebendorfera drží býka a kobyly sedlák („*qui et tenet in una manu bovem discoloratum, et in altera equam eiusdem dispositionis*“), který sedí na kamenném stolci („*lapidea sedes*“). Vídeňský mistr však tvrdí, že sedlák si obleče vévodovo oblečení a své dá vévodovi a teprve pak mu uvolní místo na stolci („*vestes suas principi induit, et eas pro vestibus principis comutat, dans locum principi*“). Opomíjí rovněž slovanský charakter obřadu.¹⁷

Dalším z autorů je Enea Silvio Piccolomini, který se ve svém spise *De Europa* z roku 1458 zmiňuje o obřadu ve 20. kapitole *De Carinthia, ritu apud eam novi principis creandi, quomodo nobiles ex Ingonis principis convivio ad Christi fidem fuerunt inclinati, de consuetudine in fures, et de comite Henrico viro corruptissimo*. Piccolomini nepochybně obřad nikdy vidět nemohl a vychází ze starších zdrojů. Kamenný stolec nazývá mramorovým kamenem („*marmoreus lapis*“), zdůrazňuje selský oděv vévody a pastýřskou hůl v jeho ruce při obřadu („*agrestis ei vestis, agrestis ei pileus, calceusque et baculus in manu gestatus pastorem*“), připomíná slovanský jazyk rituálu, ví o asistenci obou zvířat – býka a kobyly, a také o symbolickém gestu mečem a pití chladné vody z klobouku.¹⁸

Posledním autorem z 15. století je Jakob Unrest, narozený mezi lety 1420–1430 v Bavorsku či Korutanech, který od roku 1466 působil v Korutanech jako farář a později jako kanovník – zemřel roku 1500. Za svůj život sestavil několik historických děl: *Rakouskou kroniku*, *Uherskou kroniku* a konečně i německy psanou *Korutanskou kroniku*. V ní se věnuje mimo jiné nastolovacímu obřadu. Podle jeho líčení se příslušník z prastarého selského rodu *Edlinger* usadí na stolci (*Stuell*), který je na Gosposvetském poli. K němu přijde vévoda oděný do rolnických šatů s býkem a kobyly a v doprovodu dvou zemských pánů – a následuje líčení, které známe z Johanna z Viktringu nebo Ottokara z Geuly. Unrest se

15 P. ŠTIH, *Ustoličevanje koroških vojvod*, s. 308.

16 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 120–121.

17 Thomas EBENDORFER, *Chronica Austriae*, Alphons Lhotsky (ed.), Berolini et Turici 1967, s. 273–276.

18 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 128–131.

kriticky vymezuje vůči těm, kteří obřad zesměšňují nebo zlehčují, a dodává, že zvyklost potvrdil již císař Jindřich II. (1002–1024), který byl jistý čas také korutanským vévodou, a proto se obřad zachovává.¹⁹

Naposledy je v pramenech obřad zmiňován v roce 1564. Tehdy – těsně před smrtí Ferdinanda I. – převzal jeho syn Karel II. vládu nad Štýrskem, Kraňskem a Korutany. Korutanské stavy však pro císařského komisaře vydaly jakési „poučení“ o způsobu přijetí korutanského vévody za právoplatného zeměpána. Podle tohoto textu musí „*knížecí výsosť*“ přijmout vládu nad zemí od jistého sedláka, neboť vévodu nastoluje rolník („*daß der angehende fürst von dem pauern eingesetzt wierdt*“). K této příležitosti jsou zde dva stolce („*zween stuell*“), jeden na Gosposvetském poli a druhý na Krnském hradu. Průběh obřadu podle „poučení“ byl následující: kandidát s gorickým hrabětem a dalšími urozenými pány dorazili ke stolci, přičemž budoucí vévoda byl v rolnickém oděvu. Na stolci našli rolníka, který s vévodou vedl dialog, načež vévoda vykoupil místo na stolci za 60 denárů, býka a kobyly, kteréžto zvířata stála vedle rolníka, a za osvobození rolníkova domu od daní.²⁰

Památky na nastolovací obřad však nejsou pouze písemné. Ze 14. století je dochováno vyobrazení Leopolda Stanreutera z *Rakouské kroniky 95 vládců*, na němž je vidět kandidáta, který v rolnickém oděvu přijíždí na bílém koni ke stolci, koseze sedícího na nastolovacím stolci (který zde spíše připomíná větší židli) a uprostřed již nastoleného vévodu v slavnostním oděvu na vévodském trůnu s žezlem v ruce. Podle všeho Stanreuter obřad ani stolce nikdy neviděl. Druhé zobrazení je mnohem pozdější – pochází z 18. století. Jedná se o jednu ze tří fresek, kterými nechaly korutanské stavy vyzdobit zasedací sál (Velký erbovní sál) korutanského zemského sněmu v Celovci/Klagenfurtu. Fresky v roce 1740 vytvořil Josef Ferdinand Fromiller a všechny tři symbolizovaly svobody korutanských stavů: udělení města Celovce korutanským stavům císařem Maxmiliánem I. roku 1518, dědičný hold Karlu VI. roku 1728 a konečně nastolovací obřad korutanských vévodů.²¹ Na barokně stylizovaném díle nechybí nic z atributů známých z pramenů: býk, kobyly, kosez na realisticky vyobrazeném kamenném stolci, vévoda s holí v ruce v selském oděvu, doprovod s praporci. Scéna vyobrazuje odevzdání peněžitého výkupu sedícímu kosezovi z rukou vévody.

Dochovaly se i oba stolce. Nastolovací – vlastně hlavice římského sloupu – stál do roku 1862 na louce u Krnského hradu. Odtud byl přenesen do dvorany korutanského zemského sněmu, kde byl do roku 1905. Následujících sto let byl umístěn v Korutanském zemském muzeu a v roce 2005 byl vrácen do korutanského zemského sněmu, kde stojí před výše

19 Tamtéž, s. 134–139.

20 Tamtéž, s. 140–141.

21 P. ŠTIH, *Ustoličevanje koroških vojvod*, s. 309–310.

zmíněnou Fromillerovou freskou ve Velkém erbovním sále.²² Tento „knížecí kámen“ je vysoký 65 cm s průměrem podstavce 87 cm a ve středověku na něm byl vytesán korutanský zemský znak, jak o tom svědčí dobové prameny (dnes je erb již zcela neznatelný). Původně stál pravděpodobně přímo na Krnském hradu nedaleko chrámu, tj. v sídle slovanských karantánských knížat. Vévodský stolec, z něhož již nastolený vévoda rozdělával léna a soudil, stojí dodnes na svém místě u cesty z Celovce do Svatého Víta. Je sestaven ze dvou desek rovněž z rozvalin římského města Virunum a má dvě sedadla – vévodské směrem na východ a sedadlo gorického hraběte, na němž snad původně zasedal vrchní soudce kosezů, směřované na západ. Kromě latinských nápisů antického původu je na něj vytesán nápis RVDOLPHVS DUX pocházející ze 14. století.²³ O stáří tohoto stolce, jeho původní úloze a určení jeho jednotlivých částí (tj. obou kamenných sedadel) se dosud vedou spory.

Korutanského rituálu si všiml už Jean Bodin ve svých *Les six livres de la République* (1576). Vydání tohoto díla z roku 1580 měl k dispozici i Thomas Jefferson, který si z Bodinova líčení, kde mu tento obřad slouží k výkladu o rozdílech mezi králem a tyranem, podtrhl některé pasáže.²⁴ To později posloužilo k domněnce, podle všeho mylné, že se Jefferson inspiroval korutanskou intronizací při psaní americké ústavy.²⁵ Moderní historická věda se začala touto zvyklostí zabývat od konce 19. století. Tehdy vyšla první souhrnná práce od Paula Puntscharta.²⁶ Obřadem, jeho původem, vývojem, smyslem a souvislostmi se zabývala a zabývá především slovinská a německá (tj. převážně rakouská či přímo korutanská) historiografie. Z nejdůležitějších prací německojazyčné produkce zmiňme Ulricha Steinmanna,²⁷ Gotberta Mora,²⁸ Heinze Dopsche²⁹ či z posledních let významné

22 Peter ŠTIH, *Karantanci – zgodnjesrednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom*, *Zgodovinski časopis* 61, 2007, č. 1–2, s. 47–48.

23 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 146–147.

24 Bogo GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol*, *Zgodovinski časopis* 24, 1970, č. 1–2, s. 113.

25 Joseph FELICIJAN, *The Genesis of the Contractual Theory and the Instalation of the Dukes of Carinthia*, *Celovec* 1967, s. 17–62.

26 Paul PUNTSCHART, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein verfassungs- und kultur-geschichtliches Beitrag*, Leipzig 1899.

27 Ulrich STEINMANN, *Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger*, in: *Carinthia I*, 157, 1967, s. 469–497.

28 Gotbert MORO, *Zur Zeitstellung und Bedeutung des Kärntner Herzogstuhles*, in: *Sonderdruck aus Mundart und Geschichte* (Eberhard Kranzmayer zu seinem 70. Geburtstag am 15. Mai 1967 zugeeignet), *Studien zur österreichisch-bairischen Dialektkunde*, Bd. 4. Wien 1967, s. 95–110; TÝŽ, *Zur Geschichte des Kärntner Herzogstuhles*, in: *Carinthia I*, 1967, s. 420–441.

29 Heinz DOPSCH, „... in sedem karinthani ducatus intronizavi ...“ *Zum ältesten gesicherten Nachweis der Herzogseinsetzung in Kärnten*, in: Lothar Kolmer – Peter Segl (Hgg.), *Regensburg, Bayern und Europa. Festschrift für Kurt Reindl zu seinem 70. Geburtstag*, Regensburg 1995, s. 103–136.

práce Hanse Dietricha Kahla³⁰ nebo tematický sborník Axela Hubera.³¹ Rovněž slovinská historiografie přinesla celou řadu významných prací. Zásadní místo mezi nimi zaujímá fundamentální a v řadě aspektů dosud nepřekonaná práce Bogo Grafenauera *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* z roku 1952. K tomuto tématu se autor poté ještě několikrát vrátil.³² Grafenauer uvedl, utřídil a analyzoval všechny relevantní prameny k tématice, vyrovnal se s dosavadní literaturou³³ a pokusil se rekonstruovat vývoj obřadu. Vedle Grafenauera uvedme i dalšího tehdejšího významného badatele Ljudmila Hauptmana.³⁴ Z novějších autorů se nastolovacímu rituálu hlouběji věnovali Peter Štih³⁵ a především Andrej Pleterski, který se pokusil o analýzu rituálu jako projevu archaické předkřesťanské kultury a myšlení s řadou odkazů k analogickým obřadům v indoevropském kontextu.³⁶ Jeho odvážné závěry vyvolaly kritickou reakci Petera Štiha³⁷ a Igora Grdiny,³⁸ na kterou autor vášnivě polemicky odpověděl obhajobou zvolené metody a své závěry ještě přehledněji kategorizoval do třinácti tezí.³⁹ Korutanský obřad ovšem nachází ozvuky v historickém a v historicko-kulturním bádání i jiných slovanských národů, neboť tamní badatelé hledají analogické zvyklosti či jejich relikty právě ve slovanském prostředí. Ačkoliv je rituál často připomínán, systematických srovnávacích studií, které by se korutanskému

30 Hans-Dietrich KAHL, *Akzente zur Fürstensteinfrage*, in: Axel Huber (Hg.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich*, Tagungsbericht Symposium Gmünd 20. bis 22. September 1996, Gmünd 1997, s. 221–235; TÝŽ, *Solium ducatus karinthie. Fragen um Kärntens Fürstenstein und seine Rituale*, in: Carinthia I, 1998, s. 185–235; TÝŽ, *Der „Richter des Landes“ zu Kärnten in Überlieferung des sogenannten Schwabenspiegels*, in: Carinthia I, 2000, s. 133–141; TÝŽ, *Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem*, in: Rajko Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche, Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2*, Ljubljana 2000, s. 987–993; TÝŽ, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)/Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.)*, Ljubljana 2002.

31 Axel HUBER (ed.), *Der Kärntner Fürstenstein im europäischen Vergleich. Tagungsbericht, Symposium Gmünd, 20. bis 22. September 1996*, Gmünd 1997.

32 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*; TÝŽ, *Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol*; TÝŽ, *Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev*, *Zgodovinski časopis* 16, 1962, s. 176–209.

33 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 9–68, 147–161.

34 Ljudmil HAUPTMANN, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, Ljubljana 1954.

35 P. ŠTIH, *Ustoličevanje koroških vojvod*.

36 Andrej PLETERSKI, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov*, *Zgodovinski časopis* 50, 1996, č. 4, s. 481–534.

37 Peter ŠTIH, *O vojvodskem stolu in Liburniji ter o metodi in znanstveni korektnosti neke razprave*, *Zgodovinski časopis* 51, 1997, č. 1, s. 110–120.

38 Igor GRDINA, *O Brižinskih spomenikih in okoli njih ali „To ni več naključje!“*, *Zgodovinski časopis* 51, 1997, č. 1, s. 121–124.

39 Andrej PLETERSKI, *Lepi, grdi, zli. O metodah, Liburniji, Karantaniji, vojvodskem stolu, Konverziji in Brižinskih spomenikih*, *Zgodovinski časopis* 52, 1998, č. 2, s. 215–277.

nastolení ve slovanském kontextu hlouběji věnovaly, není mnoho. Výjimkou jsou texty polského historika Piotra Boroně, resp. text, který byl několikrát doplněn a upraven.⁴⁰ O českých a slovenských reflexích se zmíníme níže.

Podstatnou otázkou je původ obřadu a jeho nejstarší podoba. Lze s vysokou mírou pravděpodobnosti tvrdit, že se jedná o slovanský obřad a jeho původ sahá do období slovanského Karantanského knížectví (7. – 9. století), které se dostalo definitivně pod vládu Východofranské říše po roce 828. Jeho vnitřní autonomie však zůstala zachována a s ní i právní systém zahrnující nepochybně i (přínejmenším formální) volbu panovníka a jeho nastolení. Prameny znají uplatňování „slovanského práva“ („*Sclauenicae institutionis testes*“).⁴¹ Navíc středověké zdroje shodně tvrdí, že Korutany jsou slovanskou zemí. Jeden z autorů staroruské kroniky *Povest' vremennych lět* na počátku 12. století řadí Korutance (*Chorutane*) do seznamu slovanských národů (*Slověni*).⁴² Ve stejné době zahrnuje Korutany (*Carinthia*) do slovanské země (*terra Sclavonica*) první polský kronikář Gallus Anonymus.⁴³ Za Slovany označuje Korutance i saský kronikář Helmold, farář z Božova (Bosau) ve své *Kronice Slovanů* z druhé poloviny 12. století.⁴⁴ Ale i pozdější prameny, psané po období kolonizace naznačují, že si Korutany uchovaly – přínejmenším částečně – slovanský charakter až do raného novověku a byly považovány za slovanskou zemi stejně jako Kraňsko nebo Čechy. Ještě v druhé polovině 15. století tvrdí Piccolomini, že „*tito Korutanci jsou totiž Slované*“ („*sunt enim et ipsi Carinthiani Sclavi*“),⁴⁵ ačkoliv zde můžeme pochopitelně vyslovit pochybnosti, zda autor hovořil skutečně z vlastní zkušenosti a neopisoval pouze starší autory. Pokud však můžeme pochybovat ohledně spolehlivosti italského humanisty, pak komplikovanější je to v případě Jakuba Unresta, který svá díla psal ve stejné době jako Piccolomini, ale na rozdíl od něho strávil v Korutanech většinu svého života. A rovněž on tvrdí, že Korutany jsou slovanskou zemí („*Darumb das Kerndten ain rechts Windisch Landt ist.*“).⁴⁶ Obě tyto informace souvisí s hlavním argumentem pro slovanský původ obřadu – slovanský (*windisch*) jazyk byl používán během celého rituálu u kamenného stolce

40 Piotr BORONĚ, *Pstrokate konie i kamienne trony. Obrzędy intronizacyjne u Słowian*, in: Justyna Olko (red.), *Obrzęd, teatr, ceremoniał w dawnych kulturach*, Warszawa 2008, s. 187–216; TÝŽ, „*Hic ritus etsi visus est nonnullis ridiculosus*“ – *Obrzędy intronizacyjne u Słowian*, *Acta Historica Neosoliensia* 9, 2006, s. 185–199; TÝŽ, *Intronizacje władców słowiańskich – możliwości badań interdyscyplinarnych*, in: Stanisław Rosik – Przemysław Wiszewski (edd.), *Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura. Wokół interdyscyplinarności badań historycznych*, Wrocław 2006, s. 475–485.

41 Stefan VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1996², s. 117.

42 *Lavrentjevskaja letopis'*, [Polnoje sobranije russkich letopisej. Tom pervyj], Moskva 2001², s. 6.

43 *Galli Chronicon*, *Monumenta Poloniae Historica/Pomniki dziejowe Polski. Tom pierwszy*, August Bielowski (ed.), Lwów 1864, s. 395.

44 *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, Bernhard Schmeidler (ed.), Hannoverae 1937, s. 5.

45 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 131.

46 Tamtéž, s. 139.

a slovanským jazykem měl dokonce nově nastolený vévoda hovořit i před císařem, pokud na něho kdokoliv podal žalobu. Význam slovanského jazyka jako nezbytného prvku při nastolení si všímají téměř všechny prameny až do 15. století. Teprve „poučení“ korutanských stavů Karlu II. Štýrskému z roku 1564 nezmiňuje slovanský charakter obřadu, který se už 150 let nepraktikoval. Dalším důležitým prvkem, díky němuž lze klást původ obřadu do období slovanské Karantánie, je místo, kde se konal. Krnský hrad – původně slovansky snad *Grad* či *Gradec* – byl velkým hradištěm (330 x 160 m) s valy z jihu a částečně ze severu. Už v antické době zde byla pevnost neznámé velikosti, pak místo využívali Slované. V pramenech je poprvé připomínán pod rokem 888 (*curtis Corantana*), neboť zde slavil král Arnulf Vánoce – přičemž Arnulf byl před dosazením na východofranský královský trůn vládcem Karantánie. Za Ottonů (rok 983) pak byl Krnský hrad nazýván *sedes regalis*.⁴⁷ Zdá se pravděpodobné, že původní centrum Karantánského knížectví, kde stál i kamenný stolec místních slovanských knížat, si udrželo svoje postavení i v karolinské době, kdy zde vznikla falc s chrámem, a nic na tom nezměnili ani Ottoni. Ve vrcholném středověku však už místo svůj význam ztratilo – a přesto se zde konal pro vládu v zemi tak klíčový rituál.

Konečně třetím významným prvkem, který klade původ obřadu před 9. století, jsou jeho nositelé – *kosezové*. Jedná se o poměrně záhadnou skupinu, ačkoliv tato speciální složka korutanské (a rovněž kraňské) společnosti je známá ještě v 16. století. Kosezové měli vlastní vnitřní struktury, vlastní právo a soudnictví, vlastní územně správní dělení a pouze oni byli plnoprávnými účastníky sněmů, případně volili zástupce na tyto sněmy (zvané pravděpodobně jako v jiných slovanských zemích *veče*), které přijímaly či odmítaly vévodského kandidáta. V pramenech se s nimi setkáváme jako se svobodnými slovanskými sedláky, kteří vlastnili dvorce, často se sdružovali do specifických sídelních jednotek (*koseščina*), měli právo nosit zbraň a v německých textech jsou někdy nazýváni jako *Edlinger*, tj. termínem, který označuje urozence. Vzhledem k jejich slovanskému charakteru lze předpokládat, že kořeny této privilegované skupiny sahají do období slovanských knížectví ve východoalpském prostoru, ačkoliv se objevily nejrůznější teorie o jejich původu: rolníctví hraničáři hájící pozdně antický *limes*, langobardští *arimanni* (tímto termínem nazývali koseze aquilejští písaři), chorvatští bojovníci, kteří se zmocnili vlády ve východoalpském prostoru (Konstantin VII. Porfyrogennétos totiž ve svém spisu *O správě říše* uvádí mezi sedmi mýtickými zakladateli chorvatského kmene i jméno *Kosentzés*).⁴⁸ Původně snad kosezové měli poměrně významné postavení, ve 12. a 13. století stáli na úrovni nižší šlechty a ministeriálů.⁴⁹ V českém prostředí bychom je snad mohli přirovnat

47 A. PLETERSKI, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov*, s. 484–485.

48 S. VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, s. 55.

49 Peter ŠTIH – Vasko SIMONITI – Peter VODOPIVEC, *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*, Ljubljana 2008, s. 31–32.

k zemanům, vladkům a rytířům, nicméně kosezové své postavení postupně ztráceli. Mezi 14. a 16. století jsou známy zápisy jejich majetků v urbářích (asi 169 kosezů) z Korutan a Kraňska.⁵⁰ Od 12. – 13. se „kosezství“ už nedědilo, kosezem mohl být jen ten, kdo seděl na kosezském majetku.⁵¹ Zemské ústavy východoalpských zemí nakonec ve 14. století vyrovnaly právně sociální postavení rolníků a kosezů, což se mohlo projevit ve velkých selských povstáních, která pravidelně vypukala v Korutanech a Kraňsku s nebyvalou silou mezi 15. a 18. stoletím a byla poměrně dobře organizovaná – snad se v nich projevila organizace kosezského stavu.⁵² Nicméně jejich bezprostřední vliv na volbu a nastolení knížete/vévody, označování za nobilitu ve středověkých pramenech, právní imunita a autonomie a spojení s bojem (použití langobardského termínu *arimanni*) svědčí o významnější roli v raně slovanské společnosti, než bylo pouhé sedlačení. Odhalení této role však není vůbec jednoduchá věc – už samotné pojmenování je záhadou. Nejčastěji se termín *kosez* spojuje s turkickými jazyky, v nichž slova *qasaq*, *kazak*, *kozak* označují různé podoby svobodného jízdního bojovníka.⁵³ Tento termín se do východoalpského prostoru mohl dostat z avarského prostředí, neboť slovanská Karantánie se po celou svoji existenci stýkala a potýkala s Avarským kaganátem. Nevíme však, zda se do slovanského prostředí dostalo pouze slovo nebo snad i celá skupina, která si v Karantánii vydobyla specifické postavení.⁵⁴ Toto působení ze strany Avarů vede některé k domněnkám, že i nastolovací obřad má své kořeny ve východní stepní kultuře⁵⁵ a že dvojitý vévodský stolec, na němž ve 14. století po slavnostní mši zasedal k soudu vévoda a jeho palatin (gorický hrabě), je dědictvím po (domnělé) dualitě moci u Avarů, kterou Slované převzali.⁵⁶ Avarský vliv jako zdroj nastolovacího rituálu se však zdá málo pravděpodobný, jak ukážeme níže. Původ kosezů je nejčastěji hledán v družinících karantánského knížete.⁵⁷ Tuto teorii však poměrně logicky napadá Dušan Třeštík, který správně podotýká, že družiníci byli profesionálními bojovníky a neměli nic společného s pozemkovým vlastnictvím a prací na půdě. Naopak tvrdí, že se jednalo o neurozené jízdní bojovníky, kteří spolu s velmoži jediní mohli volit knížete⁵⁸ – družiníci nikoliv, ti byli spjati přísahou s tím kterým velmožem. Tato námitka

50 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 322–332.

51 P. ŠTIH – V. SIMONITI – P. VODOPIVEC, *Slovenska zgodovina*, s. 107.

52 S. VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, s. 183.

53 Tamtéž, s. 55.

54 P. ŠTIH – V. SIMONITI – P. VODOPIVEC, *Slovenska zgodovina*, s. 31–32.

55 H.-D. KAHL, *Der Staat der Karantanen*, s. 22–291; kriticky Peter ŠTIH, *Glose k novi monografiji o Karantaniji*, *Zgodovinski časopis* 58, 2004, č. 3–4, s. 477–478.

56 S. VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, s. 136–138.

57 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 557; TÝŽ, *Karantanski temelji Koroške vojvodine*, *Zgodovinski časopis* 31, 1977, č. 1–2, s. 143; S. VILFAN, *Pravna zgodovina Slovencev*, s. 55; P. ŠTIH – V. SIMONITI – P. VODOPIVEC, *Slovenska zgodovina*, s. 31–32.

58 Dušan TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997, s. 543, pozn. 187.

zní přesvědčivě jako argument proti družiníkům, nicméně prameny označují koseze za nobilitu. Mohly by tak činit v případě neurozených, ač svobodných sedláků-bojovníků? Zřejmě se zde potýkáme se záhadou, jejíž příčina spočívá v tom, že slovanská karantánská/korutánská společnost se dostala velmi brzy do svazku s Východofranskou a později otonskou říší a jaksi „zamrzla“ ve stádiu, které jiné slovanské society postupně překonaly při budování raně středověkých státních struktur, což zahrnovalo i vznik aristokratické obce. Sociálně právní poměry středověkého německého království však zakonzervovaly na jisté úrovni slovanskou korutánskou společnost a kosezové zde zůstali jako relikv, starobylá vzpomínka se specifickým postavením, jehož význam byl stále hůře pochopitelný. Tato nepochopitelnost postavení kosezů vedla k jejich postupné společenské degradaci a nám dnes ztěžuje porozumění jejich původního postavení ve slovanské Karantánii. V každém případě jejich asistence a ústřední role při nastolovacím obřadu svědčí o slovanském původu celého rituálu.

Původní podoba slovanského nastolovacího rituálu v Karantánii je dnes již nerekonstruovatelná, ačkoliv nechybí pokusy se prvotnímu smyslu rituálu alespoň přiblížit. Pokusil se o to – přinejmenším ve snaze o stanovení jakési archaické topografie – ve svém odvážném textu Andrej Pleterski (viz výše). Podle něho do původní kultovní výbavy patřil knížecí kámen (= hlavice římského sloupu), západní sedadlo z vévodského stolce (který podle Pleterského vznikl až někdy na přelomu 13. a 14. století) a navíc dva milníky římské cesty vedoucí kolem Krnského hradu. Obřad se odehrával v posvátném trojúhelníku Gospa Sveta (*Maria Saal*) – Krnský hrad – Gosposvetské pole (*Zollfeld*). Podle Pleterského proběhl obřad ve čtyřech fázích:

1. na Krnském hradě proběhla volba a vybraný soudce přezkušoval kandidáta oblečeného do selských šatů, budoucí kníže dostal mošnu s chlebem a sýrem, klobouk, lesní roh, byl posazen na strakatou kobylu, měl 4 průvodce;
2. *cesta* – kandidát v ruce držel pastýřskou palici;
3. na Gosposvetském poli následovalo trojí objetí kamene, muž se zkříženýma nohama seděl na kameni a přezkušoval kandidáta, následně ho udeřil, kníže se poté postavil na kámen a na všechny čtyři světové strany ukázal mečem;
4. nakonec u dnešní Gopsy Sveté se napil kníže vody z klobouku a převzal vládu – následovalo převlečení knížecích šatů, hostina, lid pěl chvály, v okolí se zapalovaly ohně a kosila tráva.⁵⁹

Pleterski pro svou rekonstrukci využil analogické rituály z keltského světa či z jiných indoevropských prostředí, folklórní i archeologický materiál, jeho odvážné teorie však narazily na intenzivní kritiku, jak jsme uvedli výše. Skutečností zůstává, že podobné rekonstrukce nemohou být ničím více, než hypotézami, třebaš fundovanými. Prameny

59 A. PLETERSKI, *Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov*, s. 514.

zachycují podobu obřadu, kterou nepochybně ovlivnila celá řada okolností: ztráta samostatnosti Karantánského knížectví, zapojení do systému říšské správy, ztráta domácí dynastie, změna sociálních vztahů, christianizace apod. Větší význam má tak analýza a výklad dochovaných prvků obřadu, k čemuž se dostaneme níže.

Jednotlivé vývojové fáze rituálu se pokusil rekonstruovat Bogo Grafenauer, který také stanovil chronologické pořadí písemných zdrojů a za nejstarší označil *Švábské zrcadlo*. Podle Grafenauera prodělalo korutanské nastolení několik základních proměn:

1. první fází je nejstarší podoba nastolování v době slovanské Karantánie;
2. druhou fází je podoba obřadu v 11. století: zástupci kosezů zvolí kosezského soudce na zemském sněmu a rozhodují, zda přijmou nabízeného kandidáta, kterého určuje německý panovník. Pokud je uchazeč přijat, je přiveden na Krnský hrad ke knížecímu stolci v rolnickém oděvu, za přítomnosti lidu je posazen na kobylu, třikrát objede stolec za zpěvu přítomných, přijme usazením na kamenném stolci vládu a je vřazen mezi koseze. Když předstupuje před německého panovníka, předstupuje jako kosezský kníže a nikoliv jako říšský vévoda a přináší za udělení země v léno jelena. Když je mu uděleno léno, vřazuje se mezi německou aristokracii. Ještě před rokem 1000 vzniká vévodský stolec, který však nemá co do činění s nastolením – je to soudní stolec, na jedné straně stolce sedí vévoda, na druhé zemský kosezský soudce. V 11. století se tři vévodové nenechají nastolit a přijímají zemi pouze v léno = první krize obřadu;
3. na konci 11. a v průběhu 12. století se objevily v Korutanech dědičné vévodské dynastie (Eppensteinové a Spanheimové), kosezi se vzdělili aristokracii a sblížili se se svobodnými rolníky. Po nástupu Spanheimů (1122) získal obřad novou tvář, rozdělování lén z vévodského stolce bylo spojeno s nastolením;
4. nová podoba obřadu se projevila při nastolení Meinharda Tyrolského roku 1286, který zemi nejprve přijal v léno a teprve poté se nechal nastolit – kosezi už nevolí soudce, jenž nastoluje, ale jedná se o dědičnou funkci konkrétní selské rodiny.

Na konci 13. století tak obřad získá podobu, jak ji známe z pramenů: na stolci sedí sedlák-kosez v pozici soudce se svými „přisedícími“ za přítomnosti lidu. Před něho přijde v rolnickém oděvu vévoda, který v jedné ruce vede strakatého býka a v druhé strakatou kobylu, doprovází ho dva zemští šlechtici a přítomna má být celá aristokratická obec. Na první otázku, kdo přichází, zní odpověď, že vévoda země. Druhá otázka: bude dbát o blaho země, je svobodného stavu, zda ctí a brání křesťanskou víru a právo; odpověď: je a bude, na což přísahá vévodův doprovod. Poslední otázka: jakým právem může vévoda sedláka připravit o jeho místo na stolci; odpověď: 60 denárů, obě zvířata, vévodův selský oděv, osvobození od daní. Sedlák pak lehce udeří vévodu, napomene ho, aby byl dobrým soudcem, a uvolní mu místo, zatímco si bere obě zvířata. Kníže musí přísahat na zemský

mír, že bude dobrým soudcem a na všechny strany ukáže mečem – pak pije z klobouku chladnou vodu. V rolnickém oděvu pak odchází vévoda do chrámu, kde krcký biskup slouží slavnostní mši. Po ní vévoda odkládá rolnický oděv, následuje v knížecím oděvu hostina, při níž jsou symbolicky vykonávány či uděleny dvorské úřady. Nakonec vévoda na Gosposvetském poli na vévodském stolci rozděljuje léna. V této době jsou formální nositelé obřadu kosezové, nicméně fakticky se po pádu Přemysla Otakara II. prosazuje nižší šlechta, která se podílí na výkonu vévodského soudního práva a nárokuje si nastolení každého vévody (nejen prvního v dynastii) – bez nastolení se necítí být vázána vazalskou poslušností. Za Habsburků ve 14. století pak dojde ještě k jedné změně – v roce 1335 drží zvířata už sedlák na stolci, vévoda nese pastýřskou hůl, ke stolci přistupuje už celá korutanská šlechta, gorický hrabě jako palatin doprovází vévodu a sedí na vévodském stolci na původním místě kosezského soudce.⁶⁰ Zde musíme připomenout, že podle Piotra Boroně je informace, že obě zvířata držel kosez sedící na stolci, omylem Johanna z Viktringu, kterou po něm opakovaly pozdější prameny.⁶¹ Možné to je, ale nesmíme zapomenout, jaký posměch a pohoršení vyvolával obřad u rakouské aristokracie a dvořanů – z tohoto důvodu mohlo dojít ke změně rituálu tak, aby nebyl tak zdánlivě ponižující pro urozeného kandidáta.

Piccolomini i Jean Bodin tvrdí, že tento rituál je ojedinělý a nemá obdoby. Pro 15. a 16. století je to v evropském kontextu pravda. Zároveň nevíme o tom, že by podobný rituál praktikovali v raném středověku Langobardi, Frankové, Bavoři, jednoduše kontinentální Germáni, což vylučuje případné úvahy o germánském původu korutanského nastolování. V německých zemích byly známé pouze soudní stolce, nikoliv nastolovací.⁶² Kamenné stolce a nastolovací rituály známe v širokém indoevropském kontextu – a to zase vylučuje turkický původ korutanské zvyklosti prostředkováný Avary. V indoevropském prostředí se setkáváme s analogickými obřady poměrně často – kamenné trůny mívali indiští rážžové (jejich roli a funkci zpracovala Jeanine Auboyerová).⁶³ Od 13. století je znám kámen z louky Mora u Uppsaly, na který byl uváděn zvolený švédský král, zničený roku 1515. Známe jsou keltské kamenné stolce: skotský královský kámen ze Scone, irský O'Neillův z Clannabey nebo slavný Lia Fáil z pahorku Tara (Temair), kde probíhalo nastolování irských velkokráľů.⁶⁴ Při tomto nastolení, při němž měl slavit král sňatek s Nejvyšší bytostí, byla na vladaře přenesena oprávněná vláda. Do 7. století zde bylo

60 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 383–386.

61 P. BOROŇ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 195.

62 B. GRAFENAUER, *Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod*, s. 184.

63 K dispozici jsem měl pouze Jeannine AUBOYER, *Le caractère royal et divin du trône dans l'Inde ancienne*, in: *The Sacral Kingship / La Regalità Sacra* 4, [Contributions to the Central Theme of the VIIIth International Congress for the History of Religions (Rome, April 1955). Contributi al tema dell'VIII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni (Roma, Aprile 1955)], Leiden 1959, s. 181–188.

64 Viz např. Elizabeth FITZPATRICK, *Royal Inauguration in Gaelic Ireland c. 1100–1600*, Woodbridge 2004.

královské sídlo a každoročně zde druidové rozdělávali posvátný oheň pro celou zemi poté, co byly všechny ostatní ohně uhašeny. Kámen Lia Fáil byl podle *Knihy o záborech Irska (Lebor Gabalá Érenn)* považován za jeden ze čtyř pokladů, které si pokolení bohů *Tuatha Dé Danann* přivezlo do Irska. Měl vždy hlasitě zařvat, když na něho šlápl oprávněný vládce (Skotové ovšem za Lia Fáil považovali kámen ze Scone).⁶⁵ Zdá se pravděpodobně, že tyto prostorově i časově vzdálené, ovšem strukturálně blízké analogie svědčí o indoevropském základě zvyklosti nastolení na kamenný trůn, kterým procházeli indoevropští vládci či sakrální vůdci. Pravděpodobně se nemýlí Mircea Eliade, když kamenný stolec označuje za *axis mundi* – osu světa, která spojuje nebe, zemi i podsvětí.⁶⁶ Usednutím na kamenný stolec je král posvěcen, propojen se všemi vrstvami univerza. Indický král i karantánský vévoda si podržují celý okrsek zemský velmi podobným gestem – indický král ukročí na všechny čtyři světové strany, karantánský vévoda do všech čtyř světových stran učiní gesto mečem.⁶⁷

Již jsme konstatovali, že korutanský nastolovací obřad byl slovanského původu. I ve slovanském světě nalezneme podobné zvyklosti či přinejmenším rituální předměty. Kamenné trůny známe z Balkánu (hrad Bobovac a trůn bosenských králů, Prilep)⁶⁸ a uvažuje se, že kamenné stolce znalo i polské prostředí, ačkoliv zde máme jen dvě nejasné zmínky. Například předpokládaný kamenný stolec na Wawelu umístěný na pahorku mezi kostelem sv. Jiří a kostelem sv. Michala, k němuž se vztahuje zpráva z 27. ledna 1229, kdy Jindřich Bradatý řešil spor tynieckého opata Lutfrieda s jistým Žegotou o ves Grójec: „*iustum iudicium fecimusedendo pro tribunali cum nostris baronibus in monte modico ad ecclesiam sancti Michaelis.*“⁶⁹ Druhou zmínkou je potvrzení donace pro poznaňskou katedrálu od Přemysla I. 2. června 1247 „*in throno ad Sanctam Mariam*“ (nechybí ovšem domněnky, že obě listiny byla falza – to však o možné existenci kamenných stolců v Poznani a Krakově nic nevyovídá).⁷⁰ Gerard Labuda poznamenává, že musíme mít na paměti německé rozdělení posvátných kamenů na soudní (*Hochgerichtsstätte*) a knížecí/královské (*Königsstühle*).⁷¹ Je otázka, zda toto dělení uplatňovat na polské/slovanské prostředí, kde takové stolce jednoduše mohly symbolizovat to, co vévodský trůn u Krnského hradu – soudní moc knížete.⁷² Kvalitativně však stojí nastolovací kámen pochopitelně výš.

65 Sylvia a Paul F. BOTHEROYDOVI, *Lexikon keltské mytologie*, Praha 1998, s. 213, 374–376.

66 Mircea ELIADE, *Mefisto a androgyn*, Praha 1997, s. 124. Jean-Paul Roux považuje za *axis mundi* komunity samotného panovníka, viz Jean-Paul ROUX, *Král. Mýty a symboly*, Praha 2009, s. 30.

67 Tím rovněž dává najevo, že se stal středem světa, viz J.-P. ROUX, *Král*, s. 50–51.

68 P. BOROŇ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 189.

69 Cit. podle Felicja L. WOJCIESZUK, *Tribuna ducis. Przyczynek do historii oznak władzy zwierzchniej*, Kwartalnik historii kultury materialnej 13, Warszawa 1965, s. 65–71.

70 P. BOROŇ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 208.

71 Gerard LABUDA, [recenze na Wojcieszuk: *Tribuna ducis...*], *Studia źródłoznawcze* 19, Warszawa – Poznań 1966, s. 162–163.

72 P. BOROŇ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 210–211.

Zvláštní případ představuje Rus – zde sice nemáme konkrétní a podrobné informace o nastolovacím rituálu či kamenném stolci, letopisci však velmi často opakují, že se kníže usadil na stolci svého děda, otce atd. a to nikoliv pouze v případě Kyjeva, ale i jiných center staroruského státu. Mezi lety 1068–1194 máme v letopisech 19 zpráv o tom, že kníže „usedl na stolci“ při přebírání vlády. Konstantin Gvozděnko tvrdí, že toto „usazení“ mělo svůj ustanovený průběh: zaujetí knížecího dvorce, slavnostní uvítání při vjezdu do města, slavnostní hostina na knížecím dvorci, návštěva katedrálního chrámu – v jednom případě se hovoří o přísaze Kyjevanů (1146). Od druhé poloviny 12. století se o intronizaci hovoří i v případě dalších středisek staré Rusi – 10 případů se týká Vladimíru nad Kljazmou, Smolensku a Novgorodu. Lze tedy s vysokou pravděpodobností předpokládat, že v Kyjevě skutečně existoval knížecí stolec. Stolec však nejspíše nebyl v chrámu (ať Desátkovém nebo katedrálním), spíše na volném prostranství – už proto, že církevní obřady do nastolení nezasahovaly až do poloviny 12. století. Stolec mohl být na Jaroslavově dvoře, který nechal vybudovat Jaroslav Moudrý, a byl v letopisech i několikrát nazván jako „*stolec Jaroslavův*“. Na ražbě zlatých a stříbrných mincí z přelomu 10. a 11. století jsou na stolci zobrazováni knížata Vladimír I. a po něm i Svjatopolk I.⁷³ Nejkonkrétněji se o možném nastolení zmiňuje *Ipatjevský letopis* pod rokem 1150, kdy se Kyjeva zmocnil kníže Izjaslav Mstislavič:

„Kyjevané řekli Izjaslavovi: Ty jsi náš kníže, pojed' tedy ke svaté Sofii a usedni na stolec svého otce a svého děda [...] Izjaslav se tedy poklonil svaté Sofii a vjel do Jaroslavova dvorce s celým svým vojskem.“⁷⁴

Korutanskému nastolovacímu obřadu nejbližší analogii však nalezneme v jiné slovanské zemi – v Čechách. Zde víme jak o kamenném stolci, tak o nastolovacích rituálech, které na něm probíhaly. Pramenů o této zvyklosti je však mnohem méně než v případě Korutan a rozhodně nejsou tak podrobné. Navíc jsou omezené na 10. – 12. století, pak zprávy o obřadu mizí a rituál je podle všeho zapomenut. Nejstarší odkazy na nastolení českého knížete jsou zřejmě pasáže z *První svatováclavské legendy*, kde se hovoří např. o tom, že Václava po smrti jeho otce Vratislava dosadili na stolec („*i posadiša kněze Váčeslava na stolě otčca svého Vratislavli*“).⁷⁵ Z počátku 11. století pochází zmínka z kroniky merseburského biskupa Thietmara a týká se nastolení knížete Jaromíra roku 1004 poté, co byla z Prahy s pomocí císaře Jindřicha II. vyhnána polská posádka:

73 Konstantin GVOZDĚNKO, *Ceremonija knážeskoj intronizacii na Rusi v domongoľskij period*, Drevňaja Rus'. Voprosy medievistiki 36, 2009, s. 24–32.

74 „*Kijane že rekoša. Izjaslavou ty naš knjazb pojedí že kǝ svjatoi Sofii. sjadi na stolě otca svojego i děda svojego [...] Izjaslavb že poklonivǝsja svjatoi Sofii i vǝzǝjecha na dvorb. da Jaroslavlb vsimǝ svojimǝ polkomǝ.*“, *Ipatjevskaja letopis'*, Polnoje sobranije russkich letopisej, Tom vtoroj, Moskva 2001², s. 397.

75 Josef VAJS, *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile*, Praha 1929, s. 21.

„Následujícího dne přijel Jaromír. Před branou slíbil, že bude dodržovat práva lidu a že jim odpustí. Ihned byl s náležitými poctami uveden na knížecí stolec, svlékl prostý šat a oděhl se do skvostného. Každý z bojovníků mu rovněž daroval kořist, kterou získal na nepříteli, ať už uprchlém, nebo padlém. Potěšen mnohými dary byl přiveden na Vyšehrad a zde provolán za vládcе.“⁷⁶

Další dva popisy se nacházejí v Kosmově *Kronice Čechů*. První se vztahuje na nastolení Břetislava I., kterému kamenný stolec odstoupil oslepený a zmrzačený Jaromír po smrti svého bratra Oldřicha:

„Po rádném dokonání obřadů pohřebních vzal za ruku synovce Břetislava a vedl ho ke knížecímu stolci, a jako se vždy děje při volbě knížete, házeli přes mříže hořejší síně peníze, deset tisíc nebo ještě více, mezi lid, aby se netlačili na knížete sedícího na stolci, nýbrž raději chytali házené peníze. Když byl kníže posazen na stolci a nastalo ticho, Jaromír, drže synovce za pravici, pravil k lidu: ‚Hle, váš kníže!‘ A oni zvolali třikrát: ‚Křešu, to jest: Kyrie eleison. A opět řekl Jaromír k lidu: ‚Přistupte z rodu Municů, přistupte z rodu Těptců!‘ a volal jmenovitě ty, o nichž věděl, že jsou zvláště ve zbrani mocní, ve věrnosti stálí, v boji udatní a bohatstvím vynikající.“⁷⁷

Druhý se týká nastolení Kosmova oblíbence, knížete Břetislava II.:

„Po něm nastoupil Břetislav mladší. Když přijížděl do hradu Prahy, uvítal ho radostně lid za zvonění v kostelích, veselými reji chlapců a dívek, stojících na rozličných rozcestích, a jejich hrou na píšťaly a bubny. A biskup Kosmas sám ho uvítal s duchovenstvem a velikým procesím v hradní bráně před kostelem Panny Marie a dovedl ho ke stolci. Podle řádu této země byl dosazen na stolec ode všech předáků a dvořanů kníže Břetislav Mladší dne 14. září.“⁷⁸

76 „Crastina autem die Iarimirus adveniens, populis iura veniamque commissi poscentibus ante portam dedit ilicoque intromissus pristinis honoribus magna iocunditate inthronizatur ac tunc, depositis vilibus indumentis preciosioribus ornatur. Huic ibi tunc presentatur, quicquid unusquisque militum hosti fugitivo vel occiso spoliourum abstulit. Muneribus idem delectatus plurimis ad Wissegrodi introducitur ibidemque in dominum exclamatur [...]“, Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon, Robert Holtzmann (ed.), Berolini 1935, s. 288. Český překlad viz Dějiny z MERSEBURKU, *Kronika*, přel. Bořek Neškudla – Jakub Žytek, Praha 2008, s. 166.

77 „Post expletis rite funebriis exequiis accipit Bracizlaum fratrualem et ducit eum ad sedem principalem; et sicut semper in electione ducis faciunt, per superioris aulae cancellos decem milia nummorum aut plus per populum spargunt, ne ducem in solio comprimant, sed potius sparsos nummos rapiant. Mox duce locato in solio et facto silentio tenens dextram sui fratruelis Iaromir dixi ad populum: ‚Ecce dux vester!‘ At illi succlamant: ‚Kressu, quod est Kyrieleison. Et iterum Iaromir ad populum: ‚Accedant, inquit, de gente Muncia! accedant de gente Tepca!‘ et vocat eos nominatim, quos norat armis potentiores, fide meliores, militia fortiores et divitiis eminentiores.“, *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Bertold Bretholz – W. Weinberger (edd.), Berolini 1923, s. 78. Český překlad viz *Kosmova kronika česká*, přel. Karel Hrdina – Marie Bláhová, Praha – Litomyšl 2005², s. 75.

78 „Cui successit iunior Bracizlaus quem advenientem in urbem Pragam letis choreis per diversa compita dispositis tam puellarum quam iuvenum modulantium in tibiis et timpanis et per ecclesias pulsantibus campanis plebs letabunda suscepit. Ipse autem Cosmas episcopus cum clero et magnifica processione suscipiens eum in porta civitatis ante templum sancte Marie deducit ad solium et secundum ritum huius terre ab universis comitibus et satrapis est intronizatus dux iunior Bracizlaus XVIII kal. Octobris.“, *Cosmae Pragensis Chronica*, s. 156–157. Český překlad viz *Kosmova kronika česká*, s. 134.

Nakonec se o kamenném stolci píše v *Milevském letopisu* kronikář Vincencius, když zmiňuje „knížecí trůn, jeden kámen, který ještě teď stojí uprostřed hradu a pro který nejen nyní, ale již odedávna padlo mnoho tisíc mužů“.⁷⁹ Stolec českých knížat stál na pahorku Žiži, který se někdy lokalizuje mezi kostel svatého Jiří a Svatovítský chrám, poloha tohoto místa je však nejistá.⁸⁰ Rituál ani kámen zřejmě nepřežily dědičnou přemyslovskou královskou monarchií. Nejspíše v době posledních Přemyslovců obřad jako celek zaniká a je nahrazen korunovací, jejíž řád vychází z německých vzorů a v době Karla IV. je mírně upraven podle francouzského modelu korunovačních slavností.⁸¹

Český nastolovací obřad měl podle pramenů rovněž několik částí, které se pokusil určit Michal Kulecki jako: 1) volba knížete; 2) průvod k trůnu; 3) intronizace; 4) představení vládce shromážděnému lidu a svolání; 5) závěrečné ceremonie.⁸² Není vyloučeno, že zde byly přítomné i jiné prvky, jak jemně a nejasně naznačují nečetné zdroje. Tak Thietmar hovoří v případě Jaromíra o pokračování obřadů na Vyšehradě, kde byl kníže slavnostně svolán vládcem, přijímal hold velmožů a rozdával kořist. To trochu připomíná podobné akty probíhající kolem vévodského stolce po nastolení na knížecím kamenu, které vévoda prováděl již ve slavnostním oděvu: hold, rozdělování lén, slavnostní zasedání. Nehrál zde Vyšehrad podobnou roli vůči Pražskému hradu, jakou měl v Korutanech vévodský stolec v rámci obřadu vůči knížecímu kamenu?⁸³ Thietmar poznamenává i další detail opět v případě Jaromíra – převlečení šatů, aniž by se dalo přesněji určit, zda to bylo součástí rituálu či jen prostou přípravou na slavnostní okamžik. Snad s tím souvisí zajímavá zvyklost zahrnutá do korunovačního řádu Karla IV., kterou nelze vystopovat ani v německých, ani ve francouzských korunovačních zvyklostech. Je to předvečer hlavní korunovační slavnosti, v kterém se koná průvod budoucího krále na Vyšehrad spojený s nešporami. Tuto zvláštnost českého korunovačního řádu označuje Cibulka za relikvii přemyslovské tradice a je mu k tomu důkazem zmínka Přibíka Pulkavy o osudu střevíců a torny Přemysla Oráče: podle kronikáře se měly střevíce následníkovi trůnu ukazovat a lýková mošna pověsit na rameno k připomenutí prostého původu zakladatele dynastie a knížecí moci v Čechách.⁸⁴ Snad se jedná o pozůstatek nastolovacího obřadu přemyslovských knížat,

79 „... principali throno, quodam saxo, quod etiam nunc in medio civitatis, pro quo non solum nunc, sed etiam ab antiquo multa milia militum bello corruerunt...“, *Vincenzii et Gerlaci Annales*, W. Wattenbach (ed.), in: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum* tomus 17, Georgius Henricus Pertz (ed.), Hannoverae 1861, s. 660. Český překlad viz *Milevský letopis. Zápisky Vincencia, Jarlocha a Ansberta*, přel. Anna Kernbach, Praha 2013, s. 32–33.

80 Zdeněk SMETÁNKA – Jan FROLÍK, *Archeologie na Pražském hradě*, Praha – Litomyšl 1997, s. 87–88.

81 Viz Josef CIBULKA, *Český řád korunovační a jeho původ*, Praha 1934.

82 Michal KULECKI, *Ceremoniał intronizacyjny Przemyslidów w X – XIII wieku*, *Przegląd historyczny* 75, 1994, s. 441–451.

83 Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 1997, s. 332.

84 „[...] Que hodierna die in Wyssegradensi ecclesia diligencius conservantur. Nam in vigilia coronacionis regum Boemie processionaliter obviam dantes canonici et prelati futuro regi calceamenta sibi ostendunt

obřadu, který přímo souvisel s mýtem o zakladateli dynastie, a při němž byl kandidát stolce podobně jako v Korutanech převlečen do rolnických, tj. oračových šatů včetně obutí jeho lýkových střevíců a převzetí jeho lýkové mošny. Pochybnosti o pravdivosti Pulkavových slov vyslovil už před více jak sto lety Václav Tille s tím, že se Kosmas nezmiňuje o přenesení lýkové mošny, která podle Pulkavy byla kandidátovi trůnu pověšena na rameno. Podle Kosmy vzal s sebou Přemysl pouze lýkové střevíce, které ovšem Kosmas nezmiňuje v souvislosti s nastolením, ačkoliv o něm hovoří dvakrát. Český korunovační řád sice mluví o předvečerním průvodu na Vyšehrad, ovšem nezmiňuje torbu ani střevíce. Tille proto považoval Pulkavovu zmínku za falzum, popř. připouštěl existenci obou relikvií a možná i obřadu, ovšem pouze jako Karlovo novum v korunovačním obřadě, možná inspirované korutanským nastolením.⁸⁵ Lze však namítnout, jak již poznamenal Cibulka, že Pulkava mluví o obřadu tak, jako by se konal vždy, a pokud by jeho inspirátorem byl Karel, jistě by to jeho kronikář neopomněl zmínit. Na Vyšehradě se relikvie uchovávaly zřejmě od dob Vratislava II., tedy od Kosmových dob, který o střevících píše, že jsou uloženy na Vyšehradě.⁸⁶ Zmínka o střevících a mošně v korunovačních řádech není nutná, řády se zabývaly samotnou korunovací a nikoliv doplňky domácích tradic. Pulkavova zmínka tedy možná skutečně zaznamenala relikvii nastolovacího obřadu, který jako celek zřejmě zanikl ve třináctém století za prvních přemyslovských králů.⁸⁷

Přestože nám chybí podrobné informace o průběhu přemyslovského nastolovacího obřadu, z nečetných zmínek jasně vyplývá magická funkce kamenného stolce, která přežila christianizaci, ačkoliv se jednalo o významný relikvii archaické, předkřesťanské kultury českých Slovanů. V podstatě lze říci, že český případ potvrzuje Eliadeho teorii o kamenných trůnech jako svého druhu „osy světa“, *axis mundi*, neboť – jak si správně povšiml Josef Žemlička – pouze stolec a obřadní nastolení legitimizovalo knížecí moc.⁸⁸ Nikdo, byť by byl sebesilnější a měl k dispozici sebevíce bojovníků, kdo neusedl na kamenný stolec, nebyl považován za právoplatného knížete. Proto od úsvitu českých dějin se veškeré boje o moc soustředily na ovládnutí stolce a místa, kde stál – původně sakrálního hradiště českého kmene, později hlavního sídelního hradu celé země. Proto se tohoto místa musel zmocnit Bořivoj, a učinil tak za pomoci cizích vojáků i cizího náboženství (křesťanství), aby se mohl stát *monarchou*, tj. samovládcem.⁸⁹ Cílem nebylo místo samotné, ale nastolovací kámen,

et coturnum humeris suis imponunt, ut memoriam habeant, quod de paupertate venerunt et nequequam superbiant [...]“, *Cronica Przbiconis dicti Pulkaua*, in: *Fontes rerum Bohemicarum/Prameny dějin českých 5*, Josef Emler – Jan Gebauer – Jaroslav Goll (edd.), Praha 1893, s. 7.

85 Václav TILLE, *Přemyslovské střevíce a železný stůl*, Český časopis historický 10, 1904, s. 203–206.

86 „[...] *tolit secum suos coturnos ex omni parte subere consutos, quos fecit servari in posterum, et servuntur Wissegrad in camera ducis usque hodie et in sempiternum [...]*“, *Kosmova kronika česká*, s. 14.

87 J. CIBULKA, *Český řád korunovační*, s. 103–105.

88 J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 333.

89 K tomu Dušan TŘEŠTÍK, *Počátky Prahy a českého státu*, *Folia historica Bohemica 5*, Praha 1983, s. 20–21.

dárce oprávněné vlády. Právě tento předmět učinil z Pražského hradu a Prahy jako takové nezpochybnitelné centrum celé země Čechů. Síla pražského stolce byla taková, že v žádném jiném sídle vedlejších přemyslovských rodových linií nikdy nevzniklo alternativní mocenské centrum, které by mělo ambici Praze konkurovat, nebo se od ní odtrhnout a soustředit posvátnost a legitimitu vlády kolem sebe. I moravští Přemyslovci využívali příležitosti zmocnit se Pražského hradu, jakmile se naskytla.

Pražský kamenný stolec je v literatuře hojně zmiňován, méně je již analyzována jeho role v přemyslovské státní ideologii – z nejmladších prací zmiňme publikace Roberta Antonína⁹⁰ a Martina Wihody.⁹¹ Zcela ojediněle je poukazováno na podobnost korutanských a českých zvyklostí – tak činí např. Josef Žemlička.⁹² Rovněž Michał Kulecki konstatuje podobnost korutanského a českého zvyku, kterou přičítá společnému slovanskému původu.⁹³ Ovšem nejpodrobněji se oběma nastolovacím rituálům věnoval Dušan Třeštík v několika svých publikacích. Třeštík vyslovil několik zásadních tezí: 1) konstatoval podobnost obou obřadů s odvoláním na starší literaturu;⁹⁴ 2) prohlásil oba obřady za geneticky příbuzné s poukazem na shodné prvky: kamenný stolec, struktura ritu, změna šatu, typologie postavy prvního knížete;⁹⁵ 3) datoval oba obřady před počátek 9. století;⁹⁶ 4) připomněl indoevropské souvislosti obou rituálů poukazem na podobné zvyklosti či kamenné stolce v Irsku, Skotsku, Dánsku, Švédsku a Indii;⁹⁷ 5) propojil nastolovací rituál s mýtem o zakladateli přemyslovské dynastie, tj. každé nastolení zpřítomňovalo prvotní nastolení mýtického Přemysla a každý kníže ho při obřadu ztělesňoval.⁹⁸

Zvláště druhá a pátá teze jsou pro nás zajímavé – platí-li, znamená to, že zde existoval jakýsi původní (pra)slovanský rituál, z něhož obě zvyklosti vycházejí. Tento rituál zpřítomňoval mýtus, který byl opět společný slovanskému prostředí, a musel tudíž nalézt své místo i v tradicích jednotlivých slovanských societ. Tento mýtus museli znát i východoalpští Slované a z něho vychází i jejich nastolovací obřad. Jinak řečeno: korutanský rituál musí mít styčné body s přemyslovským mýtem. Český i korutanský obřad zpřítomňoval mýtickou

90 Robert ANTONÍN, *Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*, Praha 2013, s. 420.

91 Martin WIHODA, *První česká království*, Praha 2015, s. 67–82.

92 J. ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, s. 334.

93 M. KULECKI, *Ceremoniał intronizacyjny*, s. 447.

94 Dušan TŘEŠTÍK, *Bořivoj a Svatopluk – vznik českého státu a Velká Morava*, in: Josef Poulík – Bohuslav Chropovský (edd.), *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha – Bratislava 1985, s. 290–291.

95 D. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců*, s. 345–346.

96 Tamtéž.

97 Dušan TŘEŠTÍK, *Mýty kmene Čechů (7. – 10. století). Tři studie ke „Starým pověstem českým“*, Praha 2003, s. 156.

98 Dušan TŘEŠTÍK, *Mír a dobrý rok. Státní ideologie raného přemyslovského státu mezi křesťanstvím a „pohanstvím“*, *Folia historica Bohemica* 12, Praha 1988, s. 27.

postavu prvního vládce, kterou znala původní (pra)slovanská tradice a jejíž českou variantou byl Přemysl. Pokusíme se poukázat na některé prvky, které by tuto teorii mohly podepřít.

Nejprve je to způsob nalezení knížete. Při volbě korutanského vévody hraje klíčovou roli zemský soudce (*rihter*), který podle Grafenauera v nejstarší podobě obřadu asistoval při samotném nastolení a zasedal spolu s vévodou na vévodském stolci.⁹⁹ Snad to byl on, kdo původně knížete uváděl přímo na knížecí kámen, než se tato funkce přenesla na konkrétní kosezskou rodinu. Průběh rituálu, který připomíná zasedání soudu, by na to napovídal. V přemyslovském mýtu by tato postava odpovídala Libuši. Libuše totiž není kněžnou, za kterou je často mylně označována. Její postava má více významových vrstev, jednou z jejích funkcí je však soudnictví. Pro líčení mýtického období jejího otce a jejích sester používá Kosmas odkazy na biblickou knihu Soudců – je si vědom, že žádná z těchto postav nereprezentuje knížecí moc. Popudem k hledání nové kvality společenského uspořádání, tj. panovnické moci, je Libušin soud. Teprve ustanovením Přemysla za knížete přechází soudní pravomoc na nového vládce, stejně jako po nastolení korutanského vévody končí role zemského kosezského soudce.

Libuše posílá pro Přemysla poselstvo, které vede bílý kůň. Kosmas přitom nadhazuje myšlenku, že kůň jistě znal cestu, neboť po ní jeho paní nejednou jela. Tento soubor motivů byl nejednou zmiňován v souvislosti s analogickými situacemi indoevropských tradic. Zde totiž vystupují výrazné ženské postavy s naznačeným či tušeným božským původem, které udělují moc či jsou přímo reprezentantkami země a vlády nad ní: indická Mádhaví (jejíž jméno znamená „opojení“) z *Mahábháraty* svojí lascivní prostitucí zajistí svému otci, indickému *samrádžovi* Jajátimu čtyři královské vnuky, kteří spolu s ní zachrání čest i vládu svého děda, a tato ušlechtilá prostitute je motivována ziskem 800 hřebců od čtyř heroů-otců královských vnuků;¹⁰⁰ podobně promiskuitní irská Medb z *Ulsterského cyklu*, manželka pravého krále Aililla mac Máty, který neznal chtivost, bázeň ani žárlivost, ale choť i celé řady dalších králů, kterým se oddávala jako Nejvyšší bytost Flaith, udělující oprávněnou vládu v podobě opojného nápoje (*laith*);¹⁰¹ irská princezna Clothru (zmiňovaná jako předchůdkyně Medb) zplodí se svými bratry-trojčaty královského dědice Lugaida Riab nDerg pro svého otce, irského velkokrále (*ard-rí*) Eochaida Feidlecha (jméno Eochaid se dá vyložit jako „ten, který má vítězného koně“);¹⁰² velšská Rhiannon (odvozeno od „Rigantona“ = „velká královna“), jedoucí na bílém koni kolem královského pahorku, přičemž ji následuje její budoucí ženich, který s ní získá i královskou vládu, jménem *Pwyll*,

99 B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 383–384.

100 Jaan PUHVEL, *Srovnávací mytologie*, Praha 1997, s. 297.

101 S. a P. BOTHEROYDOVI, *Lexikon keltské mytologie*, s. 248–250.

102 J. PUHVEL, *Srovnávací mytologie*, s. 300.

což znamená „rozumnost, moudrost, soudnost“.¹⁰³ Tyto postavy bývají ztotožňovány s bohyněmi (jako galská Epona nebo irská Ériu) symbolizujícími zemi a vládu, které mohou libovolně dát i odebrat. Podle Georgese Dumézila byla role těchto bohyň tzv. trojfunkční, tzn. zahrnovala v sobě všechny prvky reprezentující tři stavy a funkce ideální indoevropské společnosti: právo/náboženství/magie – válečnictví – plodnost a prosperita, tj. ty funkce, které měl podle Dumézila reprezentovat i pravý indoevropský vládce.¹⁰⁴ Jejich spojení s koňmi je očividné a projevovalo se i při rituálech různých indoevropských společností. Z Indie je známá nejvyšší oběť – oběť koně (*ašvamedha*) spojená s upevněním královské vlády, kdy se z krále (*rádža*) stává velkokrál (*sámrádž*), a je blízká obřadu nastolení krále (*rádžasúja*). Z díla Geralda z Walesu *Místopis Irská* je znám irský zvyk při nastolení krále – soulož s králem s kobyloou a její následné obětování. S původním královským sídlem v Římě (*regium*), později sídlem nejvyššího Jupiterova velekněze, byl zase spojen obřad „Říjnového koně“ – rituální oběť koně Martovi z vítězného spřežení po závodech na Martově poli.¹⁰⁵ Při korutanském obřadu chybí sice výše zmíněný ženský prvek a prvek zvířecí oběti, nechybí však kůň – přesněji kobyla, většinou popisována jako strakatá. Tu měl vést kandidát ke stolci, případně ji držel kosez sedící na stolci. Ovšem *Švábské zrcadlo* informuje, že na ní budoucí vévoda ke stolci jel a stolec na ní třikrát objel. Stejným způsobem vyobrazuje kandidáta – jedoucího na bílém koni – i ilustrace Leopolda Stanreutera z *Rakouské kroniky 95 vládců*. Konstatujeme tedy, že asistence zemského soudce i koně/kobyly při obřadu připomíná roli Libuše i jí poslaného koně, na něhož byl Přemysl posazen a na němž si dojel pro svou knížecí vládu.

Dalším podstatným, ba přímo centrálním prvkem je postava samotného zakladatele dynastie. Jeho zpřítomněním by měl být vévodský (v českém případě knížecí) kandidát. Obě postavy vykazují typologicky shodné rysy. Přemysl je charakterizován jako orač (*arator*), a to nejen u Kosmy,¹⁰⁶ ale i v Kristiánově legendě, kde se o něm píše jako o moudrém muži, který se zabýval pouze obděláváním půdy.¹⁰⁷ Korutanský vévoda je před nastolením převlečen do rolnických šatů, nepochybně proto, aby ztělesnil prvotního knížete, který jako první obdržel charisma vlády a předal ho svým nástupcům. Zde se lze ptát, zda narážka na změnu oděvu u Thietmara v případě nastolení knížete Jaromíra nesouvisela s rituální změnou oděvu stejnou jako v Korutanech a zda reliktem této zvyklosti nebylo posazení lýkové mošny na rameno a demonstrace lýkových střevíců následníkovi trůnu

103 S. a P. BOTHEROYDOVI, *Lexikon keltské mytologie*, s. 321–324.

104 Georges DUMÉZIL, *Mýtus a epos II. Indoevropské epické vzory: hrdina, kouzelník, král*, Praha 2005, s. 354–389, 409–417.

105 J. PUHVEL, *Srovnávací mytologie*, s. 308–313.

106 *Kosmova kronika česká*, s. 17.

107 „*prudentissimo viro, cui tantum agriculture officium erat*“, in: *Křesťanův Život sv. Ludmily a sv. Václava*, in: *Fontes rerum Bohemicarum/Prameny dějin českých 1*, Josef Emler (ed.), Praha 1873, s. 202.

v předvečer korunovace na Vyšehradě. Dále: i v korutanském případě měl tento první vládce rolnický charakter, i v jeho případě jako jeho podstatné atributy vystupují býk/vůl a kůň/kobyla. Shoda mezi Přemyslem a korutanským knížetem jde až do pozoruhodných detailů. Např. Kosmas se zmiňuje, že Přemysl pohostil poselstvo plesnivým chlebem a kusem sýra, které vyndal ze své lýkové mošny.¹⁰⁸ Stejný obsah má podle *Švábského zrcadla* mošna („*gross rot taeschun*“) korutanského vévody převlečeného do rolnických šatů – sýr a chléb („*sin kaes sin brot*“ – zvýr. M. T.).¹⁰⁹ Rovněž slavná Přemyslova otka by mohla mít analogii v pastýřské holi, kterou podle pramenů ze 14. a 15. století měl kandidát korutanského stolce držet při cestě ke knížecímu kameni. Pastýřská hůl či hůl k pohánění dobytka je prastarým symbolem královské vlády, s níž se setkáváme již v nejstarších civilizacích Předního východu a z něhož se vyvinul jeden z univerzálních atributů panovnické moci. Koneckonců řecký výraz pro (pastýřskou) hůl (*skeptrón*) se stal termínem označujícím žezlo.¹¹⁰ Lze se tedy domnívat, že uvedené analogie mohou svědčit o společné výchozí postavě, kterou na jedné straně ztělesňuje korutanský kandidát a na druhé je známá ze staročeského prostředí jako Přemysl.

Slovanské kultury znají další podobné mýtické oráče. Nejstarší polská kronika při líčení původu piastovské dynastie označuje zakladatele rodu Piasta za oráče (*arator*),¹¹¹ přičemž nijak více tuto charakteristiku nerozvádí, jako by se jednalo o kvalitativní vlastnost této postavy a nikoli o pouhé označení činnosti či zaměstnání (ačkoliv takové funkční označení pro nevolníky na knížecím velkostatku v raném středověku z Čech i Polska známe).¹¹² Pozoruhodnou postavou je postava z východoslovanských *bylin*, kosmický oráč (*orataj*) Mikula Seljanič, kterého miluje Mátuška Země. Tento oráč má stejně jako korutanský vévoda a Přemysl lýkovou mošnu, v níž nese všechnu tíži země, a oře pluhem, který z brázdy není schopen vytáhnout žádný bohatýr kromě Mikuly samotného.¹¹³ Východoslovanský folklór zná i božího kováře Kuzmuděmjana (spojení oblíbených světců Kosmy a Damiána), který s drakem vyoral tzv. Dračí valy jižně od Kyjeva. Oráčem je rovněž v některých junáckých písničkách Marko Kralevic, který rozorává turecké cesty a pluhem pobíjí své turecké

108 „*de pera subere contexta excutit muscidum panem et formatici partem*“, *Kosmova kronika česká*, s. 16.

109 Celý úryvek v giessenském rukopisu *Švábského zrcadla* zní: „*vnd dar an ain gross rot taeschun als ainem iager maister wol kumpt vnd fuegt. Dar in er leg sin kaes sin brot* [zvýr. M. T.] *vnd sin geraetlach*“, cit. podle B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 173. Této shody si rovněž povšimli Piotr Boroń a Jacek Banaszkiewicz, viz P. BOROŃ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 205; Jacek BANASZKIEWICZ, *Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 2010², s. 62.

110 J.-P. ROUX, *Král*, s. 196–197.

111 *Galli Chronicon*, s. 396.

112 K blíže viz Tomáš PETRÁČEK, *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*, Praha 2013.

113 Vladimír PROPP, *Ruskij geroičeskij epos*, Moskva 2006², s. 382–395.

protivníky.¹¹⁴ Ale nejde jen o slovanské prostředí – motiv oráče či rolníka jako kulturního hrdiny spjatého se zakladatelským činem či prvotní vládou je rozšířen v celé řadě kultur, převážně indoevropských, ale nejen jich. Za oráče je označován jeden z mýtických irských velkokráľů Eochaid *Airem* (= Oráč).¹¹⁵ Jako oráči často vystupují řečtí hrdinové: první oráč Triptolemos (a zároveň podsvětní soudce), který díky pomoci bohyně Déméter naučil lidstvo orat a sít; Íásón oral s ohnivými býky a sel dračí zuby; Kadmos oral a sel dračí setbu při založení Théb. Známy je případ Romula, který oboral okresek budoucího Říma a na mincích z 1. století př. n. l. se objevuje Augustus v oděni pontifika, jak řídí voly táhnoucí pluh.¹¹⁶ Od pluhu měl být do úřadu povolán i polomytický Cincinnatus, o němž píše Titus Livius (jehož líčení mohlo inspirovat i Kosmu v případě Přemyslova povolání ke knížecí vládě). Motiv orby se objevuje i u Skythů – mezi zlatými kráľovskými dary, které spadly z nebe a které získal nejmladší syn mýtického praotce Skythů Kolaxais, byl vedle sekery, misky a jha i pluh.¹¹⁷ Hérodotos zároveň jednu skupinu Skythů nazývá přímo „oráči“. Oráčem měl být i budoucí frýžský král Gordias. A u celé řady panovníků se zdůrazňuje jejich rolnický původ: akkadský Sargon měl pracovat jako zahradník, sidónský král Abdalonymos byl před uvedením do úřadu zastihnut, jak pracuje na své zahradě, mýtický perský vládce Feridún byl vychován u zahradníka („zahradník“ byl součástí titulatury sumerských, akkadských a babylónských kráľů), král Wessexu Ina byl původně *villanus* z vesnice Somerton. Mýtický zakladatel anglosaské dynastie se jmenoval *Scef* (= Snopek) a jeho vnuk *Beo* (= Ječmen).¹¹⁸ Pozoruhodný příklad představuje indická *Rámájana* – král Ráma, vnuk Slunce, který zahájil třetí věk lidstva, se oženil s princeznou *Sítou* (= Brázda). Po korunovaci se odebral do vyhnanství a místo něho jako jakýsi místokrál vládl jeho bratr – na trůnu však zůstaly položeny Rámovy opánky.¹¹⁹ Mimochodem je v této souvislosti zajímavá legenda, kterou vypráví Jakub Unrest o knížecí moci v Korutanech. Ten uvádí, že kdysi dávno, po smrti jakéhosi vévody Machmuta vpadli do Korutan s velikou silou Hunové (Avaři?), spálili chrámy, v zemi zůstalo jen málo lidí a kraj byl nějaký čas bez vévody nebo pána („*und was ein Zeit kain Hertzog oder Herr*“). Tak si po nějaké době lidé sami zvolili knížete ze selského rodu („*Man von Paurn Geschlacht*“) a učinili z něho svého pána a vévodu („*machtn sy zu irm Herrn und Hertzogn*“) a od něho pocházeli všichni

114 Vladimír PETRUCHIN, *Pachar*, in: Svetljana Tolstaja – Nikita Tolstoj (edd.), *Slavjanskije drevnosti. Etnolingvističeskij slovar* v pjati tomach. Tom tretij (K – P), Moskva 2004, s. 650–652.

115 D. TŘEŠTÍK, *Mýty knene Čechů*, s. 137.

116 Alexej ŠČAVELĚV, *Slavjanskije legendy o pervych knjaz'jach. Sravnitel'no-istoričeskoje issledovanie modělej vlasti u slavjan*, Moskva 2007, s. 17–171.

117 HÉRODOTOS, *Dějiny aneb devět knih dějin nazvaných Músy*, přel. Jaroslav Šonka, Praha 1972, s. 228.

118 J. BANASZKIEWICZ, *Podanie o Piašcie i Popielu*, s. 69–99.

119 J.-P. ROUX, *Král*, s. 86–87.

korutanští vévodové („*daraus sint all hernach geporn Hertzogn von Kernndtn gewurtzt und entsprungen*“).¹²⁰

Toto spojení vlády a rolnických motivů vedlo některé badatele k přesvědčení, že postava vládců je úzce spojena s motivem prosperity a plodnosti. Pokud bychom tento motiv převedli do hypotetické Dumézilovy triády, podle níž měl být modelován ideální svět starých Indoevropanů, odpovídal by tzv. třetí funkci. To by potvrzovaly i další motivy spojené s mýtickými zakladateli dynastií a reprezentanty královské vlády. Prvním z nich je pohostinnost a štědrost – s tím se setkáváme např. u Piasta, kyjevského knížete Vladimíra I. (v *Pověsti vremennych lét* nebo v *Pochvale* od mnicha Jakova) či u Boleslava I. Chrabrého, jak je vylíčen v Galově kronice.¹²¹ Druhým motivem je sňatek s postavou reprezentující vládu nebo zemi jako takovou – jak jsme již poznamenali výše. Dušan Třeštík v rámci těchto úvah cituje teorii Alexandera Krappeho, podle něhož přemyslovský mýtus odráží prastarý *svatý sňatek*, který známe z archaických slavností na nejružnější úrovni (od folklórních zvyklostí až po oficiální celostátní oslavy) z mnoha zemědělských civilizací. S tím souvisí všechny výrazné prvky v přemyslovském mýtu: král-kněz orá pole s voly zvláštní barvy, setká se s kněžnou, reprezentující bohyni země, vykoná s ní soulož/obřad plodnosti ve vyorané brázdě, příchod vyslanců kněžny a přivedení do rezidence ke kněžně, opuštění pole doprovází rituální hostina a věštba s mladými ratolestmi o nadcházející úrodě.¹²² Takový výklad by předpokládal, že slovanské nastolení nového knížete by v podstatě bylo svatebním obřadem mezi novým panovníkem a vládou (jak to naznačuje Třeštík) a že panovník je především reprezentantem plodnosti (jak to tvrdí např. Banaszkiwicz).¹²³

Takovou roli skutečně přisuzuje vládci evropský folklór, jak jej známe z novověku. Z evropské i mimoevropské (především indoevropské) lidové kultury známe postavu krále, která je volena a následně odpovídá za plodnost. I v Čechách se objevuje postava lidového krále ve „hře na krále“. Na Moravě pak tomuto zvyku částečně odpovídá jízda králů. Tento „lidový“ král byl volen vesnickou mládeží, převlékán do rituálního oděvu (slavnostní kroj, oděv z kůry, ženské šaty) a posléze procházel průvodem vesnicí. V některých případech byl dokonce král rituálně stát, přičemž mu byla dávána vina za hospodářské neúspěchy komunity. Někdy byl obětován kohout, kozel, beran nebo

120 Cit. podle B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, s. 135–136.

121 Jacek BANASZKIEWICZ, *Třikrát o hostině*, Souvislosti. Revue pro literaturu a kulturu 14, 2003, č. 3, s. 131–133.

122 Anežka MERHAUTOVÁ – Dušan TŘEŠTÍK, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983, s. 27. Třeštík zde cituje publikace Alexander H. KRAPPE, *The Ploughman King*, in: *Revue Hispanique* 46, 1919, s. 516–546 a *Revue Hispanique* 56, 1922, s. 265–289; Alexander H. KRAPPE, *La légende de Libuše et de Přemysl*, in: *Revue des études slaves* 3, 1923, s. 86–89, které jsem však neměl k dispozici.

123 J. BANASZKIEWICZ, *Podanie o Piaście i Popielu*, s. 100–103.

žába jako zástupné oběti. Krále doprovázelo dvořanstvo, sám král byl obyčejně pasivní, místo něho hovořili jeho mluvčí, kteří u představitelů obce žádali o dovolení zvolit krále. Někdy je hledán původ této hry v mužských spolcích (*Männerbünde*), které existovaly v Čechách (např. tzv. pohůnská rada) i na Moravě (stárci). Ovšem ne vždy byli králové voleni z řad mládeže. Podle některých starších zpráv byl králem volen i hospodář, který byl znám svým bohatstvím a dobrým hospodařením. Tato folklórní postava byla tedy úzce spjata s úrodou a prosperitou. Král sám měl právo po určitou dobu vládnout, ve starších dobách se dokonce na nějaký čas respektovala jeho vláda spíše než místní státní a církevní správa. „Královské“ hry jsou známy z Polska, Slovenska, Maďarska, Rakouska a německých zemí, z Dalmácie. Podobné obyčeje probíhaly i v rámci slavností karnevalového rázu ve středověké západní Evropě, dokonce v Arménii a v Íránu. Velmi pozoruhodná je shoda těchto slavností s římskými saturnáliemi. I zde byl volen král, jehož karnevalová vláda platila po celé slavnosti a vrcholila královou rituální (skutečnou!) sebevraždou.¹²⁴

Přesto se zdá, že si zde s představou panovníka jako reprezentanta plodnosti nevystačíme. Již Georges Dumézil považuje vládce za představitele všech společenských vrstev a tedy i všech společenských funkcí – vlády/práva, boje i plodnosti a prosperity. Zásadním způsobem se k této problematice vyjádřil Martin Golema. Připomněl, že rituální orba neměla jen přinést prosperitu, ale byla často úkonem magickým, ochranným. Brázda vymezuje prostor uspořádaného světa, slovanského *miru*, uprostřed něhož hoří posvátný oheň, „domácí krb“ celé komunity.¹²⁵ Orba v řadě případů měla chránit, brázda byla magickým kruhem, *čarou*, přes kterou nepřejde nečistá síla.¹²⁶ Pro pochopení spojitosti mezi panovníkem a tzv. třetí funkcí se Golema odvolává na Jeana Pierra Vernanta, který s ohledem na řecký archaický materiál tvrdí, že způsob, jakým králové zastávají své soudcovské a náboženské funkce, má vliv na prosperitu rolníků a ovlivňuje blahobyt země. Králové a rolníci jsou tedy úzce spojeni, ale neznamená to, že by vládcové byli reprezentanty tzv. třetí funkce.¹²⁷ Z tohoto hlediska interpretuje Golema i Přemysla: nejedná se o přemýšlivého Oráče, ale o orajícího Myslitele; Přemysl jako první kníže je spojen s první funkcí, nikoliv se třetí; oráčství u Přemysla má spíše magický a rituální význam – odděluje lidský svět od divočiny. Přemysl je tak dědicem starého indoevropského

124 Ke „královským“ slavnostem, hrám a jízdám v českém, moravském a evropském folklóru viz Václav FROLEC, *Jízda králů. Lidový obřad, hra, slavnost*, Praha 1990, s. 11–68, seznam literatury s. 77–79.

125 Martin GOLEMA, *Medieval Saint Ploughmen and Pagan Slavic Mythology*, *Studia mythologica Slavica* 10, Ljubljana 2007, s. 159.

126 Golema zde uvádí celou řadu případů magické orby, které jsem ověřil v Mircea ELIADE, *Od Zalmoxida k Čingischánovi*, Praha 1997, s. 169–172.

127 Viz Jean-Pierre VERNANT, *Hestia a Hermés. Studie k duchovnímu světu Řeků*, Praha 2004, s. 129–131.

posvátného náčelníka spojeného s první funkcí náboženské svrchovanosti.¹²⁸ A v podobném duchu interpretuje Golema i postavu korutanského vévody. Zde můžeme autora citovat přímo: „*Nazdávame sa, že podobným spôsobom možno interpretovať obrad nastolovania nového kniežaťa u korutánskych Slovanov, ktorý sa v modifikovanej podobe zachoval až do 15. storočia. Pred posadením na kamenný stolec na Gosposvetskom poli sa budúce knieža **preoblieklo do sedliackych šiat, nasadlo na kobyľu a bolo vedené trikrát okolo kamenného stolca**, pričom prítomní spievali slovinské Kirieeison. Slávnosť bola dovŕšená omšou v ústrednom korutánskom kostole Panny Márie (Gospa Sveta), ktorý bol postavený práve v blízkosti tohto miesta okolo roku 760. Symbolika sedliackych šiat v tomto rituáli podľa nás nez dôrazňuje sedliacky pôvod kniežacej moci, ale presne naopak. Spolu s ďalšími symbolmi (kobyľu, kamenný stolec) ukazuje, ako prvotnou zmluvou medzi dvoma pólmi náboženskej funkcie (knieža jazdiace na osedlanej, „spútanej“ kobyľe) bol v teréne načrtnutý (trojitou obchôdzkou – jazdou, ekvivalentnou rituálnej orbe) chránený ľudský priestor, ktorý až následne môže zaplniť chronologicky mladšia tretia funkcia. Zmluvní partneri sa po obchôdzke rozdelia a charakteristicky obsadia svoje domény, knieža je rituálne usadené na kamenný stolec (ekvivalent posvätného ohňa ako štátneho centra) uprostred ľudského sveta a posvätný kôň pravdepodobne odchádza do zóny za jeho hranicami.*“¹²⁹

Golemův výklad považuji za nejpravděpodobnější. Rolnické či oráčské atributy v přemyslovské legendě i v případě korutanského nastolení lze spíše považovat za magické atributy mýtického hrdiny, než za příznak jeho příslušnosti k rolnickému stavu – ačkoliv tento sociální rozměr byl oblíbeným výkladem Přemyslova oráčství už v Kosmově době a stejným způsobem vykládá přemyslovský mýtus a nastolovací obřad Piotr Boroń.¹³⁰ Domnívám se však, že v tomto případě se jedná až o pozdní učenecký výklad, reformulování dynasticko-státní ideologie v době, kdy archaický obsah podlehl erozi, byl zapomenut či bylo nutné ho sladit s křesťanstvím. Rovněž Dumézilova myšlenka, že panovník reprezentoval všechny tři společenské funkce, nenachází dostatek podpůrných důkazů ve slovanském prostředí. Jak Přemysl, tak korutanský vévoda prakticky postrádají jakékoliv prvky válečnické funkce. Naopak je zdůrazněna jejich role soudců, zákonodárců a vykonavatelů náboženských obřadů (mezi něž patří i pořádání hostin – ta v korutanském případě následuje bezprostředně po bohoslužbě). Ve slovanských tradicích se s tímto pojetím setkáme častěji. Např. ve východoslovanských *bylinách* hraje takovou roli kníže Vladimír, který je – v rozporu s historickou skutečností – zcela zbaven válečnických atributů.

128 Martin GOLEMA, *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytológické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*, Banská Bystrica 2006, s. 81–82.

129 M. GOLEMA, *Medieval Saint Ploughmen*, s. 174; slovenský překlad mi poskytl sám autor.

130 P. BOROŇ, *Pstrokate konie i kamienne trony*, s. 198.

Závěrem můžeme předložit několik základních tezí:

1. Kamenný stolec a obřad nastolení je záležitost indoevropská. Původ tohoto rituálu lze předpokládat v časech indoevropské jednoty a zřejmě souvisí s pojetím královské role v indoevropské ideologii. Můžeme tedy říci, že Slované ve své tradici přímo navazovali na indoevropské duchovní dědictví.
2. Postava korutanského prvknížete, kterého ztělesňoval vévoda v rolnických šatech, je postavou rovněž s indoevropskými kořeny. Souvisí s mýtickými oráči, kteří reprezentovali panovnickou moc a stáli u mýtických počátků státních či národních společenství. Pro výklad jejich oráčství je nám nejbližší interpretace Martina Golemy: jejich činnost je činností náboženskou a magickou, s plodností a prosperitou, stejně jako s agrárními rituály (např. vyoraní první brázdy, posvátný sňatek) souvisí jen nepřímo.
3. Postava vévody-rolníka má své analogie ve slovanském světě – Piast, Přemysl, Mikula Seljanič, oráči slovanského folklóru. Domnívám se, že tyto figury spojuje jeden pravzor, jehož rekonstrukce však vždy bude pouze hypotetická (D. Třeštík se pokusil identifikovat takovou postavu v krátké zmínce o počátku vlády u Slovanů v díle al-Mas'údího).¹³¹
4. Domnívám se, že korutanský nastolovací obřad vychází z praslovanského základu a zobrazuje mýtus o původu vlády. Ten se sice v prostředí východoalpských Slovanů nedochoval, zdejší intronizační rituál je však geneticky příbuzný s přemyslovským mýtem. Jinými slovy – postava, kterou v Kosmově vyprávění reprezentuje Přemysl, je tatáž, kterou při nastolovacím rituálu ztělesňuje korutanský vévoda. To, co líčil přemyslovský mýtus, zobrazoval korutanský rituál. Naše přesvědčení podporuje nejen strukturální podobnost mezi mýtem a obřadem, ale i řada charakteristických detailů, společných oběma prostředím.
5. Pokud platí výše řečené, musí být vyloučeny některé teorie, které se někdy ohledně korutanského rituálu i českého mýtu objevují: korutanský obřad není jiného než slovanského původu a jistě nemohl vzniknout v průběhu středověku (to mohl být pouze upravován). Zároveň vyprávění o povolání Přemysla za knížete nemůže být literární konstrukt raně středověkých učenců, kteří by zkombinovali biblické a antické motivy s prvky z dvorské epiky.¹³²

131 Dušan TŘEŠTÍK, *Král Muž. Slovanský etnogenetický mýtus v Čechách v 9. – 10. století*, in: Bronislav Chocholáč – Libor Jan – Tomáš Knoz (edd.), *Nový Mars Moravicus aneb sborník příspěvků, které věnovali prof. dr. Josefu Válkovi jeho přátelé a žáci k sedmdesátinám*, Brno 1999, s. 71–85.

132 Tak např. Vladimír KARBUSICKÝ, *K teorii „matriarchátu“ v Kosmových pověstech*, *Český lid* 50, 1963, č. 3, s. 241–244.

Korutanský nastolovací obřad a přemyslovská legenda tak představují pozoruhodný pramen slovanského archaického chápání vlády a jejího centrálního představitele. Toto chápání bylo natolik zakořeněné, že se prosadilo do tradic nově se rodících středověkých národních komunit, přestože jejich duchovní život byl už pevně formován křesťanstvím.

Summary

Carinthian Enthronization Ceremony and the Premyslid Myth

When comparing Carinthian enthronization ritual and the Premyslid legend, we came to several conclusions:

1. The Prince's Stone and the enthronization ceremony is an Indo-European issue. The origin of this ritual is assumed to be dated back to the times of Indo-European unity and is probably related to the concept of the royal role in Indo-European ideology.
2. The figure of a Carinthian primordial ruler, embodied by the duke in a peasant dress, depicts, at the same time, a man with Indo-European roots. It is related to a mythical ploughman representing the ruling power based on at the mythical origin of state or national communities.
3. The duke-farmer figure has analogies in the Slavic world. We suppose this figure to represent and connect the other ones.
4. We believe that the Carinthian enthronization ceremony is based on the Proto-Slavic basis and depicts the myth about the origin of government recounted in Cosmas's Chronicle in the story on Premysl.
5. For the reasons mentioned above, neither the Premyslid myth nor the Carinthian restoration ritual could be a medieval construct. The roots of both the ceremonies go back to the Slavic archaic culture.

Urszula KICIŃSKA

Political activity of widows as an example of shaping cliental dependencies in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries¹

Abstract: *Women played a significant role in the social life of old Poland. Widows, protected by privileges and secured with property ownership, had a solid influence on the formation of cliental ties. Their role took on a dual character in this process, since they acted as both guardians of their clients and supplicants appealing to their own patrons for protection in pursuing or settling important matters for themselves, their relatives or family. The second half of the seventeenth and eighteenth centuries witnessed the ascent of a group of influential widows, who were eager to engage in state affairs, wanting to gain power and prestige for members of their family.*

Key words: *patronage – clientelism – women’s patronage – customer relations – the Polish-Lithuanian Commonwealth – 17th century – 18th century*

In recent years, research on old Poland has been expanding and gaining in popularity. It has shown that women of that time played a significant role in social life, influencing the economy, culture, education, ecclesiastical matters and politics.² Widows, who were protected by privileges and secured with property ownership, had a real influence

1 This article is part of the scientific grant project entitled *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, conducted in 2016–2020 and financed by the National Science Centre; decision no. 2015/19/B/HS3/01797.

2 See Wanda KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000; Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; Urszula AUGUSTYNIAK (ed.), *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2009; Agnieszka SŁABY, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; Urszula KICIŃSKA, *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w epoce saskiej*, in: Bożena Popiołek – Urszula Kicińska – Agnieszka Słaby (eds.), *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2016, pp. 44–56; Jarosław PIETRZAK, *Księżna Dobrodziejka. Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa 2016; Agata ROĆKO – Magdalena GÓRSKA (eds.), *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Warszawa, 2017.

on the formation of cliental ties. In this very process they adopted a dual standpoint:³ on the one hand, they served as benefactors and guardians of their clients, and on the other, they supplicated to their own patrons, counting on protection and support in obtaining or arranging important matters for themselves, their relatives or families. Politics was another area where cliental relations were formed. This resulted from changes in standards of public life which took place during the reign of Augustus II, and had their roots in the increased political struggle of various magnate camps, unstable royal power and the presence of foreign troops in the Commonwealth due to the Northern War fought in the background.⁴ This situation “contributed to a rapid flourishing of informal sociopolitical ties, which were to ensure not only material prosperity and participation in power, but also fundamental security criteria.”⁵ Thus, in the Saxon Era, the process of shaping female patronage took on an extremely extensive character and was associated with the advancing position of women and their strong impact on the economic and political affairs of the country. The behind-the-scenes activity of old Polish ladies, in this case widows, provided them with many clients and friends who, in return for protection, declared their service and loyalty.⁶

-
- 3 See Jacek PIELAS, *Wdowa-matka a kwestie majątkowe w rodzinach szlachty koronnej w XVII wieku*, in: *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa. Tom III. Spółeczeństwo a rodzina*, Warszawa 2011, pp. 171–193; Joanna KUCHTA, *Pozycja majątkowa wdów z rodów szlacheckich w XVII–XVIII w.*, in: Cezary Kuklo (ed.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, Warszawa 2008, pp. 261–269; Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Wdowa i wdowieństwo w świetle XVIII-wiecznych tekstów religijnych*, *Nasza Przyszłość* 113, 2010, pp. 247–267; Alyson D. ALVAREZ, *A Widow's Will: Examining the Challenges of Widowhood in Early Modern England and America*, Dissertations, Theses, & Student Research, Department of History. Paper 57, 2013:5, URL: <https://digitalcommons.unl.edu/historydiss/57/?utm_source=digitalcommons.unl.edu%2Fhistorydiss%2F57&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages> [accessed 10. 02. 2019].
- 4 W. Konopczyński is a pioneer among historians researching political activity of women in history, see Władysław KONOPCZYŃSKI, *Kiedy nami rządziły kobiety*, London 1960; Maria BOGUĆKA, *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XX*, Warszawa 2005, p. 195; EADEM, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998, p. 2010. The author claims that from the middle of the seventeenth century women, mainly from the noble class, wished to have a greater influence on the public life of the country.
- 5 Bożena POPIOŁEK, *Najniższy podnózek, służa i więzień pański – klientalne listy proslawne czasów saskich*, *Krakowskie Studia Małopolskie* 16, 2011, p. 151; EADEM, *Między przestrzenią domową a wielką polityką. Aktywność publiczna kobiet w czasach saskich*, in: Teresa Kulak – Małgorzata Dajnowicz (eds.), *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, Wrocław 2016, p. 30; Jarosław PORAZIŃSKI, *Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710)*, Toruń 1999.
- 6 Cf. Bożena POPIOŁEK, *Dobrodziejki i klienci. Z dziejów patronatu kobiecego w czasach saskich*, in: Ewa Dubas-Urwanowicz – Jerzy Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2006, p. 385. See also Agnieszka SŁABY, *Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych?*, in: Anetta Głowacka-Penczyńska – Katarzyna Grysińska-Jarmuła – Monika Opiola-Cegiełka (eds.), *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności*, vol. 1, Bydgoszcz 2016, pp. 71–83. The author observes that women,

Political issues can be traced by means of various sources, which include numerous documents of an unequivocally official nature, for instance, diaries from the *Sejm*, constitutions, records and files from dietines (*sejmiki*), royal legacies, resolutions (*lauda*), or instructions of the members of the Diet (envoys). Letters belong to a special category of sources which have both an official and private form. They are full of important information which can help in an investigation of the political structures of that time. Correspondence, as a basic communication tool, played an extremely important role. In all organizational actions it served not only as a means of expressing opinions but also it was used to conduct consultations, give instructions and present adequate reports. Correspondence is thus a 'direct illustration' of the principles of power and its functioning within the extensive borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth, where the average bureaucratic-administrative structure and weakened central power were compensated for by the cliental systems of the senatorial elite.⁷ Hence, a thorough analysis of correspondence material allows us to conclude that letters depict connections not only related to business, family, society, trade, and – within the context of the following discourse – politics, but they also provide an excellent, though seemingly exaggerated insight into the mentality of people living at the time, especially the representatives of the authorities and members of individual noble and magnate families cooperating with those who wielded power.⁸

Female patronage, as already noted, developed within state affairs. The phenomenon of the significant political revival of women that took place in the Saxon Era had first emerged one century before, during the activity of Queen Ludwika Maria (died 1667) and her court, and was continued by her successor Maria Kazimiera Sobieska (died 1716).⁹ At

despite their lack of official public function, frequently engaged in politics and were often as efficient as men. The attributes of power were out of their reach, but this nevertheless did not mean that they had fewer opportunities to appear in public life.

7 Cf. Wojciech TYGIELSKI, *Epistolografia staropolska jako źródło do badania mechanizmów politycznych*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 33, 1988, pp. 63–65, pp. 78–79. See also Anna CZARNIECKA, *Listy królowej Marii Kazimiery jako element kampanii politycznej w okresie bezkrólewia (1696–1697)*, *Studia Wilanowskie* 23, 2016, pp. 29–44; Antoni MAŁCZAK, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, pp. 140–150; Sharon KETTERING, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*, Oxford 1986, pp. 18–22.

8 Cf. J. PORAZIŃSKI, *Epiphania Poloniae*, pp. 9–10; B. POPIOŁEK, *Najniższy podnózek*, p. 155.

9 Cf. Urszula AUGUSTYŃIAK, *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999; M. BOGUĆKA, *Gorsza pleć*, pp. 181–206; Maria BOGUĆKA, *Bona a rola dworu monarszego jako centrum kulturalno-obyczajowego (1518–1548)*, in: EADEM, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Warszawa 2008, pp. 50–62; Bożena POPIOŁEK, *Na dworze Marii Kazimiery*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia CII*, 1992, pp. 82–88; Witold FILIPCZAK, *Elżbieta Sapieżyna na tle politycznej roli kobiet w czasie kampanii sejmowej z 1778*, in: Mariusz Malinowski (ed.), *Niebem i sercem okryta. Studia historyczne dedykowane dr Jolancie Malinowskiej*, Toruń 2003, p. 303; Tomasz GRALA, *O pozycji kobiet w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem ugody kiejdańskiej*, in: Agnieszka Jakuboszczak

the time, as Bożena Popiołek remarks, “*ladies quickly understood that political intrigues and court games were as dangerous as an intriguing activity, all the more so, for they could provide them with considerable importance and assets.*”¹⁰ The political background was constructed mainly on the basis of mutual social and family ties, accompanied by cliental relations. Moreover, the acquisition of new, valuable supporters meant expanding the circles of allies.

Thus, the cultivation of cliental relations resulted in opportunities to gain political significance within a particular territory, in a province, or even throughout the entire country. For this reason, systems of mutual dependence became one of the goals in social relations, in which old Polish widows found themselves eagerly involved.¹¹ In the second half of the seventeenth and eighteenth centuries, there appeared a certain group of influential widowed women. They were willing to engage in state affairs and prioritized two goals, namely obtaining certain ranks, promotions and offices for their relatives, and protecting their properties which were threatened with destruction and collapse brought on by soldiers plundering individual areas in connection with the Northern War fought in the background. These women became deeply involved in their husbands’ affairs. Frequently, they took over matters related to the economic activities of their family and quickly came to be the main managers. The experience accumulated throughout their marriage, numerous acquaintances and respect gained within society circles benefited them especially during their widowhood, when they became the main orchestrators of the family policy.

Women from elite circles acted mainly as “*initiators, participants and propagators of numerous political ventures*”, aiming at the promotion of their family members and their various interests. Thus, the scope of female concern with public affairs encompassed primarily safeguarding family interests and establishing proper relations with influential

– Przemysław Matusiak (eds.), *Kulturowe wzorce a społeczna praktyka. Studia z dziejów kobiet*, Poznań 2012, pp. 88–89; Edward OPALIŃSKI, *Aktywność kobiet w życiu publicznym w czasach pierwszych Wazów*, in: Katarzyna Justyniarska-Chojak – Sylwia Konarska-Zimnicka (eds.), *Per mulierem... Kobieta w dawnej Polsce – w średniowieczu i w dobie staropolskiej*, Warszawa 2012, p. 241; Anna CZARNIECKA, *Królowa wdowa w polityce. Pozycja Marii Kazimiery po śmierci Jana III (1696–1697)*, in: Anna Kalinowska – Paweł Tyszka (eds.), *Maria Kazimiera Sobieska (1641–1716). W kręgu rodziny, polityki i kultury*, Warszawa 2017, pp. 149–165.

10 Bożena POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2018², pp. 331–332; EADEM, *Między przestrzenią domową*, p. 31; M. BOGUĆKA, *Białogłowa w dawnej Polsce*, pp. 208–212; Katarzyna KURAS, *Rola wybitnych kobiet w polityce w czasach panowania Augusta III Sasa*, in: K. Justyniarska-Chojak – S. Konarska-Zimnicka (eds.), *Per mulierem...*, p. 262.

11 Cf. Dorota WIŚNIEWSKA, *Dlaczego służby Augusta III interesowały się prywatną korespondencją Polek? Przyczynek do badań nad aktywnością polityczną kobiet w XVIII wieku*, in: Anna Obara-Pawłowska – Anna Miączewska – Dariusz Wróbel (eds.), *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, Lublin 2017, p. 183; B. POPIOŁEK, *Najniższy podnózek*, p. 151.

friends.¹² For this reason, it was often wives and widows who participated in competition for vacancies, showing their ingenuity and ruthlessness,¹³ and in consequence acquiring desired posts for their sons, stepsons or close relatives. One can agree with the opinion presented by Agnieszka Jakuboszczak that “*this nomination carousel accompanied women throughout their whole lives in a community so strongly attached to the hierarchy of dignity and grandeur.*”¹⁴ The higher the position of the husband, the greater the declarations of absolute fidelity and loyalty, and the more urgent requests for protection were directed to their wives or widows. It was easier to reach the patroness herself than her husband, as he was usually absent and busy with public affairs.¹⁵

At the turn of the eighteenth century, Józef Wandalin Mniszech (died 1747)¹⁶ and his second wife, Konstancja née Tarło (died 1746), enjoyed great respect and appreciation amongst the nobility. Although Mniszech, as Grand Crown Marshal, exerted influence over most political affairs of that time, it was his wife who accepted requests for dealing with various issues, acquiring offices, and obtaining care and protection. This is what Franciszek Cetner (died 1732)¹⁷ did when he wanted to take over the *starostwo* of Bełz, and lacking the courage to ask Mniszech directly on so many occasions, used Konstancja to settle his case, counting on the fact that her “*grace*” would “*make things easier.*”¹⁸ Antoni

-
- 12 Cf. M. BOGUĆKA, *Białogłowa w dawnej Polsce*, p. 220; A. SŁABY, *Szlachcianki na politycznej scenie*, p. 78.
- 13 Cf. K. KURAS, *Rola wybitnych kobiet w polityce*, p. 266; Danuta GARBUSIŃSKA, „*Niewieście rządy*” w *świecie satyry i pism politycznych z czasów Jana III*, *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia* 102, 1992, pp. 75–81.
- 14 Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Rodzina i rodzinność szlachcianek wielkopolskich w XVIII wieku. Perspektywa kobieca*, Poznań 2016, p. 86.
- 15 Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Aktywność polityczna wielkopolskich szlachcianek w XVIII wieku*, in: T. Kulak – M. Dajnowicz (eds.), *Drogi kobiet do polityki*, p. 46; B. POPIOŁEK, *Między przestrzenią domową*, p. 40; Anna PENKAŁA, *Szlacheckie aspiracje. Opieka finansowa nad obiektami sakralnymi w świetle wybranych przykładów testamentów kobiecych oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII wieku*, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 44, 2018, no. 1, pp. 85–86.
- 16 Józef Wandalin Mniszech (d. 1747), Grand Marshal of the Crown from 1713, son of Jerzy Jan and Anna née Chodkiewicz. Married twice, first to Eleonora Ogińska and later to Konstancja Tarłówna. Teresa was his daughter from his first marriage, and Konstancja gave him four children. See Huguette PERZANOWSKA, *Mniszech Józef Wandalin*, *Polski Słownik Biograficzny* (hereafter PSB), vol. 21, Wrocław 1976, pp. 474–478.
- 17 Franciszek Cetner of the Przerowa clan (d. 1732), Palatine of Smoleńsk from 1714, starosta of werbelski from 1727, and Kamionka from 1702. His father, Jan, was the starosta of Lviv. Cetner was married to Anna Chodorowska, daughter of the Chamberlain of Lviv, who gave him a daughter, Aniela (religious name Zofia), Mother Superior of Sisters of the Blessed Sacrament in Lviv. His second wife was Anna née Tarło, daughter of the Palatine of Lublin. From his second marriage he had a son, Jan, and a daughter, Franciszka, who married the Palatine of Podole, Michał Rzewuski. Cf. Wojciech HEJNOSZ, *Franciszek Cetner*, PSB, vol. 3, Kraków 1937, p. 238.
- 18 F. Cetner to K. Mniszchowa, s. l., 25. 10. 17[? s.d.], Zakład Narodowy im. Ossolińskich w Wrocławiu [the Ossoliński Library – Ossolineum – in Wrocław] (hereafter BOss), sygn. 2639, f. 33–34.

Michał Potocki (died 1766)¹⁹, Palatine (*wojewoda*) of Belz, also turned to Konstancja for assistance. In 1736, he asked her to help him take over the Palatinate of Kyiv and “*exchange with the starosta of Belz, [...] so that he could take the Palatinate of Belz,*” because, as he emphasized, it would be a “*fair profit.*”²⁰

It is worth noting that entry into the cliental circle of the patroness was a success in itself, especially for such young and poor noblemen. It was often the first level of their official career, which prepared young lads for further promotion, allowing them to establish appropriate relationships and giving them the opportunity to create convenient arrangements that could bring profitable benefits in the future.²¹ Cetner, the abovementioned gentleman, using his ties with Konstancja Mniszchowa, tried to obtain an office for his nephew, Antoni Cetner (d. 1731), son of the Castellan of Volhynia. He supplicated with the following words: “*my nephew [...] knowing your protection [...] in receiving this so much needed Crown land, puts forward his appeal, and so repeated by me, so that he could receive a standard after his uncle, the starosta of Tymbark [Jan Cetner?], almost hereditary, for it has been successively passed on by the great-grandfathers.*”²² It appears that Cetner’s request was not immediately accepted by Konstancja, as in a subsequent letter he renewed his supplication referring to her grace and “*licence*”.²³

It also happened that women mediated in obtaining military ranks. Anna Franciszka Zamoyska née Gnińska (died 1704) played a vital role in this area. Despite the fact that after her husband’s demise she had kept the title of the wife of the Grand Crown Treasurer, it was not dignity, but shrewdness and innate intelligence that gave her the ability to acquire influential friends and loyal clients, and manage the Zamość Ordinance for almost fifteen years. Anna Zamoyska was asked for protection in obtaining the hussar standard. Stanisław Jan Jabłonowski (died 1702), Grand Hetman of the Crown,²⁴ wrote to her in this matter, explaining that upon receiving the message “*about the demise of the memorable [...] Mr. Uliński, my nephew, hussar standard-bearer, God rest his soul, the Palatine of Belz,*

19 Antoni Michał Potocki of the Pilawa clan (1702–1766), Palatine of Belz, son of Aleksander Jan, Palatine of Smoleńsk (died 1714), and his second wife Teresa, daughter of Aleksander Tarło, Castellan of Zawichost, nephew of Primate Teodor, brother of Józef, Castellan of Lviv. In 1727, he married Maria Ludwika née Sapieha, Aleksander Dominik Wielopolski’s widow. He had a son, Jan Prosper (born 22 Jul. 1728, died 1763), a commander of border fortresses, general-lieutenant of the Crown army. See Barbara GROSFELD, *Potocki Antoni Michał*, PSB, vol. 27, Wrocław 1983, pp. 782–790.

20 A. M. Potocki to K. Mniszchowa, s. l., 27. 5. 1736, Boss, sygn. 2660/I, f. 13.

21 Cf. B. POPIOŁEK, *Dobrodziejki i klienci*, p. 395.

22 F. Cetner to Konstancja Mniszchowa, Lviv, 10. 11. 1723, Boss, sygn. 2639, f. 35–36v.

23 F. Cetner to Konstancja Mniszchowa, Lublin, 21. 11. 1723, Boss, sygn. 2639, f. 38–38v.

24 Stanisław Jan Jabłonowski (1634–1702), Grand Crown Hetman, Castellan of Cracow, son of Jan Stanisław, Sword-bearer of the Crown (died 1647), and Anna née Ostroróg. Married to Anna Maria née Kazanowska and had six children. See Tadeusz NOWAK, *Jabłonowski Stanisław Jan*, PSB, vol. 10, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962–1964, pp. 232–239.

not letting go of regret that the sign of the standard-bearer cannot last long, I am putting forward a sensitive instance on behalf of [...] your friend, a good man and good soldier, Mr. Stamirowski, a companion of my armoured standard, so that you would confer on him the aforementioned position, as a result of my present intercession.”²⁵ It should be added that Jabłonowski wrote to Anna Franciszka to ask for her support for Mikołaj Stefan Radecki, standard-bearer of Horodło,²⁶ who, as noted in the letter, asked him “in this matter for my good Lady’s instance.”²⁷

Obtaining offices for children, grandchildren, stepchildren and other protégés should be considered the most important task undertaken by women. Mothers-widows²⁸ had a special role in these activities. For this purpose, they took part in meetings of a social nature, although their actual purpose was to establish convenient contacts, ensuring their protégés appropriate career development.²⁹ We can talk about such an event in the case of Joanna Maria de Béthune (died 1744), widow of the Russian Palatine, Jan Stanisław Jabłonowski (died 1731).³⁰ She wrote to Józef Wandalin Mniszech, so that he, “with all his seriousness and credit, for which he is respected by the whole Poland, would use his friendship and intercession for this House, which has always respected him and his dignity.” Hence, on receiving the message that “General Gietko is dangerously ill”, she asked him to help her son, Jan Kajetan Jabłonowski (died 1764), starosta of Czehryń, in obtaining the baton

-
- 25 S. J. Jabłonowski to A. F. Zamoyska, Jazłowiec camp, 6. 9. 1692, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [Central Archives of Historical Records in Warsaw] (hereafter AGAD), Archiwum Zamoyskich [the Zamoyskis Archives] (hereafter AZ), sygn. 515, f. 8.
- 26 Mikołaj Stefan Radecki (died in the second half of the seventeenth century), steward of Żydaczów, standard-bearer of Horodło, cavalry master of a hussar standard. Married twice: first to a Miss Piotrkowska of unknown first name, and later to Teresa née Lipska, who gave him three daughters and five sons. See Mirosław NAGIELSKI, *Radecki Mikołaj Stefan of the Godziemba clan*, PSB, vol. 29, Wrocław – Warsaw – Cracow – Gdańsk – Łódź 1986, pp. 676–678.
- 27 S. J. Jabłonowski to A. F. Zamoyska, s. l., s. d., AGAD, AZ, sygn. 515, f. 23.
- 28 Cf. K. KURAS, *Rola wybitnych kobiet*, p. 265; Szymon Piotr DĄBROWSKI, *Między królem a hetmanem. Działalność Elżbiety Sapieżyny w świetle jej korespondencji ze Stanisławem Augustem i Franciszkiem Ksawerym Branickim*, in: A. Roćko – M. Górka (eds.), *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej*, pp. 243–258. See also W. FILIPCZAK, *Elżbieta Sapieżyna na tle politycznej roli*, pp. 303–326; IDEM, *Stanisław August i Elżbieta Sapieżyna. Spór wokół losów sejmu z 1782 r.*, in: Zbigniew Anusik (ed.), *Władza i polityka w czasach nowożytnych*, Łódź 2011, pp. 53–75.
- 29 Cf. A. JAKUBOSZCZAK, *Aktywność polityczna wielkopolskich szlachcianek*, p. 52.
- 30 Jan Stanisław Jabłonowski (died 1731), Russian Palatine, son of Stanisław, Grand Crown Hetman, and Maria Anna née Kazanowska. As a young adult he gained a good education. During the battle for the throne between Augustus II and Stanisław Leszczyński, he initially favoured the first candidate, but later, after his dethronement, he switched his support to Leszczyński and as a consequence he was appointed Grand Chancellor of the Crown. He was involved in many funding activities and married Joanna Maria de Béthune, who gave him three sons and three daughters. See Józef GIEROWSKI, *Jabłonowski Jan Stanisław of the Prus clan*, PSB, vol. 10, Wrocław – Warsaw – Cracow 1962–1964, pp. 221–223.

for which she supplicated with “*humbleness at protection*” of Mniszech. Joanna Maria Jabłonowska argued that her son “*should deserve it, as he is sa naissance of a predecessor so great in Poland.*”³¹ The dignity and political position of Stanisław Ernest Denhoff (died 1728),³² the Lithuanian Field Hetman, was also extremely important for his widowed mother, Konstancja Denhoff née Słuszek (died 1723), wife of the Palatine of Malbork. In one of her letters to her son, sent probably in October 1707, she complained that she had no contact with him, and that the Palatine of Połock, Dominik Michał Słuszek (died 1713), had been elected marshal of the confederation. The worried mother continued: “*for God’s sake, one’s reasoning ceases, thinking what is happening, that as you left Warsaw somehow, I have nothing about you, even in the newspapers from Lublin nothing was mentioned about you, I am just writing that the Palatine of Połock has been chosen marshal of the confederation of the Grand Duchy of Lithuania, I do not know how it can be, for you are the general marshal.*”³³ On numerous occasions, widows-mothers, willing to further their sons’ careers, decided to remarry. For instance, Anna 1v Działyńska, 2v Gurowska née Radomicka (died 1812) followed this course. She wanted to provide suitable offices for her sons from her first marriage – Ignacy and Ksawery – and in 1767 she decided to marry Władysław Roch Gurowski (died 1790), Grand Secretary of the Crown. Thanks to her efforts, her sons managed to achieve numerous successes in the military field.³⁴

Anna Katarzyna Radziwiłł née Sanguszko (died 1746)³⁵ is another example of an extremely influential woman. She was involved in several areas – social, economic, cultural and political. The wife of the Grand Lithuanian Chancellor engaged in public life long before her husband Stanisław Karol’s demise in 1719. Nevertheless, it was only during her widowhood that her social activity reached its peak. Throughout this period, she focused on directing the careers of her sons – Michał Kazimierz (died 1762)³⁶ and Hieronim

31 J. M. Béthune Jabłonowska to J. W. Mniszech, Lviv, 19. 2. 1743, BOss, sygn. 2643/I, 2, f. 7–7v.

32 Stanisław Ernest Denhoff (d. 1728), Lithuanian Field Hetman in 1709–1728, son of Władysław, Palatine of Pomerania, and Konstancja Słuszczanka. He was married to Joanna Denhoff, daughter of Ernest. His second wife was Zofia Maria née Sieniawska. He had no offspring. See Orest Marian KAŁUŻNIACKI, *Denhoff Stanisław Ernest*, PSB, vol. 5, 1939–1946), pp. 115–117.

33 K. Denhoffowa née Słuszek to [S. E. Denhoff], s. l., 12. 10. 1707 [?], Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [the Princes Czartoryski Library in Cracow] (hereafter BCz), sygn. 5792, f. 203.

34 Cf. A. JAKUBOSZCZAK, *Rodzina i rodzinność szlachcianek*, p. 87.

35 See W. KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746)*; Jerzy DYGDAŁA, *Codzienne kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną z Sanguszków Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734 roku*, Warszawa 2013.

36 Michał Kazimierz Radziwiłł “Rybenko” (died 1762), Palatine of Vilnius and Grand Lithuanian Hetman from 1744, son of Karol Stanisław Radziwiłł and Anna Katarzyna née Sanguszko. He was married to Urszula née Wiśniowiecka, who gave him seven children. His second wife was Anna née Mycielska, who gave birth to five offspring. See Hanna DYMNIKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Michał Kazimierz*, PSB, vol. 30, Wrocław – Warsaw – Cracow – Gdańsk – Łódź, 1987, pp. 299–306.

Florian (died 1760).³⁷ At the end of the 1730s, the widow-mother attempted to help her older son obtain the starostwo of Przemyśl. It appears that her help was supported by the aforementioned Mniszech, who became her formal guardian after her husband's death. In 1738, it was Mniszech whom Anna contacted and thanked, stating that there were no "words to express [her – U. K.] gratitude [...] and obligation, which [...] [she owes – U. K.] [...] to my good Sir for gracious protection [...] of [her – U. K.] son [...] in guiding him to attain the starostwo of Przemyśl." Further in the letter, the grateful widow-mother emphasizes that she "prepared him as for a private journey, however, the grace [...] and presence of my good Sir made it very public." She goes on to add that "for such beginnings, gained thanks to the grace of [...] my good Sir" – "His Mother, being an orphan herself, [will – U. K.] always [...] be an indebted servant until her last days."³⁸

In addition to maintaining proper contacts with their patrons, building political careers for their children and protégés, the role of wives and widows included taking care of family interests by acquiring influential allies and keeping the estates in a decent condition. This task was often based on well-suited ties and connections, and in many cases it forced women to adopt a servile stance, which can be observed in correspondence.³⁹ It is worth noting that due to legal privileges and inheritance, widows often became owners of extensive lands and estates. As they were located within the Commonwealth territory, they were secured by the king and various state institutions, and their defence lay in the hands of the army and hetmans.⁴⁰ The turn of the eighteenth century abounded with armed conflicts, the most important of which was the Northern War. This event contributed to the devastation and impoverishment of particular territories.⁴¹ Women, despite the fact that they did not take a direct part in military operations, were highly interested in reports from the front. Moreover, they eagerly followed all political news and at times experienced the repercussions of such events. Many Polish estates were plundered by marching troops.

37 Hieronim Florian Radziwiłł (d. 1760), Grand Lithuanian Cup-bearer from 1739, Grand Standard-bearer of Lithuania since 1750, starosta of Przemyśl and Krzyczew, son of Karol Stanisław Radziwiłł and Anna Katarzyna née Sanguszko. He had three wives: Teresa Sapieżanka, Magdalena Czapska and Aniela Miączyńska. He had no offspring. See Hanna DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA, *Radziwiłł Hieronim Florian*, PSB, vol. 30, Wrocław – Warsaw – Cracow – Gdańsk – Łódź, 1987, pp. 185–188.

38 A. K. Radziwiłł née Sanguszko to J. W. Mniszech, Biała, 21. 3. 1738, BOss, sygn. 2663/II, f. 25.

39 Cf. B. POPIOŁEK, *Najniższy podnózek*, p. 155; Małgorzata ALEKSANDROWICZ-SZMULIKOWSKA, *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1995, pp. 58–59.

40 Cf. T. GRALA, *O pozycji kobiet*, p. 90. The author reports that according to the 3rd Lithuanian Statute, the obligation of the defence of the country pertained to all landowners irrespective of their gender, including widows.

41 Cf. Andrzej K. LINK-LENCZOWSKI, *Doświadczenia wojny północnej a percepcja otaczającej rzeczywistości*, in: Bogdan Rok – Filip Wolański (eds.), *Staropolski ogląd świata. Materiały z konferencji*, Wrocław 23–24 października 2004, Wrocław 2004, p. 221.

This sowed fear and terror amongst the folk living on their lady protector's territory. Hence, "one cannot ignore the fact that whilst both women and men were victims of the war or natural disasters, these events had a much more devastating effect on women's psyche, since men were well seasoned in battle."⁴² It is worth noting that pleading with patrons to grant personal protection to the property owner and the estate equalled the commitment to protect the Commonwealth itself, as the mentality of the people of the late Baroque period impaired their understanding of the fatherland (country). This, of course, did not diminish its importance, since it was limited to the cultivation of the so-called 'small fatherland', embraced by the boundaries of own goods, lands or palatinates.⁴³ In 1708, Zagórski, an economist from Lesser Poland, informed his protector, Teofila Ludwika 1v. Wisniewska 2v. Lubomirska née Zasławska-Ostrogaska (died 1709), that "the Baranów area is once again facing oppression, the bridge from Sandomierz has been moved there, that is why poor people are continually suffering hardship from the constantly wandering troops. Therefore, there are no words, spoken or written, which could describe our misery."⁴⁴ Most likely, the situation had not calmed even a year later, because Zagórski reported to Lubomirska from Wiśnicz, that he was expecting "guests [...] Crown Hetmans, whose cannon appeared at Christmas in Tarnów, and apparently the army are going to accompany them [...], and some of them being there, others here, they all will move the poor to the last. As in Niepołomice, you do not have a day off."⁴⁵

The opportunity to acquire powerful patrons and use their authority 'as a shield' to protect property against the manoeuvres of troops and aggressive neighbours played an important role in the fight against the looting enemy. The respect that some people from the ruling circles or the local elites enjoyed, as well as the fear of their revenge, formed a bulwark strong enough to protect the clients from undesired actions of the destroyer.⁴⁶ Hence, widows-managers often turned to their guardians in the hope that they would protect their property from the invasion of foreign troops. This is exactly what Lukrecja Katarzyna Grudzińska née Radziwiłł (died 1716), wife of the starosta of Golub, did. Fearing Muscovite troops and their assault on her properties, she wrote to her protector, Karol Stanisław Radziwiłł (died 1719), asking "with contentment [...] of my good Sir, so as not to forget [...] [her – U. K.] in his former and also current grace and protection declared

42 B. POPIOŁEK, *Między przestrzenią domową*, p. 38.

43 Cf. B. POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II*, p. 301.

44 Zagórski, an economist from Lesser Poland, to T. L. Lubomirska, 1v. Wisniewska née Zasławska-Ostrogaska, Jarosław, 4. 10. 1708, Archiwum Narodowe w Krakowie [The National Archives in Cracow], Archiwum Sanguszków [the Sanguszkos Archive] (hereafter ANKr ASang), fol. 291, file 10, f. 90.

45 Zagórski, an economist of Lesser Poland estates to T. L. Lubomirska, 1v. Wisniewska née Zasławska-Ostrogaska, Wiśnicz, 2. 1. 1709, ANKr ASang, fol. 291, file 10, f. 177.

46 Cf. B. POPIOŁEK, *Najniższy podnózek*, p. 158.

[...] [to her – U. K.]” She was striving to “*obtain exemption*” in the case of her goods in the Palatinates of Rawa, Chełmno and Kalisz, because, as she emphasized, “*approaching Muscovite troops are right behind the Vistula border*”.⁴⁷ It should not be forgotten that Grudzińska had another extremely influential protector – Adam Mikołaj Sieniawski (died 1726), Castellan of Kraków. She addressed him with “*the humblest request*” and a supplication that the Palatinate of Golub, “*being left on the troops’ marching trail, much ruined, could receive some relief*”.⁴⁸ The problem of destroying and plundering of lands and estates is one of the main themes in Grudzińska’s correspondence, hence one can conclude that Sieniawski’s care was focused mainly on the protection of her properties. In April 1708, the wife of the starosta of Golub once again complained to her protector that she was “*the most miserable [...] under the sun*”, because in her estates in Sochaczew, “*the Muscovite troops had been stationing for so long, [...] [before – U. K.] they destroyed everyone, and there is nobody left who could have a mere piece of bread*”. When the army crossed the Vistula river, these properties “*were destroyed by the Kalmykian Cossacks*”, who “*having swum across the river*” robbed and left in their wake “*great poverty and ruins*” among her people. Therefore, the despairing widow asked Sieniawski to issue an official proclamation (*uniwersał*) “*liberating [them – U. K.] from troops’ bases and provisions*” because, as she emphasized, “*after Moscow – the Swedes helped [...] to the last ruin*”.⁴⁹

In times of danger, widows-managers sought help not only from their powerful guardians. Every now and then, it happened that their clients declared willingness to defend the property. For example, in 1698, Maciej Bar, in his correspondence to Anna Franciszka Zamoyska née Gnińska, assured her of his readiness to defend her people against the German army. He referred to the order which he received from his lady protector, and declared that he would try to defend her subordinates so that “*they shall face no aggravation from the passing royal army*”. Also, he heartened her that if she were to receive any message about the Germans “*attacking the people [...] of my good Lady [...], then, even at midnight, I [would – U. K.] not [...] regret my bother and charge at them with people to mitigate them*”.⁵⁰

Occasionally, female guardians, thanks to their influence and extensive connections, contributed to the protection of fixed or movable assets of their subordinates. In 1703, this was the course of action of the aforementioned Zamoyska. Marianna 1v. Gnińska 2v. Bystramowa née Szydłowska, wife of the Chamberlain of Pomerania, thanked her for protecting her valuables against the approaching Swedish army. Full of gratitude, she

47 L. K. Grudzińska née Radziwiłł to K. S. Radziwiłł, s. l. s. d., AGAD, Archiwum Radziwiłłów [the Radziwiłłs Archive], section V, call no. 4803, f. 95–96.

48 K. L. Grudzińska née Radziwiłł to A. M. Sieniawski, Szymanów, 10. 5. 1706, BCz, sygn. 5827, f. 127–128.

49 K. L. Grudzińska née Radziwiłł to A. M. Sieniawski, Szymanów, 12. 4. 1708, BCz, sygn. 5827, f. 163–165.

50 M. Bar to A. F. Zamoyska née Gnińska, Tarnogród, 21. 10. 1698, AGAD, AZ, sygn. 358, call no. 504, f. 23.

wrote: “*Thank God you took them away, my Lady, for the Swedes seized everything in Toruń – deposits of the nobility, bells, cannons.*”⁵¹

The obligation, which was imposed on the Crown land, was entitled *hiberna*. It was a mandatory tax on winter maintenance of troops, and from 1667 it was paid in cash only.⁵² The costs related to the settlement of *hiberna* were often too high and exceeded the financial possibilities of the estates’ owners. Therefore, such situations called for protectors’ assistance. The wife of the starosta of Golub found herself in this very position. She wrote to her guardian, Sieniawski, and asked, “*facing the approaching due date of military dispositions, when it comes to business*”, whether she could “*pride [herself – U. K.] on the promised grace*”, which would relieve her of paying *hiberna* on the Golub territories, because, as she pointed out, “*there is no way you can pay out when [they are – U. K.] brought to ruin*”. The desperate matron agreed to pay for “*the winter stationing*”, only from the starostwo of Grybów and Guzów.⁵³

As already mentioned, officially, women did not engage in ‘high politics’, and the events they were actually involved in often boiled down to their “*behind-the-scenes activity*”⁵⁴ or commentaries on political affairs. However, their desired social activity continually forced them to take an interest in political events and follow the latest news and current relations at the court. Such activities manifested themselves in the increased reading of books or handwritten newspapers (*awizy*), as well as subscriptions to calendars and forecasters, which not only reported on the most important domestic and foreign events, but were also a source of practical knowledge about the world and everyday life, enabling noblewomen to form their own opinions and views about the world.⁵⁵ Therefore, women wished to receive all political reports on a regular basis. The news from the front about the Treaty of Karłowice was provided to Anna Franciszka Zamoyska née Gnińska by the priest Canon Jan Dłużewski (died 1720). In July 1699, he wrote that he was sending some camp newspapers informing about “*the increasing congestion of diseases, specifically dysentery, from unhealthy waters*”.⁵⁶ Konstancja Denhoff née Słuszko in one of her letters expressed her outrage that her son Stanisław Ernest was delaying correspondence. She insisted that he update her on the *levee-en-masse*: “*and the world has not heard of such laziness that lies in you [...] you neither speak, nor think about it, it is just like talking to the wall*”.⁵⁷ In another

51 M. Bystramowa to A. F. Zamoyska, Gołubiewo, 13. 11. 1703, AGAD, AZ, sygn. 358, call no. 505, f. 187–188.

52 Cf. Antoni MAĆZAK, *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981, vol. 2, p. 347.

53 K. L. Grudzińska née Radziwiłł to A. M. Sieniawski, Grybów, 10. 9. 1706, BCz, sygn. 5827, f. 131–134.

54 B. POPIOŁEK, *Między przestrzenią domową*, p. 30.

55 B. POPIOŁEK, *Kobiety świat w czasach Augusta II*, p. 332.

56 Priest J. Dłużewski to A. F. Zamoyska née Gnińska, from a camp, 4. 7. 1699, AGAD, AZ, sygn. 507, f. 64.

57 K. Denhoffowa née Słuszko to S. E. Denhoff, s. l., s. d., BCz, sygn. 5792, f. 63–64.

letter, Denhoffowa worried about a Turkish resolution, which “immensely beat [her – U. K.] up”, complaining that she was “frantic with worry”, fearing for Stanisław’s health and life.⁵⁸ The political curiosity of the wife of the Palatine of Malbork was noticed even by the king himself, as her son reported in one of his letters: “in the whole world, my king has no truer or dearer friend than [...] you”.⁵⁹

A death of noble and honoured individuals was another reason for commenting on the political situation. In 1728, Anna Myszkowska in her letter to Konstancja Mniszchowa mentioned the death of the Crown Field Hetman, Stanisław Chomętowski (died 1728), and said that it “greatly frightened [her – U. K.]”⁶⁰ as it was “a great pity both for us [...] and for our Homeland”.⁶¹

In summary, it should be stated that in old Poland women, especially widows, willingly and effectively engaged in the political affairs of the country. On the one hand, their initiatives contradicted the traditional model, according to which women were assigned a specific place in society. On the other hand, their entry into the public space was forced by the specific conditions of the functioning of the nobility at the turn of the eighteenth century.⁶² The personal qualities of individual ladies also played a vital role. Here one can name ambitions, intellect and shrewdness, which not only helped to expand family assets, but also build political careers for their children, relatives and clients. It should be remembered that the female world of politics functioned rather within a male space. Women, however, were able to penetrate its borders during the absence of their husbands or after their death. This could be particularly evident in the moments of greatest danger or while applying for the most important positions. At such times, it was the grace and care of male benefactors that became “a specific policy guaranteeing survival in the event of various misfortunes and creating some semblance of social security”.⁶³

58 K. Denhoffowa née Słuszko to [S. E. Denhoff], s. l., 13. 8. 1701, BCz, sygn. 5792, f. 163.

59 S. E. Denhoff to K. Denhoffowa née Słuszko, s. l., s. d., BCz, sygn. 5790, f. 742.

60 A. Myszkowska to K. Mniszchowa, Przeworsk, 8. 9. 1728, AGAD, Czołowski Collection, sygn. 359, f. 47.

61 Ibidem, f. 47–48; also s. l., s. d., 1728, ibidem, f. 51–53.

62 See Urszula KICIŃSKA, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, Sensus Historiae XII, 2013, no. 14, pp. 135–148.

63 B. POPIOŁEK, *Najniższy podnózek*, p. 165.

Bożena POPIOŁEK

Patrons and clients. The specificity of female clientelism in the Polish-Lithuanian Commonwealth at the turn of the seventeenth century. Research postulates.¹

Abstract: Research into the issue of patronage in the Polish-Lithuanian Commonwealth, undertaken once by Antoni Mączak, is continuing to this day. However, researchers are focusing their attention primarily on the functioning of informal interrelations in the magnate and nobility environment of the seventeenth century. Although detailed studies have provided us with numerous findings, this remains a wide, extremely complex and rich subject, and researchers constantly stipulate the need for further studies. The vast majority of scholars focus mainly on male patron-client relations. They seek these ties in a court, military and dietine (sejmiki) environment. The subject of the male magnate court and its impact on society seems to be very significant to many historians. Interestingly, the male magnate court was also the place of patrons' private political actions. A substantial issue of cliental ties involved in the magnates' economy (latifundia) remains the focus of interest of researchers to this day. Some of them perceive clientelism as a religiously conditioned phenomenon (for example, ecclesiastical foundations), at the same time highlighted by cultural patronage and attempts to build the power of families based on a prestige policy. Research on clientelism in relation to the eighteenth century is not sufficient. The existing research does not cover these complex issues, particularly in relation to the Saxon period. Moreover, these works date back to the previous century and do not take into account any new findings. The Saxon era, when cliental ties became particularly important due to the dysfunctions of the most important state institutions, represents a rich source of research material. Unfortunately, studies on this period are too scarce and discouraging, and only a small group of researchers are currently examining the issue of clientelism in the Saxon era. Speaking of clientelism in the Commonwealth in general terms, one very important issue requires closer examination. This is the fact that while this problem is well recognized and defined in European historical science, in current Polish research there are almost no works which deal with the issue of female patronage and women's role in forming a cliental background. The few studies devoted to the issue of women's presence in the development of cliental ties in the Saxon era only indicate the need for further research on the phenomenon of female patronage. However, they do not present a thorough and multifaceted investigation. This is the very reason for our interest in female patronage and willingness to undertake in-depth research on this issue.

Key words: clientelism – female patronage – patron – client – broker – Saxon period – the Polish-Lithuanian Commonwealth

1 The article was prepared within the framework of the project financed by the National Science Centre (Narodowe Centrum Nauki): "Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich", UMO no. 2015/19/B/HS3/01797.

Research into the issue of clientelism in the old Polish-Lithuanian Commonwealth, undertaken once by Antoni Mączak,² a pioneer in this field, is continuing to this day. However, historians are turning their attention primarily to the functioning of informal connections in the magnates and nobility environment of the seventeenth century. Detailed source research has brought many new findings, but this is still a highly extensive, complex and inexhaustible topic, and researchers constantly postulate the need for its continuation.

The vast majority of scholars focus their research and works on patron-client relations from the perspective of male patronage, and seek this interdependency in a legal court, military or dietine (*sejmiki*) environment (A. Rachuba,³ M. Wagner,⁴ M. Nagielski).⁵ It is possible to say that their priority seems to be the functioning of the male magnate court, which is considered a multifaceted formation influencing the province, but also an institution that represents a forum for the implementation of the private policies of magnates/patrons on a nationwide scale (U. Augustyniak,⁶ W. Tygielski).⁷ At the centre of scholars' interest is the significant issue of cliental bonds involved in the functioning of the magnate economy (e.g. *latifundia*). Some researchers perceive the phenomenon of clientelism as one that is conditioned by religion (e.g. ecclesiastical foundations, access to offices within one religious group), emphasized even more by cultural patronage and an attempt to build the power of families based on a prestige policy and

-
- 2 Antoni MAĆZAK, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 1994; IDEM, *Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*, Wrocław 2003. Among the latest research on this subject, the following collections of studies are worth mentioning: Ryszard SKOWRON (ed.), *Dwór i kraj. Między centrum i peryferiami władzy*, Kraków 2003; Mariusz MARKIEWICZ – Ryszard SKOWRON (eds.), *Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku*, Warszawa, 2006; Ewa DUBAS-URWANOWICZ – Jerzy URWANOWICZ (eds.), *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2006.
 - 3 Andrzej RACHUBA, *Klientela hetmańska w armii litewskiej z lat 1648–1667*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 23–36.
 - 4 Marek WAGNER, *Dwór wojskowy i klientela hetmańska Stanisława Jabłonowskiego w końcu XVII wieku*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 57–66.
 - 5 Mirosław NAGIELSKI, *Jerzy Lubomirski i jego wpływ w armii koronnej jako przykład patronatu wojskowego w XVII wieku*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 37–56.
 - 6 Urszula AUGUSTYNIAK, *Duchowni klienci Krzysztofa II Radziwiłła. Kondycja i funkcje duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w dobrach radziwiłłowskich w pierwszej połowie XVII wieku*, *Miscelanea Historico-Archivistica* III, 1989, pp. 159–174; EADEM, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; EADEM, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004; EADEM, *Stary sługa jako przedmiot badań nad klientelizmem magnackim na Litwie w XVII wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* VII, 2010, no. 1, pp. 71–85.
 - 7 Wojciech TYGIELSKI, *Politics of Patronage in Renaissance Poland. Chancellor Jan Zamoyski, his supporters and the political map of Poland, 1572–1605*, Warszawa 1990; IDEM, *Listy – ludzie – władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji*, Warszawa 2007.

thoroughly elaborated ideological and cultural programme (A. Betlej,⁸ T. Bernatowicz,⁹ R. Nestorow).¹⁰

To date, the area of research on clientelism in relation to the eighteenth century has been represented only to a very small extent (T. Zielińska,¹¹ M. Czepe,¹² K. Kuras,¹³ K. Stojek-Sawicka,¹⁴ A. Perłakowski).¹⁵ Nevertheless, the existing works do not cover complicated and broad issues even to the smallest degree, especially in relation to the Saxon era. What is more, these precursory works date back to the previous century and – with few exceptions – do not take into account the latest findings.¹⁶ And yet, the Saxon era, the period when cliental relations gained a unique significance owing to the dysfunctions of the most imperative state institutions, is a bottomless reservoir of data for research. Unfortunately, studies on this period are undertaken relatively rarely and reluctantly, and the issue of clientelism in the Saxon era is currently being investigated only by a small group of scholars.

A very important issue relating to the extensive subject of clientelism in the Polish-Lithuanian Commonwealth is the fact that at the current stage of research there are hardly any studies addressing female patronage and women's role in shaping the cliental

-
- 8 Andrzej BETLEJ, *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010. See also Ewa DUBAS-URWANOWICZ – Jerzy URWANOWICZ (eds.), *Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2011.
 - 9 Tadeusz BERNATOWICZ, *Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*, Warszawa 2011.
 - 10 Rafał NESTOROW, *Pro domo et nomine suo. Fundacje i inicjatywy artystyczne Adma Mikołaja i Elżbiety Sieniawskich*, Kraków 2016.
 - 11 Teresa ZIELIŃSKA, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewsczyn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Warszawa 1977; EADEM, *Klientela w otoczeniu Jana Klemensa Branickiego, kasztelana krakowskiego i wielkiego koronnego około połowy XVIII wieku*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 209–224.
 - 12 Maria CZEPE, *Kamaryla pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*, Kraków 1998; EADEM, *Na dworze biskupa Kajetana Soltyka*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 225–230.
 - 13 Katarzyna KURAS, *Jan Mikołaj Cieszkowski – klient i współpracownik Augusta Czartoryskiego*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 417–128; EADEM, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010; EADEM, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy*, Kraków 2018.
 - 14 Karolina STOJEK-SAWICKA, *Duchowna klientela Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 397–416.
 - 15 Adam PERŁAKOWSKI, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1696–1738*, Kraków 2013.
 - 16 K. KURAS, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego*; EADEM, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej*; Bożena POPIOŁEK, *Dobrodziejki i klienci. Z dziejów patronatu kobiecego w czasach saskich*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 385–396; K. STOJAK-SAWICKA, *Duchowna klientela Radziwiłłów*.

environment (W. Karkucińska,¹⁷ B. Popiołek).¹⁸ It has been quite a while since this problem was well recognized and defined by European historical science (K. Harness,¹⁹ S. A. Hickson, S. Solum).²⁰ The existing singular studies devoted to the issue of women's presence in the process of shaping cliental bonds in the Saxon era (A. Słaby,²¹ A. Penkała)²² require further investigation. There is no thorough study on the role of women in the process of shaping and building cliental bonds and background. What is more, the question of the functioning of the women's magnate court has not been investigated extensively, yet this cultural environment was entirely different from the men's court. The works by Słaby,²³ Jakuboszczak²⁴ or Markuszewska²⁵ are mere seeds of this research, but they do

-
- 17 Wanda KARKUCIŃSKA, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1747). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000. Cf. Teresa KONDRATIUK, *Mecenat Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, Biała Podlaska 1986; Marta ZABOROWSKA, *Edukacja artystyczna w dobrach białskich Anny z Sanguszków Radziwiłłowej*, *Ogrody Nauk i Sztuk* 6, 2017, no. 6, pp. 227–237.
- 18 B. POPIOŁEK, *Dobrodziejki i klienci. O patronacie kobiecym w XVIII w.*; EADEM, *Najniższy podnózek, służa i więźni pański – klientalne listy prośbne czasów saskich*, *Krakowskie Studia Małopolskie* XVI, 2011, no. 16, pp. 151–166; EADEM, *Dobrzy chłopcy i źli panowie: kwestia opieki nad poddanyimi w korespondencji Elżbiety Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, in: Piotr Borek – Marcei Olma (eds.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 6, *Stulecia XVI–XIX: nowa perspektywa historyczna i językowa*, Kraków 2015, pp. 265–278.
- 19 Kelly A. HARNESS, *Echoes of Women's Voices: Music, Art, and Female Patronage in Early Modern Florence*, Chicago 2006. See also Cynthia LAWRENCE (ed.), *Women and Art in Early Modern Europe: Patrons, Collectors, and Connoisseurs*, Penn State Press 1999; June Hall MACASH (ed.), *The Cultural Patronage of Medieval Women*, Athens – London 1996; Stephanie Fink de BACKER, *Widowhood in Early Modern Spain: Protectors, Proprietors and Patrons*, Leiden 2010; Andine AKKERMAN – Brigit HOUBEN (eds.), *The Politics of Female Households: Ladies-in-waiting across Early Modern Europe*, Leiden – Boston, 2014; James DAYBELL – Svante NORRHEM (eds.), *Gender and Political Culture in Early Modern Europe 1400–1800*, London – New York 2017.
- 20 Stefanie SOLUM, *Women, Patronage, and Salvation in Renaissance Florence: Lucrezia Tornabuoni and the Chapel of the Medici Palace. Visual Culture in Early Modernity*, Farnham 2015.
- 21 Agnieszka SŁABY, *Rządząca oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; EADEM, *Szlachcianki na politycznej scenie czasów saskich – polityka czy obrona interesów domowych?*, in: Anetta Głowacka-Penczyńska – Katarzyna Grysińska-Jarmuła – Monika Opióła-Cegiełka (eds.), *Wnuczki Pandory. Kobieta w społeczeństwie od starożytności do współczesności. Historie Nieobojętne*, vol. 1, Bydgoszcz 2016, pp. 71–83.
- 22 Anna PENKAŁA, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2017.
- 23 A. SŁABY, *Rządząca oleszycka*; cf. Andrzej K. LINK-LENCZOWSKI, *W kręgu dworu Sieniawskich w XVIII wieku*, in: E. Dubas-Urwanowicz – J. Urwanowicz (eds.), *Patron i dwór*, pp. 201–208.
- 24 Agnieszka JAKUBOSZCZAK, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; cf. Józef SKRABSKI, *Fundacje artystyczne Barbary z Duninów Sanguszkowej. Przyczynek do roli kobiet w wieku XVIII w Polsce*, in: Józef Skrabski – Barbara Bułdys (eds.), *Wokół Sanguszków. Dzieje sztuki – kultura*, Tarnów 2007, pp. 153–162; Marian BUTKIEWICZ, *Barbara z Duninów Sanguszkowa jako mecenas w schyłkowej epoce polskiego baroku*, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* XXXIV, 2015, no. 1, pp. 105–122 (URL: <https://www.researchgate.net/publication/332517806_Barbara_z_Duninow_Sanguszkowa_jako_mecenas_w_schylkowej_epoce_polskiego_baroku> [accessed 30. 8. 2019]).
- 25 Aneta MARKUSZEWSKA, *Kompozytorki i patronki muzyki w XVII i XVIII wieku. Wybrane portrety*, Warszawa 2017.

not take into account the specificity of female clientelism. Polish historiography hardly ever mentions the role of the women's court in association with upbringing and education of children,²⁶ its economic and material background, and the representative functions of its environment.²⁷ Little is known about women's activities in religious patronage of that period, yet those were times of declarations of profound piety, attachment to religion and outstanding foundations such as monasteries, brotherhoods, churches and chapels.

Meanwhile, the lack of a female royal court during the reign of King Augustus II paradoxically triggered mechanisms that allowed the magnate courts or wealthy noblewomen to take over some of the functions of a queen's court connected not only with raising and educating children, but also prestige, providing careers, lucrative marriages and family affinities. The relationships established in this way, both horizontal – within one social layer – as well as vertical – among the lower layers – gave women considerable creative opportunities from the standpoint of a cliental background. More or less formal contact with Augustus II and women's influence on his own and his advisors' administrative decisions, mainly the distribution of offices and benefits, turned out to be of great importance in this case. The royal court, a place of rivalry and clash of the influence of many royal favourites and mistresses, was never a politically or even socially homogeneous organism. The king-foreigner, initially poorly-informed in the political and administrative system of the state of nobility, did not intend to give up his distribution policy; however, he occasionally surrendered to his advisers.²⁸ Some female magnates (including Urszula Lubomirska née Bokum, Konstancja Mniszchowa née Tarło, Ludwika Bielińska née Morsztyn, Ludwika Rzewuska née Kunicka, Elżbieta Sieniawska née Lubomirska or Emercjanna Agnieszka Pocijowa née Warszycka), who had regular and individual contact with the king, became influential intermediaries and/or patrons in the cliental system of the Saxon era. However, this very phenomenon, which characterized the Saxon ruling period, was not a new thing. Women had been able to approach the throne with their pleas much earlier. Anna Franciszka Zamoyska née Gnińska (d. 1704), wife of the Crown Treasurer (*podskarbi koronny*), sought Queen Marie Casimire's grace for one of her brothers: "I asked Her Majesty the Queen and

26 Bożena POPIOŁEK, *Edukacja z za grobu. Testamenty staropolskie jako źródła do podróży edukacyjnych w XVII–XVIII wieku*, in: Dorota Żołędź-Strzelczyk – Małgorzata E. Kowalczyk (eds.), *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, Wrocław 2017, pp. 17–32.

27 R. NESTOROW, *Pro domo et nomine suo*. He devoted some of his work to artistic patronage of one of the most prominent women from the end of the seventeenth century.

28 See A. AKKERMAN – B. HOUBEN (eds.), *The Politics of Female Households*. On the role of women at the royal court in Poland in the seventeenth century see Karolina TARGOSZ, *Sawantki w Polsce w XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Kraków 1997.

others to give him the command, for I hope he will not be disregarded".²⁹ When Zamoyska could not speak to the queen herself, she used the services of other women who were closer to the royal court. In 1694, she wrote to Anna Stanisławska née Potocka, wife of the Voivode of Kiev (*wojewoda kojowski*), with a request for help in obtaining the vacant castellany of Kalisz for one of the *starostas*. However, Stanisławska, famous for her connections at the Sobieski's court, wrote back: "From the bottom of my soul I would wish to serve you, but a week prior to your writing it had been entrusted to Mr. Gałecki, the Crown Master of the Kitchen [kuchmistrz koronny – B. P.]".³⁰ Stanisławska's mediation skills enjoyed a great reputation. It was believed that whoever was protected by Stanisławska's patronage would certainly reap the benefits. Thus even Zamoyska, who remained in a good relationship with the queen, preferred to secure herself and use Stanisławska's intermediary services when she was applying for her brother's *starostwo*, even though she had direct access to the royal couple. She also urged her brother, Jan Krzysztof Gniński (died 1703), to immediately follow the queen 'to the waters' under the guise of restoring his health and 'for the service of Her Majesty' – all at the expense of Anna Stanisławska. In the meantime, the fate of a vacancy of a certain *starostwo* was at stake, and Zamoyska tried to convince her brother that "the Lord Chamberlain of Chełmno [podkomorzy chełmiński – B. P.] is also applying, but I dare say he will be rejected with a promise [...], but Mr. Goryński and Mr. Elbieński must be feared [...], hence, all effort of yours is required that you show yourself, without undue delay, because apparently Her Majesty the Queen, in a week, though this may be delayed, is leaving for Krakow, and you can better earn the *starostwo* by yourself".³¹ Over the years, Józefa Maria Sobieska, wife of Prince Konstanty, being from the Wessel family herself and strongly linked to Augustus II, raced to approach the king's advisers in order to gain support for her interests and to prepare the ground for further efforts to obtain the king's favours. Only then did she contact the monarch directly.³² Elżbieta Sieniawska, the wife of the Castellan of Kraków, had no qualms whatsoever in addressing the king for favours. In 1717, she asked for the Diocese of Kujawy for a certain individual, and at the end of her letter she put forward Jałowicki as a candidate for the Crown Secretary (*sekretarz*

29 A. F. Zamoyska to D. Gnińska [?], 12. 12. 1686, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [the Central Archives of Historical Records in Warsaw] (henceforth AGAD), Archiwum Zamoyskich [the Zamoyskis Archives] (henceforth AZ), 358, call no. 495, fols 23–24.

30 A. Stanisławska to A. F. Zamoyska, Żółkwia, 27. 3. 1694, AGAD, AZ 358, call no. 495, fol. 21. She mentions Franciszek Zygmunt Gałecki (1645–1711), Crown Master of the Kitchen from 1680, Castellan of Kalisz in 1694–1695, the Castellan of Poznań in 1695–1697, the Voivode of Inowrocław in 1697–1703, Voivode of Kalisz in 1703–1706, and Voivode of Poznań in 1709–11. Gałecki was also the *starosta* of Bydgoszcz.

31 A. F. Zamoyska to J. Gniński, Lublin, 30. 4. 1687, AGAD, AZ 358, call no. 495, fols 50–51.

32 See Letters of J. M. Sobieska to king Augustus II, by J. H. Flemming and H. Brühl, Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden (henceforth SächsStA-D), 10026 Geheimes Kabinett (henceforth GK), loc. 2099, no. 49.

koronny).³³ When Augustus II refused to grant the office of chamberlain for one of the clients of Ludwika Rzewuska née Kunicka, wife of the Voivode of Podlachia (*wojewoda podlaski*), she threatened the king with her refusal to send her daughter to the entourage of Habsburg Archduchess Maria Josepha, who was getting married to the king's son, Frederick Augustus.³⁴ The king's pressure did not help, because the mother had placed her daughter in a monastery. In view of these exemplary events, we approach an important question: To what extent was the cliental background of women/patrons opinion-forming so as to constitute a real pressure group with the power to influence the king and his ministers in the process of obtaining benefits for their clients.

An interesting and completely unrecognized phenomenon in this case was women's contact with foreigners – Saxon ministers and French, Hungarian, Russian or Swedish diplomats – and the possibility of building informal political connections and beneficial family ties based on this social group (e.g. Ludwika Bielińska née Morsztyn and her daughters – Marianna and Katarzyna, Konstancja Mniszchowa née Tarło, Elżbieta Sieniawska née Lubomirska, Urszula Lubomirska née Bokum among others).

The Saxon period is the time when women ultimately transgressed the boundaries of the so-called private household space. It is also the time of significant political, economic and artistic activity, and a gradual break with psychological and environmental restrictions. This resulted in a number of important achievements, including foundations, educational development, economic initiatives, and political and cultural activities. The Saxon period can be also characterized by a progressive collapse of the central state organs and a decentralization of power – a phenomenon which favoured the formation of unofficial, highly hierarchical social and political systems. In such a situation, women who acted as an important link between the world of high politics and the province actively participated in creating provincial structures of power and economic dependency. Women – apart from their individual patronage – repeatedly played the role of intermediaries (brokers) in the process of building male cliental connections. What is more, they took the initiative to attract clients and maintain relations with the cliental circles of their spouses or other male patrons.³⁵ Such systems took on a three-level character and women, acting as intermediaries, were able to freely arrange these interdependencies and reap benefits from both sides – the patron and the client. A special honour surrounded the service to one of the most

33 "Si ce n'est trop d'aboutir de la grâce de Votre Majesté, je soupirai pour la charge de secrétaire de la couronne pour Mr Jałowiecki"; E. Sieniawska to Augustus II, Lublin, 11. 6. 1717, SächsStA-D, GK, loc. 2094/182, p. 43.

34 Augustus II to Ludwika Rzewuska née Kunicka, Dresden, 6. 6. 1719, SächsStA-D, GK, loc. 2094/135, p. 19.

35 On the role and functions of brokers-intermediaries see Sharon KETTERING, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth Century France*, Oxford, 1986; Andine AKKERMANN – Brigit HOUBEN (eds.), *The Politics of Female Households*, pp. 4–5; cf. A. MAŁCZAK, *Nierówna przyjaźń*, p. 17.

powerful women of those times, Elżbieta Sieniawska née Lubomirska (died 1729), wife of the Castellan of Krakow (*kasztelan krakowski*). Her influence extended far beyond the royal court. Hence, frequent requests put forward by her potential clients come as no surprise. “I take this boldness not in the hope for merits of mine, since I recognize them as vile, but in the hope for being gifted with Her Ladyship’s grace to accept my supplication and to put forward the instance to my Honourable Lord of Krakow [Adam Mikołaj Sieniawski – B. P.] of this half battalion under Mr. Elbieski, for being dangerously ill himself, if he were to die, my service to you shall be a lifetime benefit, as I know myself to be at the lowest veneration” – spoke one of the clients of Sieniawska’s husband, clearly highlighting his merits and services to patrons.³⁶

It seems that particularly strong mutual client-patron relations influenced several areas of public life such as applications for offices and benefits, tax reliefs and exemptions (*libertacja*), power of attorney for women and their presence in courts of justice during trials, shaping local politics within provinces for example by influencing the appointment of legal deputies and members of the *Sejm*, and finally, as a consequence, intervening in the activities of judicial courts or dietines (*sejmiki*). In this case, the tools and methods of acquiring new clients proved important. These included corruption, intimidation, formal and informal care, help in climbing the career and social ladder, and financial and political support. Sometimes the mere ‘name’ of the patron and the chance to ‘bask’ in the glory of her fame and possibilities brought splendour and attracted those willing to serve. The fact that women themselves did not participate in the process of distributing vacant offices was of no great importance, since they had the abilities to launch appropriate mechanisms so that their clients could receive the desired positions or dignities. This can be illustrated with the example of a letter from Anna Szembek née Leszczyńska (died 1756), who petitioned her uncle, the Crown Grand Marshal (*marszałek wielki koronny*), Józef Wandalin Mniszech, to promote a certain Kępski, who was “a good friend of ours, so that he, with such a noble instance of yours to Lord Treasurer [podskarbi – B. P.], could receive the post of the notary of the Krakow Chamber of the Commonwealth. He will, as will we, strive until his death to return your favour”.³⁷ It was not Anna’s first ‘instance’ to her uncle on behalf of a client, which indicates her extraordinary mediation skills as a broker.

36 Białyński to E. Sieniawska, 19. 3. 1714, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [the Princes Czartoryski Library in Cracow], MS 2738, fol. 36–36.

37 A. Szembek to J. W. Mniszech, Balice, 20. 5. 1729, Zakład Narodowy im. Ossolińskich w Wrocławiu [the Ossoliński Library – Ossolineum in Wrocław] (henceforth BOss), MS 2676/I, fol. 12. Anna Szembek née Leszczyńska (died 1756), 1v. Jan Gniewosz, Castellan of Zawichost, 2v. from 1711 wife of Aleksander Kazimierz Szembek (died 1756), Voivode of Sieradz. She was the daughter of Stefan Leszczyński (died 1722) and his first wife, Konstancja Mniszech, sister of Józef Wandalin Mniszech.

The economy was the area where a female patron's influence was particularly well-established. Women's activities in this field were supported by informal social ties, and the protective umbrella of magnate patronage covered townsfolk and people from lower classes. The formation of an administrative policy in their own estates by selecting managers, economists or by entering into lease agreements (*arendarz*) with leaseholders resulted in the social advancement of the less prominent nobility and the creation of local elites. In this case it was not an easy process due to natural disasters and the continuing state of war. It required considerable economic skills, an iron hand and at the same time a somewhat accommodating approach in order to meet the patron's expectations. Patrons' abilities to protect their own goods, servants and clients from the devastating toll of the war – contributions, requisitions, military stations or abuse of subordinates – were of significant importance during the Saxon period. Only exceptionally well-connected patronesses were able to ensure concessions and protection in such conditions. We can observe similar actions in the nobility's military career, where women had the power to obtain military ranks or services for their clients in prestigious magnate or royal banners.

Women gained significant influence – a subject which has yet to be thoroughly investigated – on a family policy: the education of their own and adopted children, the careers of their sons and husbands, family affinities, and social arrangements. One of the important areas of women's interest was matrimonial policy, which presented great creative opportunities for women (e.g. as matchmakers, patrons and benefactors of young couples, sponsors of dowries). Patrons of adolescent girls were usually well oriented in the financial status of their families, they possessed information about potential candidates for spouses, they knew the value of dowries, and even various flaws of potential newlyweds that were diligently hidden from the public eye. Their direct acquaintance and even intimacy between the mothers of the brides, originating from the times of their common monastic or court education, also played a significant role. Szwejkowski, the Potockis' client, persuaded Konstancja Szczuka née Potocka, the Lithuanian Deputy Chancellor's (*podkanclerz litewski*) wife, to use her 'former confidence' with Duchess Anna Radziwiłł (1676-1746), the Lithuanian Chancellor's (*kanclerz litewski*) wife, in order to persuade her to give away her older daughter to the Voivode of Kiev (*wojewoda kijowski*) – “*I assure you that there is no better way of showing love for your home as through the acquisition of this Lady with her great, God-given talents. I am not mentioning other benefits that are significant and, I dare say, indescribable.*”³⁸ Favourable marriages served to build a cliental background and expand the range of influence. Once caught in a cliental network of dependencies, a servant remained there for a longer time, and even became trapped indefinitely, unable

38 Szwejkowski to K. Szczuka, Lewartów, 30. 12. 1714, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich [Public Archives of the Potockis], 163a, vol. 47, p. 154.

to even imagine the absence of his lady benefactor in moments crucial for his family, for example the birth and baptism of children, their education, funerals and further marriages. This was usually followed by promotion within a local environment and access to offices otherwise closed without the protector's support.

Women were very active participants in building the prestige of magnate families, and for this purpose they used their own clients. Female patronage – in the case of married women – usually entailed support and help for their husbands. Thus, it was not uncommon to establish a relationship with a woman to reach a direct patron, namely the woman's husband. In such cases, the role of a woman as a broker-intermediary was highly significant. In fact, it often happened that a woman was the party initiating all cliental contacts on behalf of her unsuccessful spouse. Teresa Lubomirska née Mniszech (died 1746), wife of the Voivode of Czernichów (*wojewoda czernichowski*), may serve here as a perfect example. Lubomirska, the daughter of the Crown Grand Marshal (*marszałek wielki koronny*), Józef Wandalin Mniszech, was perfectly aware that her husband would not be able to achieve any benefits without certain connections and cliental ties. And indeed, if it had not been for his compassion for his daughter and grandchildren, which motivated the Marshal to obtain the voivodship for his entirely unambitious son-in-law, Józef Lubomirski would have remained the *starosta* of Cieszków until his last breath. Neither was his renowned name of any help in this matter, nor was his family particularly eager to support him. Teresa, in a letter to her father, lamented her husband's weakness when, after arriving 'at the courts' in Lublin, instead of seeking social and cliental contacts and winning deputies, the husband once again became indisposed: "*for as we are standing here, my husband is just suffering from a common unease, and so far he has been refusing to see anybody, since no dinner and no supper are without the presence of deputies and the Honourable Lords. I am persuading him, to swear for it, but this is the indisputable matter, all these adversities are taking not only health, but also life, and how long we will stay here, is impossible to say*".³⁹ For Lubomirska it was unimaginable that a nobleman with such connections would not use his influence and recruit clients, presenting himself as a generous gentleman and benefactor. Well acquainted with the realities of the provincial world, Lubomirska engaged herself in an intermediary-broker role without major problems and obtained several individuals for her husband's dealings, promising them her father's protection. "*With the lowest bow to my father's feet, I dare to supplicate, obligated to the Lord of Rawa, the younger Mr. Boski, and his command to address you with an instance, so that with his protection he could receive the Crown land [...]. I assure you that he will be able to serve you, as for our matters he did indeed prove his friendship, for we happily won one the other day, when without my husband's bother,*

39 T. Lubomirska to J. W. Mniszech, Lublin, 4. 5. 1732, BOss, MS 2644/I, fol. 61.

*having spent three Sundays here, and as he came, he is now leaving, not letting anybody see him*⁴⁰ – wrote the Voivode’s wife to Marshal Mniszech. In several subsequent letters, she did not fail to stigmatize the wretched attitude of her spouse. Lubomirska drew patterns of behaviour from her parents’ home. Her stepmother, Konstancja Mniszech née Tarło, was one of the most active patronesses of that period. Her unexpected demise ‘orphaned’ many clients, who immediately embarked on seeking her husband’s assistance. “*We are all mourning the death of the Lady Marshal, for she was the pillar of our House*” – wrote Anna Tarło, the Crown Master of the Kitchen (*kuchmistrzyni koronna*).⁴¹

Female patronage had its specific character, resulting from the different legislative and executive possibilities of its creators (e.g. no direct influence on the distribution of offices, legal and psychological constraints, separate areas of activities traditionally ascribed to women, questionable institutional support). On the other hand, such limitations could have a positive impact on the formation of unofficial social arrangements and behind-the-scenes women’s ventures.

The personality of a patroness, her social position, available material resources, abilities of influencing others, authority within the local and national environment, causative potential and mediation skills – all were highly significant features. Women were also able to take care of spheres not accessible or less enjoyable to men (e.g. education, interpersonal affinities, care, economy). On the other hand, in return they gained help in areas traditionally considered masculine (e.g. military and offices). It seems that the main difference, as was highlighted at that time, manifested itself in the far less formal relationships of female patrons with their clients than in case of men, where it is more difficult to differentiate formal dependency (e.g. in military or administration) from clientelism. There are several more features of female patronage which turned out to be important: the availability of patrons, or brokers-intermediaries, their knowledge of local systems, and limited (compared to men) territorial mobility. Some of them, though, for example, Elżbieta Sieniawska or Konstancja Mniszech, based their cliental interrelations on their extraordinary activities. Rapid changes of place and swift decision-making in this case were crucial elements in maintaining the cliental structure and its control.

Also worth emphasizing is the clients’ far-reaching loyalty towards their female patrons, which, similarly to male patronage, was associated with widespread subordination to the unofficial power of these women. The testimony of such relations is explicitly noticeable in female correspondence, where the instrumental character of the humility is visible and evident in the discourse of the letters. The bows, feet kissing, small gifts (‘bindings’),

40 T. Lubomirska to J. W. Mniszech, Lublin, 10. 5. 1732, BOss, MS 2644/I, fol. 67–67v.

41 A. Tarło to J. Tarło, Dębno, 20. 11. 1739, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie [Central State Archives of Ukraine in Kiev], call no: fond 254, op. 1, spr. 140, k. 37.

wishes, expressions of humility and omnipresent servility had one goal – to melt the stone-cold heart of the protector and encourage her to grant favours and support. On the other hand, the requirements of common courtesy, respect for women, the necessity to keep an appropriate distance from a person of the opposite sex or position higher in the social hierarchy reinforced clients' belief that their fate and career were inseparably bound with their benefactor. Hence, deep loyalty was born within patron-client relationships. At the roots of such fidelity was also the protector's conviction that without her clients' help she would not be able to achieve her goals. Here we touch upon the essence of cliental relations, which can be seen as a system of mutual benefits. This element is particularly evident in case of widows who, having lost support in their spouses, took immediate action of renewing contacts with their clients and their own patrons. It should be noted, however, that the criterion for subordination/servility usually applied in vertical systems, where a powerful and wealthy protector was related to the clients from the lower layers of a social hierarchy. On the contrary, in horizontal patron-client systems, potential equality was manifested in both sides representing similar material and social status and sharing common interests. In the latter case, there is an evident change in the discourse of letters of supplication. And so '*a humble servant and brother*' is certainly no longer '*the lowest footstool and unworthy servant*' of the Lady, but a customer seeking temporary favours, who will keep her help and benevolence '*in a kind memory*', and if the appropriate moment presents itself, he will return the favour in a similar fashion.

Considering the subject of female patronage, it is worth paying attention to the marital status of benefactors – an issue inseparably connected with the sex of patrons, which essentially influenced their creative possibilities. This, however, did not apply to male patrons. Widows and married women constituted the majority of female patrons. This resulted from their privileged legal and material status, as well as their highly developed self-sufficiency, especially amongst widows.⁴² Hardly ever were unmarried women members of this social circle; they were more likely to act as clients. As mentioned previously, what draws one's attention is the strong position of widows (Anna Franciszka Zamoyska, wife of the Crown Treasurer, Anna Katarzyna Radziwiłł, wife of the Lithuanian Chancellor, Konstancja Marianna Szczuka, wife of the Lithuanian Deputy Chancellor, Elżbieta Sieniawska, wife of the Castellan of Krakow, among others). Such women, despite their lack of a spouse, could not only survive in complex social networks, protect and maintain their strong position, but also undertake numerous various initiatives and actions (e.g. political or economic) in order to maintain their standard of living, provide care for their children, keep close to

42 Cf. S. Fink de BACKER, *Widowhood in Early Modern Spain*.

their former clientele and even take over the clients of their deceased spouse.⁴³ This raises the following questions: How strong were the cliental circles tied to women/patrons and what factors influenced the clients' decisions to stay with one protector. Another issue is the solidity of cliental bonds and the phenomenon of 'inheriting' the clientele in the event of death of either the protector or her husband. The problem of mutual relations within the clientele environment is also quite interesting. Fierce competition for favours among its members resulted not only in the denigration of opponents in the patron's eyes, but also in undermining the authority and trust of the patron herself in the eyes of other clients.

It seems that during this period many women perceived patronage as an important element of expressing their identity and a form of public activity, allowing for independent actions. It is certain that the female patrons' activities were not limited to politics or economy. Women's initiatives during the reign of Augustus II included a number of other spheres – educational (e.g. supporting monastic schools, education at the royal court, setting up parish schools on their own estates), ecclesiastical (contributors [*kolator*], founders, legacy bequeathers, initiators of religious institutions such as devotional brotherhoods), artistic (secular foundations, art and music), and cultural (salons, bibliophilia, science, information). Also, female philanthropy (hospitals for the poor) was often included in these activities. Such initiatives would not have been possible without the support of cliental circles, which, however, required availability, substantial material resources, personal values or an element of control from the patroness. We must not forget that cliental systems were based mainly on a voluntary principle and mutual, not clearly determined, commitment and services from patrons, in return for which they expected support and personal services of their clients.⁴⁴ Nevertheless, the principle of limited trust motivated control over clients and servants' actions, which allowed them to maintain their loyalty towards their patron. Of a similar importance were some informal gestures which permeated into mutual patron-client relations, as well as customs and ceremonies of the nobility such as the acknowledgment of protection and the manifestation of belonging to the group of clients of the chosen patroness and the honour that resulted from such situations. Many customs were commonly accepted, for example solemn greetings of the patroness accompanied by falling to her feet and theatrical evidence of clients' submissiveness on her visit to subordinate estates, or ostentatious gestures on the occasion of her visit at dietines or the tribunal. The behaviour and activities of female patrons also included various gestures reflecting their grace – they participated in family ceremonies, their presence granted

43 Cf. Elise DERMINEUR, *Widow's political strategies in traditional communities: negotiating marital status and authority in eighteenth-century France*, in: J. Daybell – S. Norrhem (eds.), *Gender and Political Culture*, pp. 123–139.

44 Cf. A. MAĆZAK, *Nierówna przyjaźń*, p. 38.

prestigious support during weddings, baptisms and funerals, they provided their clients' wives and children with care, sent small gifts and letters of recommendation, or they let their clients 'help themselves' to refreshments during various meetings and gatherings. It is significant that both parties perfectly understood the mutual obligations that resulted from the informally arranged relations. Let the words of Anna Franciszka Zamoyska, wife of the Crown Treasurer (*podskarbi koronny*), serve as a good example of such events. She explained to her husband, Marcin Zdzisław Zamoyski (died 1689) that she would be late for the meeting, since the situation called for her presence at the wedding of a certain poor girl. Zamoyska felt responsible to the girl's father, a long-time client and servant of hers. So when the groom's family attempted to dissuade him from the marriage due to the insignificant dowry of the bride, Zamoyska decided to support the girl with her presence at the wedding: "*Therefore, so as to keep the honour of the poor man's father, so that he would not be so lightly esteemed that he is staying with us, I have to assist, but soon after that, we will hurry to you, and this poor girl, if she were to be in confusion, I would be greatly sorry for her, such a poor girl*".⁴⁵

Investigation of the issue of women's patronage requires posing a number of questions which arise due to the legal diversity of female protectors and the associated possibilities of their actions. One of the most important research challenges is the question of the identity of patronesses and the communities they originated from (identification of the research group), and – equally vitally – what social environments constituted the clientele's recruitment base and the associated scope of female clientelism: local, provincial or nationwide. If we assume that the influence of female patrons indeed spread over the royal court, then we need to realize that only a few of them had the opportunity to reach so high. The others wanted to gain a local clientele and secure their interests in the province. In these arrangements, the hierarchy of relations was important, not necessarily resulting from the offices or posts held by clients but from the intimacy of contacts with a protector, long-term service and favours provided for one another.

To sum up our deliberations, it is worth presenting a question concerning the specificity of female patronage. Can we really talk about two different categories of this phenomenon – female and male – or it is rather an internally consistent system, dependent solely on the political and social conditions which developed in modern countries? In the light of previous studies, it seems that the conviction about the need to maintain this kind of informal contacts was one of the basic factors underlying that social system. Trust in the patrons' help, care, promise of support and protection was deeply rooted in people's consciousness ('thou shall not enter Heaven without the help of saints'). In many cases, the provision of help by a wealthy male or female patron was more important than material or

45 A. F. Zamoyska to M. Z. Zamoyski, Zamość, 5. 2 1686, AGAD, AZ 358, call no. 495, fol. 17.

financial support. The psychological and emotional aspects of cliental dependencies were deeply ingrained in the social systems, and clientelism functioned as a formula for creating interest groups. The phenomenon of imitation of the elites' behaviour and the desire to transfer patterns from higher classes into the aristocratic environment is also important.

Further issues, only superficially simple, are areas associated with female patronage, means or tools (e.g. corruption, extortion, promises of promotion) engaged in the shaping of women-clients relations, and finally the scope of patrons' activities in this case. Equally interesting and difficult to resolve are the issues of the principles underlying women's patronage, whether each servant was at the same time a client, and where exactly one should draw the line between clients and people from the outside of cliental circles but still linked to patrons for example by work, lease agreement, closer or further family relationship etc. Hence, one more important question appears, namely about the hierarchy that existed among clients and the stability of developed connections. A. Mączak has already pointed to the fact of clients' simultaneous dependency on several patrons, which in case of female benefactors usually resulted in cooperation with their husbands and a sharing of cliental circles or extension of them to other male family members – father or brothers.⁴⁶ No less important is the question of the goals of female patronage and the personal, family and social motives of women's undertakings. Additionally, to what extent was female clientelism convergent with the actions of men, and above all, were female client circles real, opinion-forming pressure groups, and if so, what was their position within the power system of the Commonwealth? Could female patrons count on institutional support for their activities (from the court, church, devotional brotherhoods, military)? Or were their operations perhaps rather limited only to the private sphere? If this was the case, what were the political, economic, religious and cultural consequences of female patronage, and what benefits did women gain from having their own clientele?

The current stage of research does not allow for simple categorical statements. At the turn of the seventeenth century, in the Commonwealth, there was a large group of women who were vigorously involved in cliental activities. They acted mainly as brokers, rarely as independent and powerful patronesses. Most of them were tightly connected with the court of John III Sobieski and his wife Marie Casimire d'Arquien, where they received their education as young girls from the upper class. In their adulthood, they continued to maintain close contact with the court, which greatly facilitated their cliental dealings. Married to high-state officials and representatives of significant magnate families, they became embraced by the influence of Augustus II Wettin and other people associated with the court. The group of female patrons of the investigated era includes such figures

46 A. MAĆZAK, *Nierówna przyjaźń*, p. 93.

as Anna Franciszka Zamoyska, wife of the Crown Treasurer, Elżbieta Sieniawska, wife of the Castellan of Krakow, Anna Katarzyna Radziwiłł, wife of the Lithuanian Chancellor, Konstancja Marianna Szczuka, wife of the Lithuanian Deputy Chancellor, and Konstancja Mniszech, wife of the Crown Grand Marshal. The range of their activity was not limited to mediating or exerting pressure on their husbands to implement other people's plans, but covered conscious, sophisticated undertakings aimed at creating their own clientele, and prearranged actions in the political, economic and artistic spheres.

(trans. Anna Jurga)

Agnieszka SŁABY

Emotional pressure and violence in the milieu of the nobility in the Saxon era of the Polish-Lithuanian Commonwealth¹

Abstract:

The main goal of the study is to describe the phenomena of violence of emotional nature, both in parallel and subordinate relations, in the Saxon times. Various structures of dependencies affected all areas of social life in the First Polish-Lithuanian Commonwealth. The Saxon times, coming under the reign of two Saxon electors chosen for the kings of Poland – Augustus II (died 1733) and his son Fryderyk August III (died 1763), is an interesting period of decline of baroque customs and culture that began to transform under the influence of the Enlightenment ideas of the mid-18th century.

From the perspective of emotions, analysis of correspondence of this period brings interesting information about social structures, dependencies and forms of psychological violence arising at this level. In the article, the phenomena of emotional violence is put under analysis to find out whether and how the used means of emotional pressure influenced the form of social relations and political life.

Key words: *modern personal management – noblewomen as employers – structural violence, hierarchical structures – emotional pressure*

This paper attempts to outline the phenomena of violence of an emotional nature, both in parallel and subordinate arrangements in the Saxon era. Various structures of dependencies affected all areas of social life in the First Polish-Lithuanian Commonwealth. The Saxon era, a period based around the rule of two Saxon electors chosen for the kings of Poland - Augustus II (died 1733) and his son Frederick Augustus III (died 1763), is an interesting period of decline of baroque customs and culture, which began to transform under the influence of Enlightenment currents from the mid-18th

¹ The text was created as part of the research on the project “Dobrodziejki and clients. The specificity of women’s patronage and client relations in the Saxon era” implemented with financial resources of National Science Centre UMO-2015/19/B/HS3/01797.

century onwards. It also represents the apogee of freedom for the nobility, realized in independent, powerful latifundia managed by the increasingly efficient administrative apparatus of the officials. The extensive property management system required attention, determination in enforcing decisions and firm control. Substantial knowledge about the nature of communication between the owner and property administrators is provided by correspondence, referred to as economic correspondence, exchanged more or less regularly, depending on the attitude of the owner and willingness to control issues of the latifundium.² Analyzing correspondence from the perspective of studying emotions can bring interesting results, but due to the organizational structures used in the modern era, as well as complicated clientele systems, this will not be possible from the perspective of the recipient of the correspondence. Therefore, an attempt to analyze the letters of the sender, which provide an idea about the management system and the atmosphere related to it, built by the owners, in this case representatives of the magnates of the 18th century, has been undertaken in this text.

In historical studies, emotions, included in the basic concepts of psychology, have only recently become the subject of a broader analysis, especially in Western European historiography.³ At present, it is believed that the study of emotions represents one of

2 Cf. Józef A. GIEROWSKI, *Korespondencja urzędników latyfundialnych jako źródło do historii gospodarczej i społecznej*, in: Krzysztof Broński – Jacek Purchla – Jan Szpak (eds.), *Kraków-Małopolska w Europie śródka. Studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 1996, pp. 93–98; Jerzy WOJTOWICZ, *Ze studiów nad tzw. kręgiem korespondencyjnym. Założenia – badania – postulaty*, in: Idem (ed.), *Rozprawy z dziejów XVIII wieku. Z dziejów komunikacji społecznej epoki nowożytnej*, Toruń 1993, pp. 23–26; Wojciech JURKIEWICZ, *Korespondencja elit stanisławowskich. Zarys problemu*, in: J. Wojtowicz (ed.), *Rozprawy z dziejów XVIII wieku*, p. 41; see also Katarzyna MROCZEK, *Tytułatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*, *Pamiętnik Literacki* 49, 1978, no. 2, pp. 127–147; Stefan KRAKOWSKI, *List jako źródło historyczne. Uwagi w sprawie definicji i kategoryzacji*, *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* 1986, no. 8, pp. 1–8; Urszula KICIŃSKA, *Codzienne obowiązki zarządcy majątku – na przykładzie korespondencji Piotra Morzyckiego do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej*, in: Piotr Borek – Marceli Olma (eds.), *Epistolografia w dawnej Polsce, t. VI: Stulecia XVI–XIX: Nowa perspektywa historyczna i językowa*, Kraków 2015, pp. 291–304; EADEM, *Relacje patron-sługa w świetle korespondencji ekonomicznej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, in: Iwona Maciejewska (ed.), *Tożsamość kobiet w Polsce: interpretacje. Tom 1, Od czasów najdawniejszych do XIX wieku*, Olsztyn 2016, pp. 61–74; EADEM, *Korespondencja jako źródło do badań aktywności gospodarczej kobiet w epoce saskiej*, in: Bożena Popiołek – Urszula Kicińska – Agnieszka Słaby (eds.), *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, Warszawa 2016, pp. 45–55.

3 Christina ANTENHOFER, *Letters Across the Borders: Strategies of Communication in Italian-German Renaissance Correspondence*, in: Jane Couchman – Ann Crabb (eds.), *Women's Letters Across Europe, 1400–1700. Form and Persuasion*, Aldershot 2005, pp. 103–22; see also: Jennifer C. WARD, *Letter-Writing by English Noblewomen in the Early Fifteenth Century*, in: James Daybell (ed.), *Early Modern Women's Later Writing 1450–1700*, New York 2001, pp. 29–41; Barbara H. ROSENWEIN, *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*, Chicago 2015; Peter N. STEARNS – Carol Z. STEARNS, *Emocjonologia: objaśnianie historii emocji i standardów emocjonalnych*, in: Małgorzata Rajtar – Justyna

the most promising directions of social history (along with family structure research or social rebellions), enabling an understanding of the contexts of ordinary human life.⁴ The introduction of a category of emotions has also been postulated in research into contemporary international relations, as proposed by Dominique Moïsi, writing that international relations should be explained not only by means of the divisions of civilization, but also through the emotions dominating within given regions.⁵ In his work *Culture of Fear*, the British sociologist and journalist Frank Furedi suggested that what shaped the imagination of society at the beginning of the 21st century is emotions, namely fear and the assessment of everything through the prism of *safety*.⁶ Both theories, although interesting and pointing to new fields of interpretation, in some respects seemed unspecified within the scope of defining emotion and the methodological foundation.⁷ Nevertheless, studies on old and modern societies, through the prism of emotions, especially fear, are not losing their popularity.⁸ The previous neglect of this area of research perhaps resulted from the slow development of historical psychology, initially strongly associated with psychoanalysis. It was believed that “*making a diagnosis about a man who lived three hundred years ago, whose life is really a question mark, a diagnosis made on the basis of a very specific interpretation of a few sentences, of which one also does not have absolute certainty*

Straczuk (eds.), *Emocje w kulturze*, Warszawa 2012, pp. 143–180; Bradley J. IRISH, *Emotion in the Tudor Court. Literature, History and Early Modern Feeling*, Evanston 2018; Claire WALKER – Katie BARCLAY – David LEMMINGS, (eds.), *A cultural history of emotions. Volume 4: In the Baroque and Enlightenment age*, London 2019.

4 P. N. STEARNS – C. Z. STEARNS, *Emocjonologia*, p. 145.

5 Dominique MOÏSI, *Zderzenie emocji. Strach, upokorzenie, nadzieja a nowy porządek świata*, Res Publica Nowa 23, 2010, no. 9, pp. 199–200; compare IDEM, *The Clash of Emotions: Fear, humiliation, hope, and the new world order*, *Foreign Affairs* 86, 2007, no. 1, pp. 8–12; IDEM, *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, Warszawa 2011; Franciszek CZECH, *Strach w epoce późnej nowoczesności*, *Politeja* 1(19), 2012, p. 497. See Martyna WIECZOREK, [rev.], Dominique Moïsi, *Geopolityka emocji. Jak kultury strachu, upokorzenia, nadziei przeobrażają świat*, *Historia i Polityka* 2012, no. 8 (15), pp. 153–158.

6 Frank FUREDI, *Kultura strachu – ponowne odczytanie*, Znak 2011, no. 12, p. 33. This article is a translated version of the introduction to a book by F. Furedi, cf. IDEM, *Culture of Fear. Risk-taking and the Morality of Low Expectation*, London 2002. In Polish version IDEM, *Gdzie się podzieli wszyscy intelektualści?* Warszawa 2008.

7 F. CZECH, *Strach*, p. 497; Małgorzata SZATAN, *Koncepcja strachu Franka Furediego*, in: Katarzyna Stobińska – Franciszek Kampka – Wojciech Połec (eds.), *Ryzyko – między kulturą strachu a kalkulowaną niepewnością*, Warszawa 2011.

8 See Jean DELUMEAU, *Strach w kulturze Zachodu (XIV–XVIII w.)*, Warszawa 1986, p. 8; IDEM *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, Warszawa 1998. The second part of the trilogy is IDEM, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII–XVIII w.*, Warszawa 1994; K. STOBİŃSKA – F. KAMPKA – W. POŁEĆ (eds.), *Ryzyko – między kulturą strachu a kalkulowaną niepewnością*; Katarzyna SOBCZAK, *Kultura strachu. Dyskurs i retoryka strachu w mediach*, *Tekst i dyskurs* 6, 2013, pp. 263–278.

as to whether they were written by that person specifically - seems at the least extravagant.”⁹ Currently, researchers are willing to separate psychohistory, based on psychoanalysis, from historical psychology, which reaches primarily into social and cognitive psychology and is thus useful in research of social history.¹⁰ Jerzy Topolski wrote: “*historical facts stand behind human thoughts, emotions and actions*”, while Marc Bloch argued that historical facts are psychological facts – they are a consequence of other psychological facts related to human actions.¹¹ He believed that psychology is not just a sphere of full awareness, writing “*upon one’s reading of certain historical books, they could presume that people are guided only by logically justified aspirations and that the motives of their actions are always completely clear to them*”, thus pointing beyond the conscious factors of human activity.¹² Gradually, research on emotions in history has expanded, but attention is still drawn to the research difficulties of this issue in the pre-modern period, in which society tolerated more expressive behaviours due to the lack of “*universal emotional control*”.¹³ The most complete catalogue of questions on the study of emotionality from a historical perspective was developed by B. H. Rosenwein.¹⁴ An extensive place in the study of emotionality is occupied by the issue of negative emotions, compiled by Lucien Febvre, who drew attention to the need to study the “*dark side*” of human emotion. He believes that emotional life has a potential of advantage over intellectual life and the generation of various, also irrational, human behaviours. Finally, he considers emotional control to be the actual where power is practised; I would like to indicate this conclusion as a starting point for research into

9 Maciej DYMKOWSKI, *Wprowadzenie do psychologii historycznej*, Gdańsk 2003, p. 23.

10 Other psychological traditions mainly include cognitive psychology, psychology of making individual and group decisions, models of functioning of the human mind, social psychology, see: Tadeusz TYSZKA, *Analiza decyzyjna i psychologia decyzji*, *Seria: Psychologia Stosowana*, Warszawa 1986; Czesław S. NOSAL, *Psychologiczne modele umysłu*, Warszawa 1990; Robert J. STERNBERG, *Thinking styles*, New York 1997; Albert BANDURA, *Social cognitive theory: An agentic perspective*, *Annual Review of Psychology* 52, 2001, p. 1–26; Tomasz PAWELEC, *Psychohistoria a psychoanaliza (z problematyki wzajemnych relacji)*, in: Jan Pomorski (ed.), *Historia, metodologia, współczesność*, Lublin 1998, pp. 117–133; IDEM, *Psyche i Klio. Historia w oczach psychohistoryków*, Lublin 2002; IDEM, *State of the Art in Psychohistory and Related Fields in Selected Countries of Central and Eastern Europe*, *Interstitio. East European Review of Historical Anthropology* 2, 2009, no. 1, pp. 35–46. The history of emotions can help historians (to some extent) overcome the weakness of historical psychological studies, mainly in the aspect of studying groups in the past, expanding social history to emotional and rational aspects of mentality in past centuries. See P. N. STEARNS – C. Z. STEARNS, *Emocjonologia*, p. 146 – 147; M. DYMKOWSKI, *Wprowadzenie*, p. 11.

11 M. DYMKOWSKI, *Wprowadzenie*, p. 11.

12 Ibid., p. 19; Marc BLOCH, *Pochwała historii*, Warszawa 1960, p. 221.

13 P. N. STEARNS – C. Z. STEARNS, *Emocjonologia*, p. 145.

14 Barbara H. ROSENWEIN, *Problems and Methods in the History of Emotions*, *Passions in Context* I, 2010, no. 1, pp. 1–32.

the use of emotional pressure.¹⁵ Emotional violence and directness were regarded as a medium used to manipulate, express and understand power. The category of *power* is partially referred to by the definition of the Polish Language Dictionary, in which *violence* is understood as “*unlawful power, dominion*”.¹⁶ Its extension is the definition of Irena Pospiszyl, who included all non-accidental acts that harm the personal freedom of the individual or contribute to the physical and psychological injury of the person, going beyond the social rules of mutual relations, as *violence*.¹⁷ Such a linkage of techniques of violence with the implementation of power allows us therefore to refer not only to the relations of political power, but also to move to lower levels of governance, where inequalities and dependencies exist, despite belonging to the same social group. The historical context of the topic of *violence* in the area of power was analyzed primarily through the prism of political power at the state level.¹⁸ In the proposed topic I would like to focus on the lower levels of power and management, namely on relations and phenomena of a violent nature within the area of the magnate latifundium. I will mainly focus on the existence of all inequalities and forms of pressure which are the reason for the occurrence of phenomena defined by modern psychology as *violent*, but in relation to the sphere of human emotionality. The aristocratic environment of the Polish-Lithuanian Commonwealth to which I refer in the title, is, as is known, a thoroughly diverse social layer. This notion included both the impoverished masses of noblemen and representatives significant at local levels to noble-born magnates and benefactors. In the current rhetoric, everyone enjoyed the same type of belonging, freedom and self-determination, but the extent to which they realized these prerogatives in reality remains a separate issue. And the extent to which they were aware of involuntary participation in the competitions imposed by the powerful opens up an interesting field of research for issues related to various forms of pressure, and finally to emotional or psychological violence. Within the context of the above definition, we may talk of a situation in which there were actions leading to the objectification of the other person, all actions whose nature or purpose were unknown to a part of the people

15 Lucien FEBVRE, *La sensibilité et l'histoire: comment reconstituer la vie affective d'autrefois?*, Annales d'histoire sociale 1941 no. 3, p. 16; see also Barbara H. ROSENWEIN, *Obawy o emocje w historii*, Teksty Drugie 2015, p. 361.

16 *Przemoc* [translated as violence], in: Hipolit Szkiłdź – Stanisław Bik – Barbara Pakosz – Celina Szkiłdź (eds.), *Słownik Języka Polskiego*, vol. II, Warszawa 1979, p. 986.

17 Irena POSPISZYL, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994, p. 16.

18 See Julius R. RUFF, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*, Cambridge 2001; Cynthia B. HERRUP, *The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England*, Cambridge 1987, pp. 193–206; Robert MUCHEMBLED, *Anthropologie de la violence dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècle)*, Revue de synthèse 108, 1987, no. 1, pp. 31–55; Norbert ELIAS, *O procesie cywilizacji. Analizy socjo- i psychogenetyczne*, Warszawa 2011, p. 355; see also Barbara H. ROSENWEIN, *Obawy o emocje w historii*, Teksty Drugie 2015, p. 1.

involved. Progressive techniques developed in this period and aimed at making noblemen's supporters more or less aware of this, upon the basis of which a network of connections, support and political strategies were built, should be regarded as such. The organization of masses voting in regional councils, the work of brokers in the field, led to the involvement of the nobility in specific tasks whose purpose and intention was not always clear to them.¹⁹ This majority were satisfied with temporary promises, a current salary, food and drink, no chance to appear outside the local environment, and sometimes even existing without support and dependence on the so-called "benefactor's mercy", and thus independent inclusion in various activities.

A similar organizational nature can be attributed to forays, in which masses of noblemen, townspeople and peasants²⁰ were engaged, most often appointed ad hoc.²¹ Forays were the legal way for the nobles to enforce property-related judgments if the previous methods failed, and they took place in the presence of the '*starosta*', in other words the official. However, with time, from the second half of the 17th century, the nobility began to abuse this solution, omitting other legal methods and organizing arbitrary forays without the participation of the '*starosta*'. The most famous Polish literary description of the foray is the eighth book of the epos by Adam Mickiewicz "*Pan Tadeusz, or, The last foray in Lithuania: a story of the gentry from 1811 and 1812: comprising twelve books in verse*", which described the relations in the court of Soplicowo and finally the foray itself.²² Thanks to literary fiction, the foray began to function in the general consciousness as an impulsive way of resolving neighbourly conflicts in former Poland. Meanwhile, forays functioned both on the level of legal and illegal activities, and were violent in their essence, emphasizing physical violence and robbery of the property, but they did not stop there. Some researchers distinguished

19 On the role of brokers in local aristocratic environments, see Agnieszka SŁABY, "*Rządzicha oleszycka – dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*", Kraków 2014.

20 I. Pugacewicz writes that "if we view a foray as a validation of lawlessness, the peasants, the surest force of this customary law, were perhaps the unconscious guarantors of neighbourhood security." However, neither the peasants and the bourgeoisie fitted into the noble apparatus of the group's communal notions, therefore they will not be taken into account, although undoubtedly they may fit the strongest in the defined phenomenon, cf. Iwona H. PUGACEWICZ, *Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. Organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku*, Białostockie Teki Historyczne 4, 2006, p. 287.

21 Ibid.

22 See Adam MICKIEWICZ, *Sir Thaddeus, or the Last Lithuanian Foray: A Nobleman's Tale from the Years of 1811 and 1812 in Twelve Books of Verse*, translations e.g. full text of the 1917, transl. George R. Noyes, available at URL: <<https://archive.org/details/pantadeuszorlast00mick/page/n6>> [accessed 10. 06. 2019], original Polish title *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 w dwunastu księgach wierszem*, available at URL: <[https://pl.wikisource.org/wiki/Pan_Tadeusz_\(wyd._1921\)/Księga_ósma:_Zajazd](https://pl.wikisource.org/wiki/Pan_Tadeusz_(wyd._1921)/Księga_ósma:_Zajazd)> [accessed 20. 01. 2019].

the phenomenon of the foray in relation to a person such as Dominik Golec, who, referring to the functioning of announcements of the foray, indicates the extension of the foray in time and space.²³ Marcin Kamler did not agree with such a wording; he considers that the semantics of the foray do not allow a definition of assault.²⁴ Dominik Golec concludes that “*the noble community exerted psychological pressure that would enslave the victims to make concessions for the legalization of unlawful actions*”,²⁵ where he also indicates that activities in the field of psychological pressure were also applied after the foray itself. He refers to the description of the foray, in which it was clearly stated that after the foray, robberies and suppression, attacks did not cease, but “*verbal assaults, threats continued*”.²⁶ It is crucial that researchers analyzing forays in various provinces have drawn attention to a series of activities preceding this act, and even taking place as a consequence thereof, distinguishing various threats, announcements, intimidation, imprecation as indispensable elements preceding the foray, and sometimes including them in subsequent stages (D. Golec).²⁷ Therefore, this leads us to the conclusion that the organization of a foray was semantically and structurally not associated with the innermost of the person; however, the activities surrounding the very act were primarily targeted at a certain person (the owner) and his psyche. As the threat of a foray alone bears the characteristics of emotional violence, and considering the fact that the threat and announcement of a foray were a common part of the rhetoric of the epoch, it would be necessary to place forays within the realm of emotional violence, what is more extremely effective, as researchers of this phenomenon show. Intimidation through announcement or response was sufficient to cause panic, fear and affect the functioning of the entire home. The importance of the “appropriate” letter has already been emphasized by Adolf Pawiński,²⁸ who showed that sending a letter expressing

23 Domink GOLEC, *Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku*, Przegląd Historyczny 4, 1982, pp. 283–294; Natalya STARZENKO, *Honour, Blood, and Rhetoric: Conflicts in the Volhynian Gentry Milieu Second Half of the 16th through the Early 17th Century*, Kiev 2014, pp. 27–28.

24 Marcin KAMLER, *Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku. Opis zjawiska*, Warszawa 2011, p. 131; IDEM, *Przemoc między szlachtą w Polsce w XVII w. – zjawisko masowe*, Kwartalnik Historyczny 121, 2014, no. 3, pp. 541–569.

25 D. GOLEC, *Zajazdy na Kujawach*, p. 290.

26 Ibid., p. 289.

27 Ibid., p. 293.

28 Adolf Pawiński analyzed the institution of the “response”/responsive letter as a legal form noted in the constitution “*O odpowiedzi*” (transl. “*On the response*”) of 1588 – “*a response shall be understood as an announcement from one party of such an attitude that constitutes preparation for revenge for the harm done, revenge not through common law, the solemnity of the royal court, but ‘privata autoritate’.*” As the author has shown, over time, especially in the seventeenth century, the response came to function as a termination of friendship, also due to its lesser wickedness than murder, and so he included the reasons leading to the dispute as causing the lameness of a borrowed horse and lack of compensation for this harm, theft of e.g. fish, horses or other similar losses. Cf. Adolf PAWIŃSKI, *Odpowiedź według obyczaju rycerskiego w prawie polskim*, Ateneum 1886, pp. 396–397.

friendship sometimes contained a list of friends and handmaids supporting the announcer, thus the active persons in this situation were not only participants of the dispute, but also their supporters. Social relations and affinity obliged this, and so the dispute defined the position within the current social system, which should be emphasized in a period in which it was always necessary to seek public support and the importance of honour and dignity of the home. The home was understood at that time as a larger group of related and socially connected people, who were the subject of social relations.²⁹ Intimidation and inducing social stigma were particularly severe in pre-modern times, when it was more difficult to verify or correct information, and thus had a much greater impact.

In such circumstances, the mere promise/threat aroused fear, and the spectre of a foray terrified, because the foray functioned in the social consciousness as one of the most tragic disasters, as documented by I. Pugacewicz, who showed that the local population fled farms and hid in the neighbourhood upon receiving such news.³⁰ Moreover, manipulation of the announcement of foray as a tool on the borderline of emotional violence is evidenced by I. Pugacewicz. She shows that place of announcement of a forey was important because it increased the significance of the threat.³¹

So again, it was not only the content of the announcement that counted, but its very form and place of publicity, as it allowed public defamation, and thus represented a type of assault within the repertoire of psychological tools of emotional pressure. If we consider joining forays, often willingly, and at the same time not always with clear premises, this reveals the issue of pursuing specific interests by other, often more affluent people who did not know exactly what they were doing.

In his research, Pugacewicz shows the lackeying of unaware peasant masses on the occasion of forays, recognizing that “*peasants, the most certain force of this customary law [of the Inn – A. S.], are perhaps the unconscious guarantors of neighbourhood security*”.³² This perfectly demonstrates the masses’ state of unconsciousness, which guarantees certain values without awareness to another group, and thus enters into a manipulative situation. Referring to the statement from Epictetus, who proclaimed that “*the master over every man is the one who has the power to lend what someone wants, and take what he does not want*”³³ depicts how firmly support for power is connected with the mechanism of

29 A. PAWIŃSKI, *Odpowiedź*, pp. 392–393; about term „home” in early modern Commonwealth Polish see Urszula AUGUSTYNIAK, „Stary sługa” jako przedmiot badań nad klientelizmem magnackim na Litwie w XVII wieku, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 58, 2010, no. 1, pp. 71–85.

30 I. H. PUGACEWICZ, *Porządek sąsiedzki*, p. 113.

31 *Ibid.*, p. 109.

32 *Ibid.*

33 EPIKTET, *Encheiridion*, trans. by Leon Joachimowicz, available at URL: <<http://sady.up.krakow.pl/antfil.epiktet.encheiridion.htm>> [accessed 20. 01. 2019].

control, including emotional control. A similar way of exercising power using emotions as political arguments and strategies in communication models of Italian princely families was documented by Christina Antenhofer.³⁴

The informality of the mechanisms that constituted the then policy on which the patronage network was built needed to push through the plans of various coteries, somehow created the conditions for the development of minor or major abuses, and above all the implementation of various official and less official goals, of which people dependent on “the benefactor’s mercy” were not fully aware. At the same time, it should be emphasized once again that everyone was a member of the same noble state, based and strongly focused on ideals of freedom. The realistically poorer nobility, but also those trying to maintain relative financial stability, gradually found themselves in a position of “captivity” in a situation (as described by psychologists) in which various favours were demanded, but often it was a permanent state of “deserving” from the Benefactor or One and Only Benefactress, still not sufficient enough in view of the undertaken commitment, as the latter could not always be fully realized. The network of such dependencies developed from the highest levels to the administration of latifundia, from which the careers of local noblemen often began. The informality of these systems, based on the exchange of favours and loyalty, created numerous opportunities for various forms of pressure. Pugacewicz, who considers colleges a form of regulation of neighbourly relations, also draws attention to these inequalities. The inequality system was fundamentally a plane on which violence could occur, and very often it was also used for emotional manipulation. Traces of these situations can also be found in the language used in letters from that time, in a specific convention that was in force, but often expanded to colourful descriptions of threats and scares. Correspondence reveals the diversity of relationships and dependencies in which the noble family, its members, friends, service and finally the employees of the latifundium administration remained. Good comparative material can be provided by a combination of messages from the correspondence of people who are on a similar economic plane, and therefore have similar opportunities.

Barbara H. Rosenwein, pointing to the ways of capturing emotions in her sources, indicated that every community builds its communication system based on tradition and adaptation of obsolete words to one’s own needs or the creation of new ones, thanks to which it is possible to distinguish emotional communities on the basis of language.³⁵ Hence

34 See Christina ANTENHOFER, *Emotions in the Correspondence of Bianca Maria Sforza*, in: Heinz Noflatscher – Michael A. Chisholm – Bertrand Schnerb (eds.), Maximilian I. (1459 – 1519): Wahrnehmung, Übersetzungen, Gender (=Innsbrucker Historische Studien 27), Innsbruck 2011, pp. 267–286.

35 Barbara H. ROSENWEIN, *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*, Chicago 2015.

I would like to quote the list of messages contained in the letters of Elżbieta Sieniawska and compare them with letters on similar topics, directed by another magnate, voivode of Lublin Teresa Michowska née Zamoyski, to read them from the perspective of emotions and the pressures embedded therein, and conduct a comparison due to the similar scope of matters arranged. The analysis of the commands used will reveal various ways of communicating and supervising the administration, made up of people from the small nobility – it should be emphasized that they formally belong to the same social group of free citizens. The correspondence of Teresa Zamoyska née Michowska, the second wife of Tomasz Antoni,³⁶ were letters to the officials regarding the factories organized upon the construction of the Klemens' palace.³⁷

The small collection of correspondence is dominated by letters to Piotr Blumberg, the Ostrzeszowski carpenter,³⁸ who supervises the construction of the Klemens' palace. Messages contained therein are firm, but not devoid of trust, showing that the official has some freedom – *“I entrust everything to Your Honour’s mercy as the guardian of this factory, if I should forget anything, please make the decision”*³⁹ or *“Your Honour, act as you wish at your best discretion.”*⁴⁰ Despite considerable interest in the construction of the palace in honour of her son, the voivode of Lublin submitted part of the affairs to the construction supervisor, assured by many that he was doing his job well: *“I have read from the letter of Mr. Ćwikliński which you, Your Honour, have written, that you are putting great effort into my factory, I am very much obliged, Your Honour, and I request a further continuation of this effort in order to avoid any failure. I cannot argue for everything alone, my health does not allow for that. I think about it all the time, as I would like everything to be as good as possible, but if you, Your Honour, invest your effort in it, I will always be very content”*.⁴¹ Another time she wrote, paying less attention to her health: *“remember the factory, please do not omit anything, I am weak, I do not wish not to think, and I would like it to be as good as possible and without any omissions, completed as soon as possible. Please continue the work, do not*

36 Tomasz Antoni Zamoyski (1707–1752), son of Michał Zdzisław and Anna née Działyńska. the 7th ordinate of Zamość. He took the office voivode of the Lublin in 1744. He was married twice, first to Marianna née Lubiński, and then to Anieś Teresa Michowska, with whom he had a son, Klemens Jerzy.

37 T. Zamoyska to P. Blumberg, Archiwum Główne Akt Dawnych Warszawa (hereafter AGAD), Archiwum Zamoyskich 622, mf. A-93626.

38 Piotr Blumberg, marshal of the court in Zamość, see URL: <<https://genealodzy.pl/PNphpBB2-printview-t-69584-start-0.phtml>> [accessed 20. 01. 2019]; Edward OPALIŃSKI – Hanka ŻEREK-KLESZCZ (eds.), *Urządnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1993, p. 278.

39 T. Zamoyska to P. Blumberg, AGAD, Archiwum Zamoyskich 622, mf. A-93626, k. 2.

40 T. Zamoyska to P. Blumberg, 3. 5. 1745, *ibid.*, k. 43.

41 T. Zamoyska to P. Blumberg, 7. 5. 1735, *ibid.*, k. 37.

worry about the money. Your Honour has promised his diligence, please remember this.”⁴² These examples show not only trust in Blumberg’s management skills, but also a lack of fear about revealing weaknesses, which could create a feeling of greater freedom and lack of control over the works in Klemensów, and thus give cause for insubordination. Zamoyska also often expressed thanks in her letters for “all diligence and efforts [...] with the factory”,⁴³ “for all your courtesies, I will do my best to help you with all my grace”.⁴⁴ She did not spare her praise also on another occasion: “whatever Your Honour has decided, whatever I have read in his letters, thank you, please continue”.⁴⁵ “I am very content about everything Your Honour has done and I praise everything [...] please continue as you wish, you may always do as you please and I will be much obliged”.⁴⁶ If she urged the acceleration of the work, this was done rather subtly: “My valuable assistant, please hurry so that the carpenter avoids any delay, so that all work does not go badly or slowly if possible, and find helpers that are punctual, do as you know best so that all is well, I ask you kindly”⁴⁷ or another time “My valuable assistant, please have mercy, do not fail on the works, please argue constantly”.⁴⁸

When commissioning a job to a certain Jamiński, she advised Blumberg: “I am sending for His Honour P. Jamiński, whom I ask you to please advise about what to do at the Klemens factory, what to do and how to perform, please set a time with His Honour, travel with him there, give him instructions and show him around”.⁴⁹ She wrote to another of Zamość’s officials in an urgent, albeit very balanced tone: “Please send whatever I have wished for, I will look out for it, it is very urgent, very urgent, very urgent”.⁵⁰ These are basically the only more definite formulations that we find in Zamoyska’s letters.

Elżbieta Sieniawska’s correspondence, consisting of several thousand letters and largely recognized,⁵¹ is conducted in a completely different tone. The castellan above all appreciated

42 T. Zamoyska to P. Blumberg, 13. 1. 1745, *ibid.*, k. 49.

43 T. Zamoyska to P. Blumberg, Warszawa, 13. 6. 1744, *ibid.*, k. 12.

44 *Ibid.*

45 T. Zamoyska to P. Blumberg, Stróża, 24. 5. 1744, *ibid.*, k. 22.

46 T. Zamoyska to P. Blumberg, 23. 5. 1745, *ibid.*, k. 26.

47 T. Zamoyska to P. Blumberg, 3. 8. 1746, *ibid.*, k. 61.

48 T. Zamoyska to P. Blumberg, Wiłkołazy, 9. 8. 1746, *ibid.*, k. 64.

49 T. Zamoyska to P. Blumberg, 25. 6. 1745, *ibid.*, k. 70.

50 T. Zamoyska to general administration of the ordinance, 12. 7. 1747, *ibid.*, k. 66.

51 Cf. Bożena POPIOŁEK – Urszula KICIŃSKA – Agnieszka SŁABY (eds.), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. I. Z serca kochająca żona i uniżona służąca. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2016; EADEM (eds.) *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. II. Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2016; EADEM (eds.), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. III. Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Rodzina, przyjaciele i klienci (wybór)*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2016.

information and maintained a wide circle of correspondence with family and friends, but also with the service including administrators and artists, which allowed her to develop mechanisms for precise management over the latifundium.⁵² Management by meticulously supervising every decision of the officials was not a rule at the beginning of the 18th century. Individual methods of managing and supervising were applied, more interesting is the fact that such a style of management was adopted by a woman. At the time, a woman acquiring the management of assets was not a rare occurrence in the absence of men. Upon this background, Sieniawska was distinguished by the range of her activities in her possessions, as well as their territorial area. Maintaining profitable assets required constant supervision of one's affairs, demonstrating knowledge and orientation within current needs related to the organization of trade, work of people etc. Such management was also based on an unequal relationship of dependence, since the officials came from the small nobility, so analyzing selected commands applied to them allows us to reveal various ways of communicating and supervising the administration, made up of people of a lower status, but, as should be emphasized once again, who formally belonged to the same social group of nobly born.

Below I refer to the most unambiguous examples that can be classified as verbal harassment, which, as we can presume, induced a constant state of fear and stress in the recipient. No information can be found about this in the recipient's replies, apart from a series of humble words of apology, otherwise further service would be dubious. For this reason I focus on the emotions and atmosphere invoked by the sender, which undoubtedly did not affect the emotional state of the recipient, as evidenced by numerous explanations and translations.

These letters are thematically related to Zamoyska's correspondence as some of them were directed to Piotr Morzycki, administrator of the Zakrakow goods, concerning the building of factories. The orders of Elżbieta Sieniawska were usually much more decisive, and it is no different in this case. She consistently appraised his actions, reminded him of the orders he had failed to carry out, and one could have the impression that the insubordinate official was always reluctant to carry out his tasks, hence he should have been deprived of his position at least several times as happened in the case of repeated abuses. Meanwhile, Morzycki worked for Sieniawska for over ten years, while remaining, as it

52 See B. POPIOŁEK – U. KICIŃSKA – A. SŁABY (eds.), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. II*; Dariusz BĄKOWSKI-KOIS, *Zarządcy dóbr Elżbiety Sieniawskiej. Studium z historii mentalności 1704–1726*, Kraków 2005; Józef BURSZTA, *Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII wieku*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych XVI, 1954, pp. 174–223; U. KICIŃSKA, *Codzienne obowiązki*; EADEM, *Relacje patron-sługa*; EADEM, *Korespondencja jako źródło do badań*.

seems, in a constant situation of verbal harassment, being threatened or even intimidated with smaller and larger threats from his Benefactor. Morzycki was reprimanded for the lack of letters, for responding rarely, for reports prepared in insufficient detail, for erroneous execution of orders, for his faults and for other offences, for the faults that had occurred and those that could potentially exist.

Constant orders to provide information about the current situation on the farm belonged to the conventions of the castellan's letters, where she ordered the officials to maintain proper supervision over the farm and announce everything urgently and accurately, namely "so much about household business as well as everything that happens on the grounds".⁵³ The owner of the estates urged Morzycki in this regard: "I inform you once more to write to me by post and report on the household",⁵⁴ "I shall repeat this command once more".⁵⁵ If the messages turned out to be insufficient, she accused the administrator of writing "very briefly in a Czekier manner"⁵⁶ – "You have learned to write to me in a Czekier manner, just general information, with no comments about the household".⁵⁷ Another official was also accused of writing in Circassian – Andrzej Zabagłowicz, in the belief that he only wanted to get past his duty of mail. She demanded more accurate reports: "Your Honour should have written to me about the completely omitted transaction and described a precise diary, which I recommend His Honour does next time".⁵⁸

Verbal threats created a sense of uncertainty and constant fear for one's own situation or property, which is why they reflected the horizontal relationships within the group of administrators. Through Morzycki, Sieniawska's instructions were directed to other officials of administrators and tenants who avoided their commitments: "I do not need excuses from Mr. Podczaski, please tell him that if he does not return the money immediately, I will command other goods to be taken from him. I am waiting to be informed, as he knows

53 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lviv, 23. 11. 1715, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [the Princes Czartoryski Library in Cracow] (hereafter BCz), manuscript (MS) 5944 III, no. 37496, all quotes from Elżbieta Sieniawska come from the edition of letters which the author co-wrote. See B. POPIOŁEK – U. KICIŃSKA – A. SŁABY (eds.), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. II*.

54 E. Sieniawska to P. Morzycki, BCz, MS 5944 III, no. 37519.

55 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 5. 8. 1715, BCz, MS 5944 III, no. 37485; E. Sieniawska to P. Morzycki, Lublin, 14. 11. 1717, BCz, MS 5944 III, no. 37562; E. Sieniawska to A. Zabagłowicz, Lviv, 17. 7. 1726, BCz, MS 5946 III, no. 38012.

56 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lviv, 26. 1. 1718, BCz, MS 5944 III, no. 37571.

57 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lublin, 14. 11. 1717, BCz, MS 5944 III, no. 37562; E. Sieniawska to A. Zabagłowicz, Lviv, 17. 7. 1726, BCz, MS 5946 III, no. 38012.

58 In this letter, E. Sieniawska also informed Morzycki that she would come to Łubnice in March, so they were supposed to meet at the turn of March and April, urging him to come with all economic papers and return to Łubnice. E. Sieniawska to P. Morzycki, Brzeżany, 7. 3. 1718, BCz, MS 5944 III, no. 37577.

best that he should return the money”⁵⁹ and in the next letter he repeats his warning, if Mr. Podczaski “*in quantum*’ does not return this money immediately, tell him, he will be forced to return other goods”.⁶⁰ Another administrator, Andrzej Zabagłowicz, was equally severely criticized for the lack of information provided, guaranteeing at the same time, “*that he would not evade trouble and would be held responsible for everything one day anyway*”.⁶¹

The pressurizing techniques used by Sieniawska concerned not only property managers, but she also maintained relations with artists who were employed on temporary contracts in a similar vein. An example is the cooperation of a powerful protector with the head of its main construction factory in Łubnice – Giovanni Spazzio. At the end of his life he was severely ill, to which he had not admitted for a long time because of fear of his employer and, as Rafał Nestorow writes, this situation led Spazzi to live under constant stress, and as Sieniawska concludes, she could not perceive her behaviour in terms of the contemporary definition of mobbing.⁶² This is interesting because when we look at a different fragment of her correspondence it can be presumed that she was aware of the forms and overtones she used, hence the condition of conscious application of certain techniques is fulfilled in this respect.

It emerges from one of the letters, when she reprimands not only Morzycki: “*you fail to do diligent work, as if it were not for me, but somebody else* [lease - A. S.]”, but also his manner of communication with the lessee: “*and yet you write to him, so briskly and sharply, more than I do myself. I warn you, that you behave more modestly and treat him differently, after all you know who is*”.⁶³ Morzycki heard threats for others’ failures, when he was to pick up four kegs of wine from Chrysty, “*choose only the best, see to it and choose, put stamps, send me the samples, and if they are bad, you will surely be held responsible*”. The wine case eventually turned out to be truly problematic, as what occurred was “*falsification of the wine given to Mr. Horgellin [Horquelin]*” – some of the kegs contained water instead of wine, which Sieniawska took as dishonour of her name. She did not want to hear of any transfer of responsibility, she wrote vigorously and announced that the official would receive a real punishment: “*I will not judge him, but you*”, “*I do not want to listen, I will not accept, I order severe and necessary punishment, you are well aware of the Częstochowa manner, he who cannot pay in wax will pay in body and you shall expect that, as I will not forgive such great confusion of mine, and this is what I command if you wish to avoid great shame and*

59 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 1. 11. 1717, BCz, MS 5944 III, no. 37559.

60 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 6. 11. 1717, BCz, MS 5944 III, no. 37561.

61 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lviv, 3. 11. 1725, BCz, MS 5946 III, no. 37962.

62 Rafał NESTOROW, *Tajemnicze okoliczności śmierci Giovanniego Spazzia, nadwornego architekta Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej. Przyczynek do biografii*, Biuletyn Historii Sztuki 2016, no. 3, p. 509.

63 E. Sieniawska to P. Morzycki, Warszawa, 9. 6. 1718, BCz, MS 5944, no. 37586.

trouble”.⁶⁴ In further correspondence she announced that together with Chrysty they had come to an agreement and taken care of the goods “as I would have sought revenge upon you for this dishonour and you would have not evaded great trouble”.⁶⁵

As I have mentioned, there were also forms of warning against potential offences or delays, such as for the preparation of trees and lime for the Warsaw Palace: “please see to send this without any delay, as you surely will not evade great trouble and reprimand”⁶⁶ or “you will surely not evade great trouble if you have not boiled the wood for calamine and have not flushed [...] and should there be no wood, you will be held responsible”.⁶⁷ Such a form of promising or warning of future punishments or for the sins of others is very frequent, formulated as follows: “You would be surely held responsible”, “you would surely not evade great trouble”,⁶⁸ “for such clear sleight of hand [...] you will not evade great trouble”,⁶⁹ “you would surely be greatly confused” etc.⁷⁰

Another, slightly lighter form of pressure was the owner’s announcement of her visit, although in the end it did not take place or took place at a later date, and during the whole time it gave her the opportunity to reprimand: “I would be very content to actually see this order and diligence around the household that you write to me of, and I shall see it quickly, as I will make my presence known, and bad things would happen if I were to see emptiness. Be ready for any calculations which I will govern before my arrival”,⁷¹ she wrote at the end of 1717, while her visit to the Zakrakowski estate took place in April 1718, i. e. half a year later.⁷² The meeting with the magnate also could not be a source of peace, since she announced: “I seriously command that you make haste will all the money, as you will surely not evade trouble. I repeat my command”.⁷³

As can be seen from the above brief statement, Piotr Morzycki arranged a number of issues for the Cracow castellan, ranging from supervision of the lease, sowing, harvesting of hay, organization of calamine extraction, arranging materials, care of the forest, purchase of calash or Eger water.⁷⁴ In all of these orders, Sieniawska expected him to have equal

64 E. Sieniawska to P. Morzycki, Warszawa, 18. 1. 1719, BCz, MS 5945 III, no. 37612; B. POPIOŁEK – U. KICIŃSKA – A. SŁABY (eds.), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. II*, p. 316.

65 E. Sieniawska to P. Morzycki, Warszawa, 8. 2. 1719, BCz, MS 5945III, no. 37614.

66 E. Sieniawska to P. Morzycki, Warszawa, 18. 4. 1716, BCz, MS 5944 III, no. 37508.

67 E. Sieniawska to P. Morzycki, Laszki, 5. 4. 1719, BCz, MS 5945 III, no. 37623.

68 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 30. 6. 1718, BCz, MS 5944 III, no. 37589.

69 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lublin, 4. 9. 1718, BCz, MS 5944, no. 37596.

70 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lublin, 4. 9. 1718, BCz, MS 5944, no. 37596.

71 E. Sieniawska to P. Morzycki, Lublin, 28. 11. 1717, BCz, MS 5944 III, no. 37564.

72 E. Sieniawska to P. Morzycki, Brzeżany, 7. 3. 1718, BCz, MS 5944 III, no. 37577.

73 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 30. 6. 1718, BCz, MS 5944 III, no. 37589.

74 E. Sieniawska to P. Morzycki, Puławy, 22. 5. 1719, BCz, MS 5945 III, no. 37627.

knowledge and commitment, so it is not surprising that he did not always deal with everything as diligently, especially since there was not enough time to scrupulously describe the actions taken. However, this was required from the way of management and supervision at that time, and Sieniawska had to enforce work from several hundred people and remember of all the commanded tasks. Surely the efficiency and effectiveness of her management method should be emphasized, which does not exclude the fact that the castellan's imposed style of management clearly involved using elements of emotional control based on pressure, exerting various pressures, and thus elements understood from the perspective of psychology as violence. They are revealed in words, threats, pressure techniques, and within their context the cited letters of Zamoyska appear to be much subtler, displaying different styles of management and communication. However, such an assessment may be deceptive due to the lower quantity of correspondence with the official and perhaps his good position in the ordinance, or in comparison with the position of Morzycki, because Blumberg was a carpenter. However, this does not undermine the existence and significance of techniques used in management, the use of pressure to maintain fear in administrators in order to better fulfil their obligations, which can be seen in Sieniawska's correspondence. I pay attention to this, due to the specificity of the era, in which reading similar emotions, based on fear of the recipient's correspondence, is practically impossible. This is due to his much lower position, from which he would not dare to enter into a dialogue with the breadwinner and the dispatcher of not only his salary, but his existence within the group. Hence it can be presumed that the emotions that emerge from the sender's text – anger, turmoil and threats which followed were not without the recipient's repercussion, and these can only be guessed at by the historian. In the letter, the recipients convince of this by the detailed, keen explanations and apologies in response to the sharp words of the castellan, such as "*from which letter does Your Honour Benefactress understand that what I have written is not deceitful and that this omission would not be because of myself*".⁷⁵

Hence, there is a double reading of emotions – argumentation through emotions in the sender's letters and emotions experienced in response to these practices. Nevertheless, this opens up a field for the study of all forms of emotional pressure in relation to past eras, which is not an easy task due to the specific material and delicate nature of the subject, hidden or only outlined in the source material, often mixed with the convention of phrases used in correspondence in a given era. The above attempt to describe epistological treatments in which the pressure exerted through emotions can be noticed, brings these behaviours closer to emotional violence, which can be located within the broader context of historical research conducted from the perspective of research into emotions. Further questions can

75 Clerk to E. Sieniawska, 20. 3. 1712, BCz, MS 5881 III, no. 23460.

be asked about how much and how often pressure techniques were used in the management of the latifundium and whether they could be associated with the administrator, i. e. whether they were used more frequently by women or men. It is therefore merely an offer to describe a fragment of the Saxon noble reality within the context of phenomena of emotional control, defined as violent. This is based on inequality, leading to mutual dependence, and as a result, of a predominant character. Research into these situations requires further analysis, mainly comparative, made based on material with similar themes, in relation to people of similar status, which will enable us to capture the nuances of the convention from the individual method of exerting influence, management, also conducted on the basis of violent actions in the area of emotional violence. An interesting research topic still remains the issue of forays and their influence on the expansion of emotional pressure in noble society, as well as the use of physical violence. The extension of research into these aspects would fundamentally affect a better understanding of the phenomenon of violence in the times of the First Polish Republic.

Iveta COUFALOVÁ

Jan Nepomucký v luteránských Drážďanech. Rekonverze Wettinů a role českého zemského patrona v 1. polovině 18. století¹

Abstract: *John of Nepomuk in Lutheran Dresden: The Reconversion of the House of Wettins and the Role of the Czech Patron Saint in the First Half of the 18th Century*

The aim of the study is to present the use of the popularity of John of Nepomuk at the time when he was newly proclaimed saint (1729), especially in the communication strategies of the Catholic and Lutheran clergy and ultimately in shaping the image of the royal representation through demonstrated relationships between the recatholized Wettins and the Habsburg imperial family. What is important here is not merely evidence supported by examples, but above all the imagination associated with them.

Key words: *John of Nepomuk – František Karel (Franz Karl) Palko – conversion – reconversion – Wettins – Augustus the Strong (1670–1733) – Frederick Augustus I (1670–1733) – Frederick Augustus II (1696–1763) – Augustus III (1696–1763) – Maria Josepha of Austria – Moritz Adolph Karl of Saxony-Weitz-Neustadt (1702–1759) – Saxony – Dresden Cathedral of the Holy Trinity – Catholic Church of the Royal Court of Saxony – Jesuits – architecture – Gaetano Chiaveri – symbolic communication – early modern period*

V historickém centru Drážďan, v těsné blízkosti wettinské rezidence, stojí mohutná církevní stavba – katedrála Nejsvětější Trojice (*Kathedrale Sanctissimae Trinitas*), jež je zde běžně označována jako *Katholische Hofkirche* – katolický dvorní kostel. Vnější část této budovy, která je od roku 1980 hlavní Katedrálou biskupství Dresden-Meißen,

1 Studie vznikla díky podpoře výzkumného projektu Grantovou agenturou České republiky – GA ČR, reg. no. 18-09415S „Making the Convertite. Verbal and Visual Representation of Conversion in Early Modern Period“, 2018–2020. Základem studie byl příspěvek „*Der ist eher vor einen Heiligen zu achten als Johannes Nepomuzenus...*“ *Bohemian Patron Saints between Catholicism and Protestantism – Saxony and the Reconversion of the House of Wettin (1721/6–1751/6)* autorky na mezinárodní konferenci „*Nedej zahynouti nám ni budoucím...*“ *Svatí patroni na cestě ze středověku do novověku / “don’t let us die, or our successors”*. *Patron Saints on Their Path from the Middle Ages to Modern Times*. Ta se konala ve dnech 7. – 9. června 2018 a pořádala ji Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze (v rámci projektu Bohemikální hagiografie o českých světcích od Tridentina do reformy osvícenského katolicismu) a Královská kanonie premonstrátů na Strahově.

zdobí na osm desítek soch – znázorňují převážně svaté, osobnosti církevního života a alegorie. Jsou mezi nimi i čeští zemští patroni: sv. Václav, sv. Prokop a sv. Jan Nepomucký. A právě na roli posledně jmenovaného světce v drážďanském konfesním veřejném prostoru se soustředí následující příspěvek.

Jan Nepomucký je v prostředí českých zemí tradičně vnímán – zjednodušeně řečeno – jako oblíbený zemský patron a ochránce mostů a cestovatelů. A to i přesto, že jeho uvedení mezi (katolické) světce proběhlo v období, jež bylo dlouhá léta budoucími generacemi vnímáno jako „období temna“. Nepomukův příběh a symbolika má však pro obyvatele českých zemí více vrstev.² Mnohvrstevnatou osobností, rámovanou interkulturním kontextem, je tento světec i pro věřící v sousedním (katolickém) Bavorsku a v (luteránském) Sasku. Sasko totiž od dvacátých do padesátých let 18. století zažívalo proces svatořečení i následný nový „život“ čerstvého světce vcelku bouřlivě, a to v souvislosti s vytyčováním hranice mezi katolickou vládnoucí dynastií, jež ke katolictví právě konvertovala, a luteránskými duchovními, stavy i obyvateli, již se odmítali na novou víru svého panovníka obrátit.

Těžištěm příspěvku je snaha zasadit konverzi Augusta Silného a jeho syna do kontextu vývoje katolické i luteránské církve, a to v souvislosti se dvěma „událostmi“ v Drážďanech, jež byly důsledky konverzí těchto panovníků. První je eskalace napětí mezi luterány a katolíky na přelomu května a června 1726 a následně zahájení stavby nového luteránského chrámu (1726–1743), druhou pak výstavba katolického kostela (1739–1754) v centru Saského kurfiřtství (tzv. kolébky protestantismu). V tomto kontextu pak je sledována pozice Jana Nepomuckého v obou obdobích. Cílem studie je představit, jakým způsobem byla využita popularita Jana Nepomuckého v době, kdy byl čerstvě prohlášen za svatého (1729), a to především v komunikačních strategiích obou duchovních obcí (katolické i luteránské) a nakonec také v utváření obrazu panovnické reprezentace, a to prostřednictvím demonstrováných vztahů mezi rekatolizovanými Wettiny a habsburským císařským rodem. Důležitá je zde nikoliv pouhá evidence příkladů, ale především imaginace, jež je s nimi spojena. Postupně bude následovat 1) kontextualizace konverze Friedricha Augusta I., situace v jeho rodinném zázemí, včetně sekundogenitur, a postavení katolické menšiny v saském luteránském prostředí; 2) výklad o katolickém dvorním kostele v Drážďanech; 3) reflexe nového populárního světce a jeho uplatnění v luteránské i katolické argumentaci, včetně náboženských nepokojů a jejich medializace.

2 Nejpodrobněji se historickou postavou Jana Nepomuckého zabýval Vít VLNAS, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha – Litomyšl 2013 (vydání 2., podstatně rozšířené a přepracované).

1) Konverze saského kurfiřta (a vévody) Friedricha Augusta I. (1670–1733) ke katolické víře počátkem června 1697 nedaleko Vídně³ stála na počátku řetězce výrazných změn,⁴ které v 18. století Saské kurfiřtství čekaly. Předně je třeba zmínit vznik nového územně-politického celku, sasko-polské (personální) unie, jež se konstitovala po úspěšné volbě Friedricha Augusta I. polským králem Augustem II. dne 28. června 1697 na Woli u Varšavy.⁵ V druhé řadě je důležité vést v patrnosti změny způsobu vlády v luteránském kurfiřtství. V tomto ohledu můžeme chápat panovníkovu konverzi nejen v úzkém náboženském kontextu, ale i jako „konverzi v širším smyslu“ – nejen jako jednorázový akt, ale i jako komplex změn. Takové změny mají vliv především na společenské „souřadnice“, tedy nejen na jedince, jehož se konverze týká, ale rovněž na všechny, kteří s ním jsou „v kontaktu“. I proto je „panovnícká konverze“ v bádání o konverzích chápána jako specifická.⁶

Saské kurfiřtství navíc nebylo pouze „kolébkou“ luteránské konfese, kde postupně většina obyvatelstva tuto víru vyznávala, ale také vůdčím územním celkem mezi evangelickými stavy zastoupenými v říšském sněmu v rámci *Corpus Evangelicorum*.⁷ Saský kurfiřt a polský král August II. sice obratem saské stavy ujišťoval, že jeho konverze, již důrazně označoval za soukromou záležitost, nebude mít na konfesijní záležitosti v Saském kurfiřtství žádný vliv, především že katoličtí věřící nebudou v zemi ani ve službě upřednostňováni před luterány, ale tlak na vydávání takzvaných ujištění o víře (*Assekurationsakte*) po celou Augustovu

3 Podle tzv. přestupního atestu se tak stalo 2. června 1697 – Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden (dále SächsStA-D), 10024 Geheimer Rath, Loc. 10330/15. Podrobněji k Augustově konverzi v pracích z posledních let zde: Klaus FITSCHEN, *Der Glaubenswechsel Augustus des Starken im Spannungsfeld toleranz- und konfessionspolitischer Probleme*, in: Frank L. Kroll – Hendrik Thoss (Hgg.), *Zwei Staaten, eine Krone. Die polnisch-sächsische Union 1697–1763*, Berlin 2016, s. 165–174, zde s. 166–167; srov. Iveta COUFALOVÁ, *Saský Herkules a Lutherova růže – Konverze Augusta Silného a saská konfesijní kultura na přelomu 17. a 18. století. Východiska a možnosti výzkumu*, in: Hana Ferencová – Veronika Chmelařová – Jitka Kohoutová – Radmila Prchal Pavlíčková a kol., *Proměny konfesijní kultury. Metody – témata – otázky*, Olomouc 2015, s. 73–85.

4 V německé odborné literatuře je označována specifickým pojmem *Fürstenkonversion*. Ute LOTZ-HEUMANN – Jan-Friedrich MISSFELDER – Matthias POHLIG (Hgg.), *Konversion und Konfession in der Frühen Neuzeit*, Gütersloh 2007, obzvláště studie z oddílu „Religiöse Authentizität und Politik“ (C. Zwierlein, E.-O. Mader, J.-F. Mißfelder, L. Horowski, U. Rosseau).

5 K sasko-polské personální unii nejnověji: Frank-Lothar KROLL – Hendrik THOSS (Hgg.), *Zwei Staaten, eine Krone. Die polnisch-sächsische Union 1697–1763*, Berlin 2016, Rex REXHEUSER (Hg.), *Die Personalunionen von Sachsen-Polen 1697–1763 und Hannover-England 1714–1837. Ein Vergleich*, Wiesbaden 2005 (obzvláště text Jacek STASZEWSKI, *Begründung und Fortsetzung der Personalunion Sachsen-Polen 1697 und 1733*, s. 37–50) a pak také (rovněž v kontextu britsko-hannoverském) Ronald G. ASCH (Hg.), *Hannover, Grossbritannien und Europa. Erfahrungsraum Personalunion 1714–1837*, Göttingen 2015, obzvl. s. 118–145 (Hans-Jürgen Bömelburg).

6 Srov. Jan-Friedrich MISSFELDER, *Zum König konvertieren: Zur politischen Funktion von Konversionsberichten im Frankreich des frühen 17. Jahrhunderts*, in: U. Lotz-Heumann – J. F. Missfelder – M. Pohligh (Hgg.), *Konversion und Konfession*, s. 147–170.

7 Andreas KALIPKE, *Verfahren im Konflikt. Konfessionelle Streitigkeiten und Corpus Evangelicorum im 18. Jahrhundert* (= Verhandeln, Verfahren, Entscheiden. Historische Perspektiven, Bd. 1), Münster 2015.

vládu dává tušit, že to byla záležitost, jež hýbala tehdejší společností.⁸ Současně je třeba dodat, že změna víry a angažmá v polské politice jsou nejčastějšími výhradami, které při interpretaci vlády Augusta II. vyslovují rovněž historici – převážně ti, kteří se věnují saským dějinám.⁹ Možná právě tato „angažovanost“ v historiografickém výkladu a patrně i konfesní vyhraněnost¹⁰ přístupu k látce stojí za tím, že některá témata ze saské konfesijní problematiky se dosud nedočkala odborné interpretace ani analýzy.

Individuální Augustova konverze byla – z hlediska katolické církve – pouze počátkem „mise“, na jejímž konci mělo stát rekatolizované Sasko. Ve druhé polovině 17. století, po ukončení třicetileté války diplomatickými jednáními ve Vestfálsku, nebyly konverze příslušníků evropských vládnoucích rodů ke katolicismu, hlavně z území německé říše, ojedinelým jevem. Zjednodušeně můžeme říci, že se jednalo o významné personální „trofeje“ katolického tábora.¹¹ Pro uspořádání říše, která zůstala konfesně rozdělena

-
- 8 V Sasku byla tradičně od třicetileté války vydávána tzv. ujištění o víře. Za vlády Friedricha Augusta I. a jeho syna Friedricha Augusta II. jejich množství značně narostlo. První ujištění o víře, které Friedrich August I. vydal po své konverzi, nese pozoruhodnou zmínku o jeho vnímání změny víry coby soukromé záležitosti v září 1697 v souvislosti s korunovaci na polského krále – SächsStA-D, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 754/01. Základní shrnutí k problematice vnímání soukromé a veřejné sféry v rámci panovnického majestátu např. Jiří HRBEK, *Panovnická moc v raném novověku*, in: Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman a kol., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 119–144.
- 9 Například Karlheinz BLASCHKE, *Sachsens Interessen und Ziele in der sächsisch-polnischen Personalunion*, in: R. Rexheuser (Hg.), *Die Personalunionen*, s. 67–86 (původně in: *Neues Archiv für sächsische Geschichte* 73, 2002, s. 43–61); srov. TÝŽ, *Kritische Beiträge zu einer Biographie des Kurfürsten Friedrich Augusts I. von Sachsen*, in: *August der Starke und seine Zeit. Beiträge des Kolloquiums vom 16. bis 17. September 1994 auf der Festung Königstein*, Dresden 1995, s. 7–13 a TÝŽ, *Kritische Beiträge zu einer Biographie des Kurfürsten Friedrich I. August und seine Folgen*, in: *Sachsen und Polen zwischen 1697 und 1765. Beiträge der wissenschaftlichen Konferenz vom 26. bis 28. Juni 1997 in Dresden*, Dresden 1998, s. 210–222.
- 10 Nebude zde věnována další pozornost otázce (ne)výhod možné konfesijní vyhraněnosti autora či autorky. Nicméně v bádání o sasko-polské problematice je při využívání studií z 19. i 20. století tento aspekt potřeba mít na paměti – katolický a protestantský (luteránský) diskurz se při interpretování saských i sasko-polských dějin značně lišil, a to nejen v těžišti, jemuž se autoři věnovali.
- 11 Günter CHRIST, *Fürst, Dynastie, Territorium und Konfession. Beobachtungen zu Fürstenkonversionen des ausgehenden 17. und beginnenden 18. Jahrhunderts*, *Saeculum* 24, 1973, s. 357–387; TÝŽ, *Hof – Territorium – Untertanen. Beobachtung zur Stellung zum Katholizismus konvertierter Fürsten im 17. und 18. Jahrhundert*, *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 13, 1994, s. 25–61. Dále z perspektivy vztahových sítí Ines PEPER, *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, München 2010, s. 29–47; Johannes BURKHARDT, *Abschied von Religionskrieg. Die Siebenjährige Krieg und die päpstliche Diplomatie*, Tübingen 1985, např. s. 70–74; srov. Jörg DEVENTER, „Zu Rom übergehen“. *Konversion als Entscheidungshandlung und Handlungsstrategie – Ein Versuch*, in: Rudolf Leeb – Susanne Claudine Pils – Thomas Winkelbauer (Hgg.), *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, Wien – München 2007, s. 168–180 či Peter MAZUR – Abigail SHINN, *Introduction: Conversion Narratives in the Early Modern World*, *Journal of Early Modern History* 17, 2013, s. 427–436, zde s. 428. O problematice konverzi přímo pro saské, resp. drážďanské prostředí Ulrich ROSSEAUX, *Das bedrohte Zion: Lutheraner und Katholiken in Dresden nach der Konversion Augusts des Starken (1697–1751)*, in: U. Lotz-Heumann – J. F. Missfelder – M. Pohlig (Hgg.), *Konversion und Konfession*, s. 212–235.

a vestfálským mírem přijala „augšpurskou zásadu“ *cuius regio, eius religio*, by znamenala rekonverze území, odkud se Lutherovo učení rozšířilo do celé říše, významný destabilizační potenciál pro evangelickou základnu a současně výrazný úspěch katolické části.

Dalším „postupovým bodem“ v cestě Augusta II. coby katolika a jeho rekonvertní mise měla být konverze rodiny. To se však celá dvě desetiletí zdálo jako zcela vyloučené. Jednak jeho matka Anna Sofie Dánská (1647–1717) i jeho manželka Christiane Eberhardine Braniborsko-Bayreuthská (1671–1727) konverzi odmítaly nejen pro sebe, ale i pro kurfiřtského prince Friedricha Augusta (nar. 1696), jednak samotný August II. před saskými stavy deklaroval, že tento záměr nemá (a nadále vydával výše zmiňovaná „*ujištění o víře*“). A tak byl kurfiřtský princ vychováván v luteránském duchu – ovšem pouze do období dospívání. Od roku 1711 byl na kavalířské cestě po západní a jižní Evropě a v roce 1712, pravděpodobně v Bologni, tajně konvertoval stejně jako dříve jeho otec ke katolické víře. V Sasku vyšla princova konverze najevo až v roce, v němž se slavilo dvousté Lutherovo jubileum – na podzim roku 1717.¹² Poté následovala svatba prince Friedricha Augusta s Marií Josefou Habsburskou, dcerou zesnulého císaře Josefa I.¹³ Habsburská nevěsta a záměr usilovat o polskou královskou korunu byly významnými politickými důvody, proč saský kurfiřtský princ konverzi podstoupil. V Marii Josefě přibyla na saský královsko-kurfiřtský dvůr osoba, která symbolizovala završení wettinsko-habsburských vztahů a současně se tak stvrdily pevné vazby mezi vídeňsko-římským a drážďansko-varšavským katolickým okruhem.¹⁴ O vnitřních důvodech, jež mladého Wettina ke konverzi vedly, tedy o poznání jeho prožitku víry, zatím můžeme jen spekulovat.

Marie Josefa jako manželka následníka saského kurfiřta na rozdíl od své tchyně Christiany Eberhardiny¹⁵ plně přijala reprezentativní roli i v polské části personální unie

12 Základní pramenný materiál k princově konverzi dostupný zde: SächsSta-D, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 759/01–10. Srov. Iveta COUFALOVÁ, *Lutherovo jubileum (1717) a konverze na saském kurfiřtském dvoře: východiška a možnosti výzkumu*, *Theatrum historiae* 20, 2017, s. 157–173.

13 Reprezentativním rozměrem svatebních oslav se naposledy zabývala Claudia SCHNITZER, *Constellatio Felix. Die Planetenfeste Augusts des Starken anlässlich der Vermählung seines Sohnes Friedrich August mit der Kaisertochter Maria Josepha 1719 in Dresden*, Dresden 2014.

14 I. PEPPER, *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, s. 49–84. V souvislosti s osobou Marie Josefy je rovněž potřeba zmínit její osobní zbožnost, obzvláště v souvislosti se sbírkou relikvií – srov. např. Cladia KUNDE – André THIEME (Hgg.), *Ein Schatz nicht von Gold. Benno von Meißen – Sachsens erster Heiliger*, Petersberg 2017, s. 498–589.

15 Christiane Eberhardine, roz. Braniborsko-Bayreuthská, byla pouze titulární polskou královnou, nikoliv korunovanou. S Augustem II. nikdy do Polska nejela. Naopak svou vládní roli plnila v Sasku – coby manželka zkušena konverzí svého manžela a posléze i syna (a rovněž její otec Christian Ernst Braniborsko-Bayreuthský díky vazbám na císařský dvůr o konverzi ke katolictví vážně uvažoval) byla luteránskými duchovními, ať už v okruhu „ortodoxního“ drážďanského superintendanta Valentina E. Löschera, či vrchních dvorních kazatelů, i obyvateli kurfiřtství označována (spolu s Augustovou matkou) za „*opěrný sloup luteránství*“. Franz BLANCKMEISTER, *Christiane Eberhardine, die letzte evangelische Kurfürstin von Sachsen, und die konfessionellen Kämpfe ihrer Tage*, *Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte* 6, 1891, s. 1–84.

dávno předtím, než byl její manžel polským králem zvolen, její činnost v prosazování katolické církve v Sasku se přesto na dlouhá léta musela omezit pouze na vlastní rodinu – všichni potomci vzešlí z tohoto manželství byli již pokřtěni jako katolíci, čímž byla rekonverze kurfiřtské větve Wettinů završena – a uzavřenou dvorskou společností. Teprve na konci třicátých let 18. století, tedy více než dvacet let po smrti Anny Sofie (†1717) a deset let od úmrtí Christiane Eberhardiny (†1727), se ve spolupráci s jezuiti, kteří patřili k blízkým spolupracovníkům jak Augusta II., který nečekaně zemřel ve Varšavě na počátku roku 1733, tak Augusta III., jenž byl rovněž zvolen polským králem,¹⁶ odhodlala k prosazení výstavby katolického chrámu uprostřed luteránské země.

V tomto specifickém případě byl chrám nejen místem, kde se odehrávají každodenní i sváteční liturgické úkony, ale i cizorodým elementem, který měl svou odlišností a monumentálností zaujmout a přitáhnout nové věřící.¹⁷ Měl být výzvou ke konverzi, a to i přesto, že většina úkonů spojená s liturgií byla běžnému obyvateli Drážďan skryta – byla to podmínka luteránské konzistoře: stavba musela být uzpůsobena tomu, aby se veškerý provoz odehrával uvnitř budovy, včetně procesí. Navzdory tomu se jednalo o jedinečnou příležitost oslovit věřící na cestě ke spáse. Je možné definovat postup, jaký byl zvolen v polovině 18. století v Drážďanech ve snaze přimět věřící ke konverzi? A především jakou roli v tomto procesu sehrál, resp. měl sehrát Jan Nepomucký, který byl tehdy světcem pouhých pár let?

Historik umění Fritz Löffler, „kronikář dějin umění Drážďan“, charakterizoval drážďanský katolický dvorní kostel ve svém ikonickém díle *Das alte Dresden*¹⁸ takto: „Byla-li *Frauenkirche* výrazem protestantské víry, je *Hofkirche* z pohledu protireformace závazkem ke katolické konfesi. V těsné blízkosti jsou navzájem konfrontovány dvě síly, které demonstrují a dokumentují vzájemné kontrasty prostřednictvím architektury. Tyto síly nacházejí své ztvárnění ve formě baroka, německého u Bähra, římského u Chiaveriho, a to v době, kdy je

16 August III. byl sice v říjnu 1733 zvolen polským králem, avšak aktivity různých frakcí polských šlechticů volbu zpochybovaly – o polskou korunu se mj. opět hlásil i tchán francouzského krále Ludvíka XV. Stanisław Leszczyński –, a tak v letech 1733–1735 probíhala tzv. válka o polské nástupnictví, do níž se kromě Polska a Saska zapojila Francie, Španělsko, Sardinie-Savojsko, habsburská monarchie (Rakousko), Rusko a Prusko. Jacek STASZEWSKI, *August III Sas*, Wrocław 1989, s. 130–166; srov. Andrzej MACUK, *Konfederacja powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego w obronie Stanisława Leszczyńskiego w latach 1733–1734*, in: Mariusz Markiewicz – Edward Opaliński – Ryszard Skowron (edd.), *Król a prawo. Stanów do oporu*, Kraków 2010, s. 319–340.

17 Etienne FRANÇOIS, *Die unsichtbare Grenze. Protestanten und Katholiken in Augsburg 1648–1806*, Sigmarinen 1991, s. 143–165 a 204–219. Oblast jižního Německa je v tomto ohledu zpracována mnohem důkladněji: srov. Duane J. CORPIS, *Crossing the Boundaries of Belief: Geographies of Religious Conversion in Southern Germany, 1648–1800*, Charlottesville – London 2014, obzvl. s. 82–116 (kap. „Losing Faith Doubt and Dissent“).

18 Löfflerova kniha *Das alte Dresden* vyšla poprvé roku 1955, dosud vyšla téměř v dvaceti vydáních. Zde citace z Fritz LÖFFLER, *Das alte Dresden*, Dresden 2002.

baroko již na ústupu. [...] Chiaveri byl posledním představitelem římského baroka. Kostel, jež byl závěrečnou stavbou jeho kariéry, stojí na břehu Labe uprostřed kolébky protestantismu, na ústředním místě [města].¹⁹ Löffler současně označuje stavbu katolického kostela, stojící nedaleko řeky vtékající do Severního moře, za jednu ze tří ikonických barokních staveb Drážďan (spolu se zmíněnou budovou Frauenkirche je to také areál Zwingeru), jež je podle něho ztělesněním německé touhy po jihu (*Südsehnsucht*) a současně katolickým vítězstvím, které však král-kurfirť nemohl mezi převážně luteránskými obyvateli města slavit předčasně. Löffler ve svém zhuštěném výkladu upozornil na několik aspektů spojených se stavbou katolického chrámu, jež jsou důležité i ve výkladu role Jana Nepomuckého v období rekonverze wettinského rodu: umístění v prostoru (mj. na břehu řeky, v níž byl Nepomucký utopen) a v neposlední řadě (mocenský) vztah mezi katolíky a protestanty/luterány.

2) Stavbu drážďanského katolického svatostánku, jehož základní kámen byl položen roku 1739, shrnuli prostřednictvím biografie jejího architekta například Eberhard Hempel²⁰ či naposledy Constanza Caraffa.²¹ Jedná se o práce zaměřené převážně uměleckohistoricky – vycházejí totiž z historických pramenů, které se dochovaly (převážně v Římě), tedy z plánů a skic či třeba také z účtů. K „programu“ koncepce stavby a její výzdoby se doposud mnoho nalézt nepodařilo.²² I proto se následující text bude opírat jednak o koncepty symbolické komunikace (mj. *teologia del visibile*),²³ jednak o výsledky jiných oborů – a to především o bádání v dějinách výtvarného umění. Podnětné souvislosti v tomto ohledu přinášejí

-
- 19 „War die Frauenkirche ein Ausdruck protestantischer Gesinnung, so ist die Hofkirche ein Bekenntnis zum katholischen Glauben vom Standpunkt der Gegenreformation aus. Eng im Raum stehen sich hier zwei Mächte gegenüber, die ihre Gegensätze mit den Mitteln der Architektur dokumentieren und austragen. Beide Mächte finden ihre Gestaltung in den Formen des Barock, Bähr im deutschen, Chiaveri in römischen, in einer Zeit, in der der Barock schon abklingt. [...] Chiaveri war der letzte Vertreter des römischen Barock. Sein spätester Kirchenbau steht an den Ufern der Elbe inmitten des Kernlandes des Protestantismus, an einer zentralen Stelle, von der aus die erste Brücke nach dem Osten geschlagen wurde. Ein Sieg, den nicht vorzeitig laut werden zu lassen und damit zu gefährden, der Kurfürst-König mit allen Beteiligten guten Grund hatte. [...] So steht die Hofkirche fremd und doch vertraut an dem Flusse, der in die Nordsee mündet, ein Dokument schwierigster machtpolitischer Faktoren [...], aber auch gewachsen als ein Zeugnis deutscher Südsehnsucht gleich dem benachbarten Georgentor, das zweihundert Jahre vorher ebenso als eine kostbare Blume erblüht war. Neben Zwinger und Frauenkirche ist die Hofkirche das dritte der barocken Denkmale, die Dresdens Ruhm ausmachen.“ F. LÖFFLER, *Das alte Dresden*, s. 206–207.
- 20 Eberhard HEMPEL, *Gaetano Chiaveri. Der Architekt der Katholischen Hofkirche zu Dresden*, Dresden 1955.
- 21 Constanza CARAFFA, *Gaetano Chiaveri (1689–1770) architetto romano della Hofkirche di Dresda*, Milano 2006.
- 22 Srov. Siegfried SEIFERT, *Das Bildprogramm der Katholische Hofkirche in Dresden, Kathedrale des Bistums Dresden-Meißen*, in: *Ecclesia Triumphans Dresdensis*, Wien 1988, s. 9–20.
- 23 Srov. Jens BAUMGARTEN, *Konfession, Bild und Macht. Visualisierung als katholisches Herrschafts- und Disziplinierungsinstrument in Rom und im habsburgischen Schlesien (1560–1740)*, Hamburg 2004, obzvl. s. 164–172 (k problematice *pietas austriaca*).

rovněž zjištění z oboru muzikologie.²⁴ Bohaté odkazy na dění v době svěcení svátku Jana Nepomuckého lze sledovat v jezuitských diářiích.²⁵

Po konverzi Augusta II. (1697) si sice luteránská církev nadále udržela v Sasku převahu, nicméně v rezidenčním městě Drážďanech, a především u tamějšího kurfiřtsko-královského dvora, se katolický „živel“ hlásil důrazně ke slovu. Jednalo se především o nový okruh Augustových spolupracovníků, kteří ho následovali z Polska, ale také o zvýšené množství vyslanců katolických dvorů, včetně papežských legátů a zpravodajců, i o katolické věřící z řad poddaného obyvatelstva. Soukromé katolické modlitebny nebyly v Drážďanech 18. století žádnou novinkou,²⁶ ovšem její zřízení u dvora bylo novum. Dlouho se tradovalo, že první katolické mše při saském kurfiřtském dvoře se odehrály mimo rezidenční zámek – na Moritzburgu, který byl oblíbeným místem Augusta II. za hranicemi města Drážďan. Nová zjištění ukazují, že se první katolické bohoslužby, jichž se August II. coby konvertita zúčastnil, přeci jen skutečně odehrály v prostoru rezidenčního zámku, kde si kurfiřt a král nechal zřídit kapli v soukromé části rezidence u ložnice.²⁷ Nároky na reprezentaci, narůstající počet katolíků u dvora (kromě diplomatů to byli především různí umělci – malíři, architekti, sochaři a v neposlední řadě hudebníci, kteří pocházeli hlavně z Itálie či Francie),²⁸ ale především tlak nejbližšího (katolického) panovníkova okolí zapříčinily,

24 Zajímavá zjištění představují práce zabývající se sasko-polským hudebním prostředím: Mary E. FRANDSEN, *Crossing Confessional Boundaries. The Patronage of Italian Sacred Music in Seventeenth-Century Dresden*, New York – Oxford [etc.] 2006 či Alina ŻÓRAWSKA-WITKOWSKA, *Muzyka na dworze Augusta II w Warszawie*, Warszawa 1997. Základní metodologické otázky v souvislosti s hudbou a vírou srov. Barbara STOLLBERG-RILINGER – Tim NEU – Christina BRAUNER (Hgg.), *Alles nur symbolisch. Bilanz und Perspektiven der Erforschung symbolischer Kommunikation*, Köln – Weimar – Wien 2013, obzvl. s. 251–283 (oddíl „Grenzen symbolischer Kommunikation in der Musik“) a s. 331–378 (oddíl „Intertheatralität: Entgrenzung, Permutation und Polysemie von Leben und Spiel“) a rovněž Alexander J. FISHER, *Music, Piety, and Propaganda. The Soundscapes of Counter-Reformation Bavaria*, Oxford [etc.] 2014, obzvlášť kapitoly 2, 4 a 5. Osmnácté století, obzvlášť jeho první polovina, je v Sasku považováno za vrcholné období jeho kulturního rozmachu. Srov. Joachim MENZHAUSEN, *Kulturgeschichte Sachsens*, Leipzig 2014, s. 131–186. Pro potřeby této studie však zůstanou výzkumy muzikologické zatím nevyužity – jejich těžiště dosud leží spíše v kolekci.

25 Obzvlášť výzkumy Gerharda Poppeho. Srov. Janice STOCKIGT, *The Annuae Literae of the Leipzig Jesuits, 1719–1740*, in: Petronilla Cemus – Richard Cemus (eds.), *Jezuité v Českých zemích – Bohemica Jesuitica 1556–2006*, sv. 2, Praha 2010, s. 1105–1112.

26 Podrobně se kontakty katolických a protestantských věřících v souvislosti s vyslaneckými kaplemi zabýval Jiří KUBEŠ, *Kaple císařských vyslanců v Drážďanech v druhé půli 17. století*, *Folia Historica Bohemica* 30, 2015, č. 1, s. 127–156. Srov. SächsStA-D, 10025 Geheimes Konsilium, Nr. Loc. 04555/01 (Beschwerde über die katholischen Geistlichen wegen Anmaßung der actum ministerialium, atd.).

27 Srov. Dagmar FREIST, *Religionssicherheiten und Gefahren für das „Seelenheil“. Religiös-politische Befindlichkeiten in Kursachsen seit dem Übertritt Augusts des Starken zum Katholizismus*, in: Ulrich Rosseaux – Gerhard Poppe (Hgg.), *Konfession und Konflikt. Religiöse Pluralisierung in Sachsen im 18. und 19. Jahrhundert*, Münster 2012, s. 35–53, zde s. 45–47.

28 Narůstající počet katolíků zpracoval např. Paul Franz SAFT, *Der Neuaufbau der katholischen Kirche in Sachsen im 18. Jahrhundert*, Leipzig 1961, s. 156–159. Z novějších prací se tematice důkladně věnoval

že na konci prvního desetiletí 18. století vznikla u dvora katolická kaple mimo soukromé Augustovy prostory – v budově, kde původně bylo divadlo.²⁹ V této kapli se také o deset let později konala i část svatebních obřadů prince Friedricha Augusta a Marie Josefy; byla centrem katolického duchovního života v Drážďanech i v následujících dvou desetiletích.

Potřeba výstavby skutečného katolického chrámu průběžně sílila. Dvacáté výročí svatby (1719/1739) druhého polského krále z wettinské dynastie přineslo tomuto požadavku pádnou odpověď – položení základního kamene dvorního katolického kostela. Současně se stavbou probíhaly přípravy na adekvátní výzdobu budovy. Přestože se dokumenty zaznamenávající podrobnou genezi ikonografického programu drážďanské katedrály nedochovaly, lze s ohledem na bohatou sochařskou výzdobu vnější fasády³⁰ konstatovat následující. Jednak se všichni vybraní patroni měli stát přímluvci wettinské dynastie, která se po téměř dvou staletích vrátila ke katolickému vyznání. A pak také výběr těchto patronů (přinejmenším dle zemského původu) sledoval dynastické propojení Wettinů s Polskem (královský titul), s rakouskými Habsburky (Marie Josefa), s Bavorskem (sňatek Friedricha Christiana, syna Augusta III. a Marie Josefy, s Marií Antonii Bavorskou) či se Španělskem (sňatek kurfiřtské princezny Marie Amalie s Karlem III. Španělským). Stranou symbolického akcentu však nezůstaly ani sousední české země – své místo mezi přímluvci získali hned tři zemští patroni: sv. Václav, sv. Prokop a – sv. Jan Nepomucký.

3) Proč právě svatí patroni z Čech? Jednak pravděpodobně proto, že české země byly součástí panství rakouských Habsburků, tedy rodiny Marie Josefy (a prostřednictvím titulu českého krále byli Habsburkové kurfiřty Svaté říše římské), a pak rovněž proto, že duchovní záštita stavby katedrály byla spojena s českou jezuitskou provincií. Katolická

zejména Alexander SCHUNKA, *Gäste, die bleiben. Zuwanderer in Kursachsen und der Oberlausitz im 17. und frühen 18. Jahrhundert*, Hamburg 2006. Počty katolíků v Drážďanech zmiňuje i J. KUBES, *Kaple císařských vyslanců*, s. 134.

29 Jednalo se o prostor tzv. Taschenbergu, kterému dnes dominuje Taschenbergpalais, ostatní významné budovy byly zničeny při náletu v únoru 1945.

30 Na vnější fasádě budovy se kromě českých zemských patronů zmíněných zde již v úvodu vyjímají sochy těchto osobností katolické církve: (vnější okruh od jihu) sv. Fides, sv. Jan Evangelista, sv. Ondřej, sv. Tomáš, sv. Matouš Evangelista, sv. Jakub Menší, sv. Šimon, sv. Šebestián, sv. Kateřina, sv. Josef, sv. Lucie, sv. František z Pauli, [sv. Jan Nepomucký], sv. Vavřinec, sv. Venancius, sv. Bernard z Clairvaux, sv. Agnes/Anežka, sv. Marie Magdalena, sv. Florian, sv. Augustin, [sv. Václav], sv. Vincent de Paul, sv. Antonín Paduánský, sv. Rozálie, sv. Roch, sv. František z Assisi, sv. Basileus, sv. Štěpán, sv. Ambrozius, sv. Kazimír, sv. Barbora, sv. Irena, sv. Raymund, sv. Jan František Régis, sv. František Borgia, sv. František Xaverius, sv. Ignác z Loyoly, sv. Tomáš Aquinský, sv. Anna, sv. Apollonia, sv. Jan Křtitel, sv. Juda Tadeáš, sv. Filip, sv. Lukáš Evangelista, sv. Jakub Větší, sv. Bartoloměj, sv. Marek Evangelista, Spravedlnost; (vnitřní okruh od jihu) sv. Magnus, sv. Jindřich (císař), sv. Alois, sv. Dominik, sv. Terezie z Avilly, sv. Stanislav Kostka, sv. Petr z Alkantary, sv. Felix z Cantalice, sv. Jiří, sv. Leopold, sv. Karel Borromejský, sv. Cecílie, sv. Benno, sv. Magdalena de' Pazzi, sv. Klára, sv. Benedikt z Nursie, sv. Ludvík, [sv. Prokop]; dále pak Naděje, Charita, sv. Petr, sv. Pavel, sv. Hubert, sv. Chrysostomus, sv. August, sv. Norbert, sv. Stanislav Krakovský (též ze Szczepanowa), sv. František ze Sály, sv. Ida a římský bojovník.

enkláva v Sasku, soustředěná v Horní a Dolní Lužici, které přešly jako zástavy Pražským mírem (1635) do držení Wettinů (součástí Koruny české byly až do 19. století), získala v roce 1728 otevřením Lužického semináře v Praze významnou oporu – navíc už od počátku 18. století se na vzdělávání lužických kněží podíleli jezuité z českých zemí (Praha, Olomouc).³¹ Rekatolizace, návrat českých zemí do lůna katolické církve po Bílé hoře a vůbec po třicetileté válce, byla pro Habsburky náročná mise. A tím, kdo jim byl na této cestě svým způsobem nápomocen, byl – coby součást barokní zbožnosti – bezpochyby právě Jan Nepomucký.³²

Jezuité, kteří se ve výkonném slova smyslu o výstavbu drážďanského katolického kostela starali, měli misijní zkušenosti převážně z Polska (Ludwig Ligeritz, Leo Rauch, Michael Gruber, Ignazio Guarini),³³ ti, kdo se podíleli na stavební a umělecké podobě stavby, byli povoláni z Říma – hlavním architektem byl Gaetano Chiaveri, sochařskou výzdobu navrhoval a prováděl Lorenzo Matielli.³⁴ I vnitřní výtvarná výzdoba byla nejprve svěřena do rukou italských mistrů (Anton Raffael Mengs, Stefano Torelli), později byl povolán František Karel Palko – malíř, který pocházel ze Slezska a měl za sebou již několik zakázek pro českou jezuitskou provincii.³⁵ V drážďanské novostavbě mu byl svěřen úkol, s nímž měl do jisté míry již zkušenost – vyobrazení Jana Nepomuckého, a to jako oltářní obraz a také fresku pro kapli zasvěcenou tomuto „mladému světcí“.³⁶ Pavel Preiss, přední znalec barokního umění českých zemí, se Palkovu úkolu v Drážďanech věnoval podrobně. Upozorňuje rovněž na skutečnost, že kaple zasvěcená Janu Nepomuckému byla obrácena na jih, k Labi, k řece, do níž se vlévá Vltava, a tedy k vodě, elementu, s nímž byl Nepomucký neodmyslitelně

31 Siegfried SEIFERT, *Die Verehrung des hl. Johannes von Nepomuk im Bistum Meißen*, in: Johannes Neuhardt (Hg.), *Johannes von Nepomuk. Ein Text-Bild-Band*, Graz – Wien – Köln 1979, s. 115–118. Srov. Dieter ROTHLAND, *Das Wendische Seminar*, in: Dieter Grande (Hg.), *Eine Kirche – zwei Völker 1: Von der Wiedererrichtung 1921 bis 1929*, Bautzen – Leipzig 2003, s. 556–559 či Ivana ČORNEJOVÁ, *Tovaryštvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*, Praha 2002 (2. vydání), s. 113–122.

32 Howard LOUTHAN, *Converting Bohemia: Force and Persuasion in the Catholic Reformation*, Cambridge [etc.] 2009, obzvl. s. 146–210. Srov. Jiří MIKULEC, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013, obzvl. s. 69–93.

33 Ostatně i dnes kostel slouží polským věřícím, několikrát týdně se zde konají mše v polském jazyce. K polské menšině v Drážďanech v 18. století Jacek STASZEWSKI, *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie*, Wrocław [etc.] 1986.

34 Obecně k jezuitské architektuře Richard BÖSEL, *Jesuitenarchitektur – zur Problematik ihrer Identität*, in: P. Cemus – R. Cemus (eds.), *Jezuité v Českých zemích*, s. 1327–1346.

35 Nejcelistvěji se Palkovou osobností a dílem zabýval Pavel PREISS, *František Karel Palko. Život a dílo malíře sklonku středoevropského baroka a jeho bratra Františka Antonína Palka*, Praha 1999.

36 Freska se nedochovala – při ničivém náletu v únoru 1945, kdy katolický dvorní kostel zčásti zachvátil požár, byla freska zničena. P. Preiss k tomu dodává: „*Představu koloritu fresky skýtá série diapozitivů pořízených 1940 při dokumentaristické akci uměleckohistorického ústavu univerzity v Marburgu, při níž byly také fotografovány všechny fresky drážďanského kostela*“, P. PREISS, *František Karel Palko*, s. 101–102 (pozn. 148).

spjat. Současně připomíná, že Jan Nepomucký byl již zpřítomněn i mezi osmi desítkami soch dvouúrovňové balustrády.³⁷ Palko dle Preissovyh zjištění vytvořil pro jižní kapli drážďanského dvorního kostela nejprve obraz s Janem Nepomuckým (Vynášení těla sv. Jana Nepomuckého z Vltavy) a pak i fresku – dle dostupných údajů se však nepodařilo zrekonstruovat přesný časový průběh této Palkovy zakázky. Z dochovaných materiálů vyplynulo: „K fresce Oslavení sv. Jana Nepomuckého připravil si Palko nejprve letmou kreslířskou studii nad náčrtu půdorysu a průřezu zaklenutí kaple [...] Zvlášť zajímavá je sedící ženská personifikace s drobnou korunkou na temeni, držící na svém klíně levicí infuli; u té není výklad jejího smyslu tak patrný. Odznaky biskupské hodnosti mohou znamenat odmítnutou nabídku litomyšlského biskupství, které král Václav IV. podle legendy světci přímo vnucoval jako odměnu za prozrazení zpovědního tajemství; v tom případě by mladice nejspíš představovala Čechii. Mohla by však také prosebným nastavením mitry a vztažením ruky k berle reprezentovat Saxonii, žádající Nepomuka o podporu šíření katolické ortodoxie v odpadlé zemi obnovením míšeňského biskupství. Světcovy vlastní atributy jsou na skice omezeny na minimum.“³⁸ Byla však tato freska³⁹ skutečně takto hluboce obrácena do české historie (obzvláště patrná v potenciálním odkaze na litomyšlskou nabídku)? Co chtěl jejím prostřednictvím říci její „zadavatel“, tedy saský panovník, resp. jeho manželka Marie Josefa, která se za panovnickou rodinu o stavbu kostela starala? A proč byl vůbec věnován na počátku čtyřicátých let 18. století právě v Drážďanech takový prostor Janu Nepomuckému?

K pochopení referenčního rámce je potřeba vrátit se do dvacátých let 18. století, obzvláště do jejich druhé poloviny. Období po Lutherově jubileu (1717) a následníkově svatbě (1719), kdy bylo patrné, že evangelická víra je v rodině panovníka minulostí, bylo v Sasku s ohledem na duchovní provoz neklidné i proto, že tehdy vrcholilo období tzv. pozdní luterské ortodoxie (1685–1730).⁴⁰ Ta v rámci evangelického prostředí mj. spočívala v „obraně“ vůči pietismu a pak rovněž vůči prosazování myšlenek a teorií, které se dnes

37 Preiss uvádí počet 76, nyní, po dalších posunech ve výzkumu, se většinou ustálil počet soch, jež se na balustrádě nacházely a nacházejí, na čísle 78. Srov. údaje v dílech Hempela, Seiferta i Caraffy.

38 P. PREISS, *František Karel Palko*, s. 71–104 (kapitola IV: Pictor regis Poloniae. František Karel Palko v Sasku), především s. 99.

39 Freska se po požáru kostela, který stavbu zachvátil po bombardování v závěru druhé světové války, nedochovala. Interpretace můžeme pracovat s jejími černobílými fotografiemi, především s kresbou (u P. Preisse pod kat. č. K-18), případně s malířskou skicou (O-19) nacházející se dnes v muzeu v Tours – k interpretaci tourského ricorda srov. Pavel Preiss v katalogu Vít VLNAS (ed.), *Lumière et ténèbres. Art et civilisation du baroque en Bohême*, Lille – Paris 2002, s. 73. Za odkaz na publikaci děkuji prof. Vítu Vlnasovi.

40 Iveta COUFALOVÁ, „On nic zlého neudělal...“ – Jan Hus uprostřed skandálu aneb Příležitostná kázání a krize protestantismu v Sasku (dvacátá léta 18. století), in: Slovenská literatúra (příspěvek z vědecké konference „Kázne a reči“ v Bratislavě 21. 11. 2017), v tisku. Srov. Siglind EHINGER, *Glaubenssolidarität im Zeichen des Pietismus. Der württembergische Theologe Georg Konrad Rieger (1687–1743) und seine Kirchengeschichtsschreibung zu den Böhmischem Brüdern*, Wiesbaden 2016, s. 32–62.

shrnují pod označení osvícenství. V saském, resp. drážďanském prostředí se tyto snahy představitelů luteránské církve obracely především proti panovníkovi, na rozdíl například od univerzitního prostředí v Lipsku či Halle an der Saale.⁴¹ Jedním z hlavních stoupců pozdní luteránské ortodoxie byl drážďanský superintendent Valentin Ernst Löscher.⁴² Nekomfortní pozice luteránství v Sasku na počátku 18. století vedla luterány k vyjednávání s dalšími evangelickými konfesemi a pak také k rozhovorům, ať skutečným či virtuálním, s představiteli katolíků, resp. jezuitů, kteří se pohybovali u kurfiřtsko-královského dvora.⁴³ Cílem posledně jmenovaných aktivit nebylo samozřejmě věroučné sblížení, ale snaha o proniknutí do úvah a strategií těch „z druhé strany“ a snaha přesvědčit recipienta (čtenáře/posluchače), že jediné luteránská víra je ta pravá – tomuto cíli a způsobu komunikace zcela vyhovovala katechetická forma rozhovoru.⁴⁴ Rozhodně to také neznamenalo sblížení luteránského a katolického tábora.

Roku 1724 saskou luteránskou obec – a nejen ji – zasáhla zpráva z polské části personální unie – tumult v Toruni: August Silný zasáhl do sporu, na jehož počátku stála roztržka během procesí mezi posluchači luteránského gymnázia a jezuitské koleje a na jeho konci byl verdikt výhradně katolické komise: poprava starosty města, purkmistra a dalších dvanácti osob, evangelíků. To vyvolalo pobouření i senzaci v celé Evropě⁴⁵ a nejistotu v luteránské části Augustovy personální unie. Nervozita následně kulminovala o dva roky později, na přelomu května a června 1726 – po vraždě Hermanna Joachima Hahna, kazatele z drážďanského kostela sv. Kříže (*Kreuzkirche*). Jeho vrahem byl totiž katolík a konvertita Franz Laubler (též Läubler), který nadto nepocházel ze Saska, ale z jižního Německa. Nestálá

41 Harm CORDES, *Hillaria evangelica academica. Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen 2006, s. 285–300; v univerzitním prostředí se řešily i jiné problémy: srov. např. Thomas MÜLLER-BAHLCKE – Andreas PEČAR – Holger ZAUNSTÖCK (Hgg.), *Die Causa Christian Wolff. Ein epochemachender Skandal und seine Hintergründe*, Halle 2015.

42 Zatím posledním Löscherovým životopiscem je Klaus PETZOLDT, *Der unterlegene Sieger. Valentin Ernst Löscher im absolutistischen Sachsen*, Leipzig 2001, jeho teologickému zázemí se věnuje např. Jörg BAUR, *Valentin Ernst Löschers Praenotiones theologicae. Die lutherische Späorthodoxie im polemischen Diskurs mit den frühneuzeitlichen Heterodoxie*, in: Hartmut Laufhütte – Michael Titzmann (Hgg.), *Heterodoxie in der Frühen Neuzeit*, Tübingen 2006, s. 425–475.

43 K problematice postojů protestantů k jezuitům Peter WOLF, *Feinde der Aufklärung oder Freunde der Gelehrsamkeit? Protestantische Jesuitenkritik im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland*, in: P. Cemus – R. Cemus (edd.), *Jezuité v Českých zemích*, s. 259–276. Z protijezuitských pamfletů mj. stojí za pozornost *Gespräche im Reiche der Lebendigen, Zwischen einem Evangelischen und Papistischen Geistlichen, Bey Gelegenheit eines von einer hohen Dame in einer vornehmen Stadt erfolgten Abfalls*. Halle, 1722 (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt Halle, urn:nbn:de:gbv:3:1-170657. VD18 10335145).

44 K dialogické (katechetické) formě viz Pavel KÜRKA, *Jak nepřesvědčit protivníka o víře. Setkání katolika a nekatolika jako téma dialogu*, *Folia Historica Bohemica* 27, 2012, č. 2, s. 225–235.

45 Takzvaný toruňský tumult se těší v posledních letech zvýšenému odbornému zájmu, shrnutí bádání např. Martina THOMSEN, „*Das Betrübte Thorn*“. *Daniel Ernst Jablonski und der Thorner Tumult von 1724*, in: Joachim Bahlcke – Werner Korthaase (Hgg.), *Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700*, Wiesbaden 2008, s. 223–245.

povaha u něj znamenala nejen neustálé cestování za prací, ale také několikanásobnou změnu vyznání. Alespoň takto hovoří dochovaná svědectví a výslechové protokoly. Podle nich se se svou obětí velmi dobře znal – Hahn mu byl v Drážďanech duchovní oporou, jeho prostřednictvím zde konvertoval i k luteránství. Současně však měl údajně blízko k jezuitům u dvora, obzvláště jmenovitě k páteru Nonhardtovi – působil totiž v jednotce kurfiřtovy tělesné stráže (*Leibwache*).⁴⁶ Četné pamflety a tisky, jež tuto aféru obratem popisovaly a komentovaly, se nesoustředily jen na vraha, jehož vykreslily jako obzvláště nestálého, ale především na oběť. Zavražděný duchovní Hahn patřil k okruhu blízkých spolupracovníků Valentina Ernsta Löschera, který proslovil na jeho počest pohřební kázání, které okamžitě získalo rovněž tištěnou podobu⁴⁷ a stalo se následně nejen prostředkem komemorace, ale i propagandistickým nástrojem – především v souvislosti s utvářením „protestantské verze příběhu“. Löscher v tomto pohřebním kázání nejenže převyprávěl Hahnův život luteránského duchovního, ale především podtrhl některé vybrané detaily, například Hahnovu specializaci na otázky zpovědního tajemství, čímž bylo v rámci jeho oslavy jako mučedníka využito i Jana Nepomuckého. A současně je tu Hahn postaven na stejnou úroveň jako Hus a Luther.

Tiskem vydávaná pohřební kázání nejenže plní primární účel, tedy prostředek komemorace pro pozůstalé o zesnulém členu obce, ale slouží také mj. stejnému společenství v upevnění vlastní pozice. V tomto konkrétním případě šlo autorovi, tedy drážďanskému superintendantovi a jeho okruhu,⁴⁸ o zdůraznění pozice luteránské víry v saském kurfiřtském centru a o podtrhnutí nepřátelského chování katolíků (obzvláště jezuitů) a pak rovněž konvertitů, tedy osob „*nestálých, nevypočitatelných a podlých*“.

Význam a důležitost tohoto kázání podtrhuje i skutečnost, že bylo doplněno ilustrací, která se výrazně podílela na rychlém předání základních informací, které autor (Löscher) chtěl, aby si jeho čtenáři (luteráni) zapamatovali, a tak přispěl k utváření kolektivní paměti

46 Hahnovu vraždu a její význam pro saské, resp. drážďanské luterány nově zinterpretoval Mathis LEIBETSEDER, *Die Hostie im Hals. Eine „schröckliche“ Bluttat und der Dresdner Tumult des Jahres 1726*, Konstanz 2006; dále TÝŽ, *Betrübtes Dresden – wütendes Dresden. Konfessionelle Identität und städtischer Konflikt in der kursächsischen Residenzstadt (1726)*, in: U. Rosseaux – G. Poppe (Hgg.), *Konfession und Konflikt*, s. 55–77. Problematikou této vraždy z pohledu publikačních aktivit s ní spojených a s ohledem na veřejnost a meze cenzury se zabýval Daniel BELLINGRADT, *The Publishing of a Murder Case in Early Modern Germany: The Limits of Censorship in the Electorate of Saxony (1726)*, *Quaerendo* 45, 2015, č. 1–2, s. 62–107.

47 V českém prostředí se problematice pohřebních kázání v posledních letech věnovali hlavně Miloš SLÁDEK (ed.), *Svět je podvodný verbíř aneb Výbor z českých jednotlivě vydaných svátečních a příležitostných kázání konce 17. a prvních dvou třetin 18. století*, Praha 2005; Radmila PAVLÍČKOVÁ, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*. České Budějovice 2008 či Radmila PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti. Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha 2017.

48 Podrobněji o Löscherově okruhu, a především jeho publikačních aktivitách I. COUFALOVÁ, „*On nic zlého neudělal...*“ (v tisku).

na zavražděného arcidiakona Hahna. Grafika, jež toto vytištěné pohřební kázání doprovází, obsahuje nejen odkazy na zavedenou linii dějin protestantismu husa – labuť (Hus – Luther), kterou doplňuje o další „vývojovou fázi“, totiž o kohouta (Hahn), ale také na utrpení Martyria, která podstoupili Ježíš (výjev Ukřižování, odkaz na Lukášovo evangelium), sv. František („*vyprosil si pět ran*“), Jan Hus⁴⁹ i Jan Nepomucký, reflektují i drobné textové odkazy zakomponované v grafice – jméno Jana Nepomuckého je navíc uvedeno na prvním místě a jeho osud ani mučednictví nemusí být nijak vysvětlováno: „*Der ist eher vor einen Heiligen zu achten als Johannes Nepomuzenus und als Franciscus der sich 5. Wunden soll erbeten haben [...] Huss schrie als eine Gans, das freche Pabsthum an/Dadurch er in das Chor der Märtyrer gerathen/In hundert Jahre drauff, kam Luther als ein Schwan/und schrie weit heller zwar, doch blieb er ungebrate/Nun hat es Feindes Grim, auch einen Hahn ermordt/Der manch Papistisch Hertz erwecket durch sein Krähen/Doch nach dem Todte kräht, er desto stärker fort/Daß auch dem Feinde selbst die Augen übergehen.*“⁵⁰ Odvolávání se na církevní autority, přestože evangelické konfese odmítaly koncept světců, resp. martyrství,⁵¹ nebylo ani v luteránském diskurzu ničím výjimečné.

Prostředek exempla je osvědčená „didaktická“ pomůcka.⁵² Jan Nepomucký se pro saské luteránské účely jevil v daný okamžik jako ideální příklad. Jednak stál aktuálně v centru nebývalé pozornosti – v roce 1721 byl papežem beatifikován a diskuse o jeho svatořečení intenzivně pokračovala. To, že se luteránský kazatel a vysoký činovník luteránské obce rozhodl využít Nepomukovy popularity, svědčí i o tom, že povědomí o dění mezi katolíky bylo v luteránském společenství silné. Nepomuk byl populární nejen v sousedních Čechách, ale i v Lužici, kde se těšil bezprostřední oblibě obzvláště ve dvou řádových centrech, v kláštorech v Marienthalu a Mariensternu.⁵³ Rovněž v Drážďanech byl Nepomucký mezi katolíky uctíván hned na počátku dvacátých let 18. století – je doložen případ komorníka Hoffmanna, který instaloval na svém domě výklenek pro sošku Jana Nepomuckého (tehdy zatím blahoslaveného), což vzbudilo nejprve nevoli jeho luteránských sousedů a následně pozornost úřadů.⁵⁴

49 Dědictví Jana Husa především v Horní Lužici (která je již od roku 1635 součástí Saska) reflektovala výstava v Žitavských městských muzeích, k níž vyšel rovněž katalog, roli Husa v prezentaci Hahnovy vraždy (jakož ani Hahna samotného) však katalog nezmiňuje. Srov. Marius WINZELER (ed.), *Jan Hus. Wege der Wahrheit – Cesty pravdy. Das Erbe des böhmischen Reformators in der Oberlausitz und in Nordböhmen – Dědictví českého reformátora v Horní Lužici a v severních Čechách*, Görlitz 2015, obzvláště s. 77–106.

50 Podrobnější rozbor I. COUFALOVÁ, „*On nic zlého neudělal...*“ (v tisku).

51 Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit. Zur Kultur des Martyriums in der Frühen Neuzeit*, München 2004, s. 263–284. Srov. Ronald G. ASCH, *Märtyrer (Christentum, Frühe Neuzeit)*, DOI: 10.6094/heroicum/maertyrer-chr-fnz, Ver. 1.0 vom 3. Mai 2018, dostupné on-line na URL: <www.compendium-heroicum.de> [cit. 20. 3. 2019].

52 R. PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti*, s. 44–51.

53 Srov. S. SEIFERT, *Die Verehrung des hl. Johannes von Nepomuk*, s. 115–118.

54 SächsStA-D, 11254 Gouvernement Dresden, Loc. 14626/01 (Konfessionelle Auseinandersetzungen).

Löscher v samotném textu svého pohřebního kázání sice také na utrpení Jana Nepomuckého odkazuje, současně se řečnický ptá, zda by každému, kdo utrpěl „pět ran“, měly být stavěny sochy na mostech, v kostelech, v uličkách atd.⁵⁵ Interpretace oběti Jana Nepomuckého i jen v této stručné Löscherově narážce je mnohem komplikovanější než výše zmíněné grafické ztvárnění, jež tištěné pohřební kázání doprovázelo. A právě nekomplikované sdělení kresby se do mysli recipientů dostalo a žilo dál svým životem. Kupříkladu právě s osazováním sošek Jana Nepomuckého do veřejného prostoru – jak už bylo řečeno výše – měli, byť stopovou, zkušenost i obyvatelé luteránských Drážďan. Po zásahu úřadu, resp. pořádkových sil, které se se soužitím zárodečného vícekonfesního společenství musely vypořádávat, byly však takové případy ojedinělé.⁵⁶ Přesto byly tyto drobné „excesy“ reflektovány i přes hranici, na území českých zemí – Jan Tomáš Vojtěch Berghauer, vyšehradský děkan působící v Řehlovicích nedaleko saské hranice, vášnivý obhájce Nepomuckého a jeho svatořečení, vedl o pár let později (jeho spisy na obranu Nepomuckého nemohly vyjít před svatořečením) s Löscherem vášnivou polemiku. A silně se vůči luteránskému využití kultu Jana Nepomuckého, jak už ostatně ukázal Vít Vlnas, vymezoval.⁵⁷ Zaujetí, s nímž Berghauer do polemiky s drážďanským superintendentem vstoupil, se dá interpretovat v několika rovinách – pro účel této studie bych vyzvedla především tu, že je více než pravděpodobné, že luteráni díky Löscherově kazatelské i publikační činnosti měli o Janu Nepomuckém docela dobré ponětí a rozhodně ho nevnímali v negativních konotacích, ač samozřejmě luteránský pohled na něj se nemohl – především v záležitostech svatořečení – shodovat s katolickým. Přinejmenším v drážďanské

55 „Ich kan ihn mit höchsten Recht den in der Nachbarschafft beschryenen Heiligen dem Nepomuceno weit vorziehen, welcher in der Mulda ersäufft worden, er hatte sein Blut vergossen, aber er wird, weil er ein Bild des Niederfallens abgegeben, uns zur Sünde. Hätten jene einen solchen Mann, dergleichen wir an unserm Seligen gehabt, der im Lehren so treu, in allen Gefährlichkeiten so getrost, sie würden Ihm auf aller Brücken, Kirchen und Gassen, Statuen setzen, und zwar mit bessern Rechte, weil er würcklich 5. Wunden an seinem Leibe weisen kan, welche der heil. Franciscus sich von Jesu erbettelt haben soll, daß er sie ihm eingebracht, es war nicht solcher melancholischen Constitution“. Valentin Ernst LÖSCHER, *Von dem Wohlredenden Blute Eines Unschuldig-ge tödteten Abels mußte Am 6. Junii des 1726sten Jahres, Als am Tage der Leich-Bestattung Des Hoch-Wohl-Ehrwürdigen, Hoch-Achtbaren und Wohlgelahrten Herrn, Herrn M. Herrmann Joachim Hahns, S. Theol. Baccal. und und weyland wohlverdienten Mittwochs-Predigers zum Heil. Creutz in Dreßden, aus Dessen erwehlten Leichen-Text, 2. Tim. II, 11.12.13. In der Frauen-Kirche bey Volkreicher Versammlung reden Valent. Ernst Löscher, D. des Ober-Consistorii ältestes Mitglied und Superint. ...* Dresden 1726, s. 22 (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz. VD18 10344977).

56 Viz výše pozn. 54.

57 Thomas Adalbert BERGHAUER, *Apologia oder Schutz-Schriefft, Für den Heiligen Joanne Nepomuceno Priester und Martyrer wider die Lutherische Heiligsprechung des ermordeten Dreßdenischen Praedicanten Hermann Hahn, Weleche... Mit groben Lästereien wider die Catholische Kirche, ... außgestreuet Valentin Löscher Lutherischen*, Dillingen 1730 (Bayerische Saatsbibliothek München, urn:nbn:de:bvb:12-bsb-10693246-9, VD18 15053148). Srov. V. VLNAS, *Jan Nepomucký*, s. 244 a 249–250.

luteránské komunitě byl Nepomucký chápán jako postava s morálním kreditem, který byl ztotožňován s profilem zavražděného Hahna.

„Hahnova kauza“ měla v saském luteránském prostředí nakonec velmi omezenou životnost – již v polovině třicátých let událost vypadla i z komemoračních připomínek luteránské obce, jak se lze domnívat ze záznamů o „*činech drážďanských*“ superintendentů.⁵⁸ Neznamená to však, že by z povědomí obyvatel jak Hahn, tak další jednotlivosti, které byly s kauzou kontextově spojovány, zcela vymizely. Pouze byly korigovány v rámci hromadné komemorace.⁵⁹

Ostatně hlavní událostí roku 1726 v Drážďanech mělo být zahájení stavby nového protestantského chrámu – kvůli bezpečnostním opatřením souvisejících s Hahnovou vraždou a „tumultem“, jenž následoval, bylo položení základního kamene *Frauenkirche* odsunuto o pár měsíců, na srpen 1726. Vizuální převaha luteránů nad katolíky ve městě i kurfiřtství tak byla pro daný okamžik udržena, i proto se situace v Sasku docela rychle uklidnila – o čemž svědčí také zmiňované proklamativní až preskriptivní Schönthalovy popisy životů drážďanských superintendentů.⁶⁰

Když začala být o několik let později realizována stavba dvorního katolického kostela, nevyrostala takřikajíc na zelené louce. Vstupovala do kontextu prostorového i myšlenkového. Ostatně nemalá část vyobrazení města od poloviny 18. století tento pomyslný dialog mezi oběma stavbami (a tedy nevyssloveně i komunitami) zachycuje – ať už se jedná o obrazy Bellotovy (Canalettovy)⁶¹ či fotografie z 19. i 20. století.⁶²

Vedle samotného architektonického provedení byla rovněž důležitá poloha, kde stavba vznikla, a rovněž její zasazení do reliéfu okolí. V takových případech je důležitá analýza symbolické komunikace v prostoru.⁶³ Zdejší rozlehlé prostranství v těsné blízkosti kurfiřtské

58 Johann Paul VON SCHÖNTHAL, *Derer gesamten Evangelisch Lutherischen Herren Superintendenten zu Dreyßden, Leben und Todt, In angenehmer kürtze beschrieben und mit deren in Kupfer sauber gestochenen Portraits zu Nutz und Vergnügen aus Licht gestellet*. Dreyßden : Schönthal, Mohrenthal 1736, s. 90an. (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Bibliothek Dresden, sign. Hist. Sax.G.753. VD18 11603992). Srov. I. COUFALOVÁ, „*On nic zlého neudělal...*“ (v tisku).

59 Koncept kulturní paměti a její proměny např. Aleida ASSMANNOVÁ, *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*, Praha 2018.

60 Viz výše pozn. 58.

61 Bernardo Belotto (řecený Canaletto; 1720/22–1780) byl mj. dvorním malířem ve službách Augusta III. K jeho působení v Sasku např. Angelo WALTHER, *Bernardo Belotto genannt Canaletto. Ein Venezianer malte Dresden, Pirna und den Königstein*, Dresden 1995.

62 Např. snímek Hugo Englera (kolem roku 1908), který zachycuje pohled od katolického dvorního kostela k *Frauenkirche*: df_hauptkatalog_0268254, Originalnegativ (Kunststoff, 10 x 15 cm, schwarzweiß), Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Bibliothek Dresden / Deutsche Fotothek.

63 Obecně Jörg OBERSTE (Hg.), *Kommunikation in mittelalterlichen Städten*, Regensburg 2013, obzvláště studie Bruno KLEIN, *Sakralbau als Kommunikationform in italienischen Kommunen*, s. 133–140; Christoph DARTMANN – Marian FÜSSEL – Stefanie RÜTHER (Hgg.), *Raum und Konflikt. Zur*

rezidence a Zwingeru, který sloužil především k reprezentačním účelům, přitahovalo pozornost. August III. plánoval, že by kromě katolického svatostánku měla v tomto místě vzniknout další zámecká budova přímo u Labe (stejně jako tomu bylo na protilehlém břehu Labe, kde už během vlády jeho otce bylo postaveno několik paláců). Ovšem monumentální plán na stavbu katolického kostela tento záměr pozměnil, což si vysloužilo kritiku, jež vzešla s největší pravděpodobností z okruhu stavitelských odborníků tzv. Oberbauamtu, jak upozornila Constanza Caraffa ve studii analyzující pamflet *Bedencken eines Baumeisters über den neuen Kirchenbau zu Dresden 1741*,⁶⁴ který vznikl roku 1741 a v němž autor podrobil vznikající stavbu výrazné kritice.⁶⁵ Na první pohled se jednalo o odbornou rozpravu v intencích, jež byly v architektonických kruzích součástí diskuse již od 16. století, ovšem při důkladnější analýze vyplyne, že se nejednalo jen o kritiku jednotlivých architektonických prvků či proporcí stavby, ale o nesouhlas s podstatou stavby, tedy s katolickým chrámem ve městě. Anonymní autor, jehož C. Caraffa identifikovala jako Johanna Christiana Simona,⁶⁶ který působil v královsko-kurfiřských službách téměř celou svou kariéru, se vyjadřuje

symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Früher Neuzeit, Münster 2004, obzvláště studie Thomas WELLER, *Ius subselliorum templorum. Kirchenstuhlstreitigkeiten in der frühneuzeitlichen Stadt zwischen symbolischer Praxis und Recht*, s. 199–224. V rámci konfesního uspořádání Winfried MÜLLER, *Konfession als unsichtbare Ordnungsmacht. Konfessionskulturelle Ausprägungen und Differenzen historischer Erinnerungskonstruktionen*, in: Gert Melville (Hg.), *Das Sichtbare und das Unsichtbare der Macht. Institutionelle Prozesse in Antike, Mittelalter und Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 45–66; Barbara MARX, *Disziplinierte Räume. Die visuelle Formierung Dresdens unter König August dem Starcken*, in: Gert Melville (Hg.), *Das Sichtbare und das Unsichtbare der Macht. Institutionelle Prozesse in Antike, Mittelalter und Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 177–206 (habsbursko-saská svatba 1719); Matthias MÜLLER, *Die Inbesitznahme und Transformation des Stadtraums durch den Fürsten. Ein vergleichender Blick auf Florenz, Dresden und Marburg zu Beginn der Frühen Neuzeit*, in: Anna Ananieva – Alexander Bauer – Daniel Leis – Bettina Morlang-Schardon – Kristina Steyer (Hgg.), *Räume der Macht. Metamorphosen von Stadt und Garten im Europa der Frühen Neuzeit*, Bielefeld 2013, s. 25–63, zde s. 43–47; David M. LUEBKE, *Hometown Religion. Regimes of Coexistence in Early Modern Westphalia*, Charlottesville – London 2016, obzvl. kapitoly „The Rites of Passage: Religious Pluralization and the Liturgies of Accommodation“ a „Spaces: From Confessional Segregation to Marching Out“; Benjamin J. KAPLAN, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge (MA) 2007, s. 73–98.

64 SächsSta-D, Bestand 12884 Karten und Risse, Loc. 35865.

65 Constanza CARAFFA, *Regeln und Geschmack. Paris gegen Rom in einem sächsischen Pamphlet von 1741 zur Dresdner Katholischen Hofkirche*, in: Wolfgang Huschner – Enno Bünz – Christian Lübke – Sebastian Kolditz (Hgg.), *Italien – Mitteleuropa – Polen. Geschichte und Kultur im europäischen Kontext vom 10. bis zum 18. Jahrhundert*, Leipzig. 2013, s. 677–710 (jedná se o „*lehce upravenou*“ německojazyčnou verzi příspěvku Constanza CARAFFA, *Fonti su Gaetano Chiaveri e sulla chiesa cattolica di Dresda ed uno scritto polemico del 1741*, in: Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana 36, s. 211–344, resp. 213–227. Srov. Tobias KNOBELSDORE, *Julius Heinrich Schwarze (1706–1775). Sächsischer Architekt und Baubeamter am Ende der Augusteischen Epoche, Bd. 1: Text*, Dissertation/ Hochschulschrift, Fakultät Architektur der Technischen Universität Dresden 2013, obzvl. s. 174–236.

66 Johann Christian Simon (1687–1760), který na počátku stavby (do roku 1740) působil jako její ekonom, a to přímo u hlavního stavitele G. Chiaveriho, a tak měl přístup k důležitým praktickým informacím;

v hodnotících termínech jako „*theatralisch*“, „*gotisch*“ či „*lächerlich*“, o vysokém počtu soch svatých píše jako o „*nebeské armádě*“. Kritizuje také vpád budovy do prostoru, především prostřednictvím práce s fasádou, a umístění oken, zmiňuje rovněž hru se světlem a stínem.⁶⁷

Navzdory výše uvedené kritice chrám vznikl, ač z pohledu návštěvníka 20. a 21. století je jeho vnější výzdoba na balustrádách chodci vzdálena až příliš. Ovšem kolemjdoucímu v 18. století se otevíral jiný pohled: těsně u stavby byly valy městského opevnění; impozantní a reprezentativní vzhled církevní budovy to nijak nerušilo. Za pozornost v této souvislosti stojí několik obrazů Bernarda Bellota zachycující rozestavěný katolický dvorní kostel v roce 1748: jednak „*Dresden vom rechten Elbufer unterhalb der Augustusbrücke*“,⁶⁸ dále „*Dresden vom linken Elbufer oberhalb des Altstädter Brückenkopfs*“⁶⁹ a „*Dresden vom linken Elbufer unterhalb der Festungswerke*“⁷⁰ – z vyobrazení je patrné, že valy u řeky, které byly součástí městského opevnění a které se nacházely v těsné blízkosti stavby dvorního katolického kostela, byly v řádu jednotek metrů vyšší než dnes, čili i sochy, které jsou po obvodu celé stavby, byly kolemjdoucím blíže – dnes jsou naopak „z ulice“ mimo komunikační sféru.

Záměr oslovit samotnou stavbou i „duchovním vybavením“ katolického dvorního kostela rovněž nekatolické obyvatelstvo byl ze samé podstaty primárním důvodem stavby. A zahrnutí Jana Nepomuckého coby prostředníka, jenž už v daném prostoru zarezonoval, mezi „nástroje“ obrácení k tzv. *Pietas Saxonica* či *Ecclesia Triumphans Dresdensis*, jak

dříve – na počátku třicátých let 18. století – se podílel rovněž třeba na přestavbě míšeňské porcelánky. K Simonovi Hermann HECKMANN, *Baumeister des Barock und Rokoko in Sachsen*, Berlin 1986.

67 Např. „*Um nunendlich das Gebäude zu verzieren, und zwar von aussen, oben unten und in der Mitten hat man es an keinen Bildern fehlen lassen. Denn an statt die Zierathen, so die Stockwerke crönen, zu verändern, und durch Figuren Gruppen. Symbolische Gefässe, Altäre Fackeln, Armleuchter etc. nach Maasgebung des von ihnen einzunehmenden Raums, zu unterscheiden, hat man alle Ordnungen ieglicher Etage so zu reden, mit den ganzen himmlischen Heere besetzt. Denn es war nicht genug die 4. Evangelisten, die 12. Apostel, und die Kirchen Väter angebracht zu haben sondern man hat das Schiff belästiget, mit dem Heil. Collegio und mit allen Geistl. Orden, ja wenn ich nicht fürchtete, die Sache zu vergrössern, wolte ich sagen mit allen Heiligen und Heiliginnen des ganzen Calenders [...] Da nun diese Fenster oder Empor Kirchen niedrig sehen, so muss der Platz darüber, bis an den Architruf mit Gemälden oder bas-relief ausgefüllet seyn, die alsdenn über iegliche Arcade des Schiffes, einander gegen über, nicht anders zu stehen kommen, als ob sie in einer Grotte oder in einem Keller stünden, weil das Licht auf sie erst aus dem Schiffe durch die Arcaden fallen soll: Da nun das Schiff selbstdergleichen wenig hat: Also werden solcherweise diese Neben Kirchen gar dunckel erscheinen.“ *Bedencken eines Baumeisters*, fol. 46–50 (viz výše pozn. 64).*

68 *Dresden vom rechten Elbufer unterhalb der Augustusbrücke*, Staatliche Kunstsammlungen Dresden (dále SKD), Gemäldegalerie Alte Meister, Gal.-Nr. 606. Srov. Andreas HENNING – Sebastian OESINGHAUS – Sabine BENDFELDT (Hgg.), *Bernardo Belloto. Der Canaletto-Blick*, Dresden 2011, s. 105.

69 *Dresden vom linken Elbufer oberhalb des Altstädter Brückenkopfs*, SKD, Gemäldegalerie Alte Meister, Gal.-Nr. 608. Srov. A. HENNING – S. OESINGHAUS – S. BENDFELDT (Hgg.), *Bernardo Belloto*, s. 106.

70 *Dresden vom linken Elbufer unterhalb der Festungswerke*, SKD, Gemäldegalerie Alte Meister, Gal.-Nr. 607. Srov. A. HENNING – S. OESINGHAUS – S. BENDFELDT (Hgg.), *Bernardo Belloto*, s. 107

bývá období před sedmiletou válkou v rámci drážďanské katolické enklávy nazýváno, vyznívá jako pochopitelné.⁷¹ Ostatně vrátíme-li se k dynastickým souvislostem, které s Janem Nepomuckým a jeho kultem pracují „přes zemské hranice“, jistě stojí za zmínku, že biskupská korunka na Palkově fresce, již Pavel Preiss interpretuje coby nabízenou litomyšlskou biskupskou prebendu Janu Nepomuckému Václavem IV., se zde zdá být příliš „českým“, do sebe uzavřeným motivem. Záměr zadavatele výzdoby, tedy saského královsko-kurfirštského páru, byl asi mnohem současnější a pro tehdejšího návštěvníka kostela srozumitelnější: podle mé interpretace odkazuje k aktuální události. Člen saské sekundogenitury Moritz Adolph Karl von Sachsen-Zeitz-Neustadt (1702–1759), který také konvertoval (1716), se v roce 1731 stal biskupem královéhradeckým a roku 1733 biskupem litoměřickým.⁷² Biskupská korunka z Palkovy fresky je tedy spíše litoměřická (popř. královéhradecká) než litomyšlská. Druhá část Preissova výkladu – žádost Nepomuka o podporu šíření katolické ortodoxie v odpadlé zemi obnovením míšeňského biskupství – se zdá jako více než pravděpodobná.⁷³ Prostřednictvím Jana Nepomuckého by se spojil zájem katolické církve a dynastií habsburské i wettinské pečovat nad zeměmi znovuobracenými k pravé (zde katolické) víře. V saském prostoru tento záměr nakonec komplexního naplnění nedošel – ještě než byla stavba katolického dvorního kostela dokončena, začala sedmiletá válka a ta těžiště saských problémů posunula jiným směrem: Sasko se muselo začít aktivně vyrovnávat s pruským elementem.

71 S. SEIFERT, *Das Bildprogramm der Katholische Hofkirche*, s. 9–20.

72 Martina SCHATTKOWSKY – Manfred WILDE (Hgg.), *Sachsen und seine Sekundogenituren. Die Nebenlinien Weißenfels, Merseburg und Zeitz*, Leipzig 2010. Základní údaje k Moritzi Adolfovi zde: Jochen VÖTSCH, *Moritz Adolf (Adolph) Karl (Carl), Herzog von Sachsen-Zeitz (Neustadt)*, in: *Sächsische Biografie*, Hgg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e. V., on-line na URL: <<http://www.isgv.de/saebi/>> [cit. 27. 4. 2019].

73 Pavel Preiss se „saskou tezí“ rovněž pracoval, interpretaci zmíněnou v Palkově biografii (viz výše) revidoval v doprovodných textech katalogu V. VLNAS (ed.), *Lumière et ténèbres*, s. 73.

Summary

John of Nepomuk in Lutheran Dresden: The Reconversion of the House of Wettins and the Role of the Czech Patron Saint in the First Half of the 18th Century

John of Nepomuk is traditionally seen as one of the Czech (and Bavarian) patron saint and also as the (Catholic) patron of ship owners, swordsmen, millers, clergy, honour and confessional secret. The study presents his role in a seemingly different context.

At the beginning of the 1750s, the construction of Dresden Cathedral of the Holy Trinity (or the Catholic Church of the Royal Court of Saxony) was completed. It was initiated at the insignition of Augustus III, the Elector of Saxony and the King of Poland. This late Baroque church would not be remarkable in principle if it were not built in the city which was the administrative centre of the “birthplace of the Protestantism”. There are 78 statues of saints on the roof of this temple. Among them, besides some other Bohemian patron saints (St Procopius and St Wenceslaus), we can also find St Joh(an)n Nepomucene to whom one of the chapels inside the church, with a ceiling fresco by F. K. Palko, was dedicated. The interpretation of this art decoration is also a part of this study.

How come that John of Nepomuk, this “young” martyr (beatified 1721, canonized 1729) became one of the representatives of the communicated

return (through reconversion) of the Wettin House to the “true church” (*pietas saxonica*)? In the 1720s, John of Nepomuk was an object of “positional dragging” between Catholics and Lutherans – at least in the Saxonian (mostly protestant) community, nearby the border with the Czech lands (where he came from). Special attention is paid to the event in 1726: Lutheran preacher Hermann Joachim Hahn was murdered in Dresden at the end of May. The uneasy situation deteriorated even further: the murderer was a convert. The atmosphere continued to radicalize due to the funeral sermon held by Ernst Valentin Löscher, the Dresden superintendent. In it, he compared Hahn’s suffering to the suffering of Jan Hus and John of Nepomuk. The study focuses on the perception of Catholic patron saints in the Lutheran context in the given period; that is, during the time when Protestant believers felt threatened primarily by conversions to Catholicism and when the anti-Jesuit campaign reached its peak in Saxony. We also concentrate on the Protestant perception of martyrdom – did John of Nepomuk become a tool of transcultural or transconfessional mobility, or a “call” to conversion?

Filip VÁVRA

Rezidenční síť Františka Josefa Černína z Chudenic ve Vídni a v Praze ve 20. a 30. letech 18. století¹

Abstract: *Residential Network of Franz Joseph Czernin of Chudenitz in Vienna and Prague in the 1720s and the 1730s of the 18th Century*

This study deals with the residential network of Franz Joseph Czernin of Chudenitz (1697–1733), namely the urban part of this network. Czech count Czernin possessed many buildings in the capital cities of the historical lands of the Habsburg monarchy (eight in Prague, three in Vienna). Our goal is to discover this network and put it in the context of residential networks of Bohemian aristocrats in this period.

Key words: *early modern age – Bohemian aristocracy – residential networks – Franz Joseph Czernin of Chudenitz – 18th century*

Tématem této studie bude městská rezidenční síť Františka Josefa Černína z Chudenic, která dlouho zůstávala na okraji zájmu historiků. Rezidenční síť F. J. Černína měla dva uzlové body – paláce a domy ve Vídni a v Praze. Zajímat mě bude především situace ve Vídni, a to z hlediska množství nemovitostí a jejich umístění v rámci města. Kromě toho se budu zabývat příměstskými panstvími v okolí hlavního města, které tvořily nedílnou součást majetku šlechty a které rovněž dlouho unikaly pozornosti badatelů. V některých případech (podoba rezidenční sítě ve Vídni a v Praze) se mi rovněž podařilo opravit některé chyby a nepřesnosti tradované dosud v literatuře a doplnit k tomu nové poznatky. S tématem práce se pojí další otázky, které se týkají rezidenčních strategií, tedy toho, jak bylo dané sídlo majitelem využíváno, nebo integrace k císařskému dvoru. Ty však nelze jednoznačně zodpovědět na základě aktuálního stavu poznání; bylo by mimo jiné třeba vytvořit Černínův itinerář. Odpovědi na tyto otázky může přinést až další výzkum.

1 Studie je přepracovaná a rozšířenou kapitolou mé diplomové práce: Filip VÁVRA, *Mezi Vídni a Prahou: Komunikace Františka Josefa Černína se správcem jeho vídeňských paláců ve 20. a 30. letech 18. století*, diplomová práce UPa, Pardubice 2018. Vznikla v rámci projektu SGS_2018_008 Podpora vědeckých a prezentačních aktivit studentů doktorského programu Historie a magisterského programu kulturní dějiny řešeného na Univerzitě Pardubice.

Hlavním cílem tohoto textu tedy bude objasnit rozsah a podobu městské rezidenční sítě hraběte Černína.

Pozemkový majetek byl již od středověku základem hospodářské a politické moci šlechty; na svých venkovských statcích také převážnou část roku sídlila. V centrech panství stavěla nebo přestavovala své hrady, v pozdější době zámky, a byl to právě pozemkový majetek, ze kterého jí plynul stálý příjem. Podobu rezidenční sítě pro předbělohorskou dobu analyzoval ve své stati již Jaroslav Pánek.² Podle něj má rezidenční síť dva uzlové body – hlavní venkovskou a hlavní městskou rezidenci. U bohatších jedinců mohly být obě části sítě dále rozvětveny. Venkovská mohla dále obsahovat druhé rodové sídlo, pak následovala centra panství a příležitostná sídla (letohrádky, domy v poddanských městech). Městská větev ve svém ideálním případě obsahovala kromě rodového paláce v hlavním městě (městech) také zahradní palác za hradbami, případně příměstská sídla (dvory, usedlosti).³ V této formě existovala rezidenční síť v podstatě i v pobělohorské době, postupně ale začala nabývat na významu městská sídla (v některých případech už za vlády Rudolfa II.). Hovoří se v tomto kontextu o urbanizaci aristokracie. Z pozemkového magnáta, trávícího většinu času na svých venkovských statcích a jen neochotně zajíždějícího do hlavního města, se stal zemský nebo dvorský úředník, žijící převážnou část roku (i více než 250 dnů) ve městě. Plně se tento trend rozvinul po třicetileté válce a svou platnost si udržel až do poloviny 18. století.⁴ Ne všichni se samozřejmě s tímto životním stylem ztotožnili. Například František Karel Swéerts-Sporck v 1. polovině 18. století o žádné (zemské ani dvorské) úřady neprojevil zájem. Jeho hlavní starostí a zálibou bylo hospodaření na venkovských panstvích.⁵

Když císař Matyáš přenesl svou rezidenci z Prahy zpět do Vídně, museli na tuto změnu reagovat všichni, kdo se chtěli u dvora napříště uplatnit. Praha si sice uchovala významné postavení v rámci monarchie a byla nadále centrem zemských úřadů, politika na nejvyšší úrovni se však již odbývala jinde. Členové těch šlechtických rodů, kteří si chtěli udržet politický vliv, popřípadě ho získat, museli nyní trávit ve Vídni velkou část roku. K tomu účelu si zde zakupovali domy a rozšiřovali tak své rezidenční sítě. I ti, kteří ve Vídni trvale nepůsobili, považovali mnohdy za nutné zde alespoň nějaký dům vlastnit, neboť vedle praktického významu se jednalo i o reprezentační záležitost.

2 Jaroslav PÁNEK, *Život na šlechtickém sídle v předbělohorské době*, in: Lenka Bobková (ed.), *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století*, Ústí nad Labem 1992, s. 9–27.

3 Tamtéž, zejm. s. 12–13.

4 Petr MAŤA, *Soumrak venkovských rezidencí: „Urbanizace“ české aristokracie mezi stavovstvím a absolutismem*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 1999 (= *Opera historica* 7), s. 139–162; Jiří HRBEK, *Rezidenční síť členů valdštejnského rodu v 17. a 18. století*, *Folia Historica Bohemica* 28, 2013, č. 1, s. 59–103.

5 Vítězslav PRCHAL, *Sídlo a jeho pán: Rezidenční strategie hraběte Františka Karla Swéerts-Sporcka ve druhé čtvrtině 18. století*, *Theatrum historiae* 9, 2011, s. 45–78.

Téma je úzce spjaté s dějinami bydlení.⁶ Ve Vídni existovaly v raném novověku v podstatě tři rezidenční strategie, které mohli šlechtici využívat. Nejméně prestižní bylo bydlení ve dvorských kvartýrech. Byly to zpravidla menší a méně reprezentativní prostory, jejichž nespornou výhodou byla nízká cena, nevýhodnou ovšem fakt, že jich bylo jen omezené množství a nárok na ně měli pouze dvorští úředníci a hodnostáři po dobu výkonu funkce.⁷ Šlechtic, který z různých důvodů nemohl nebo nechtěl využít možnosti ubytování v kvartýru, mohl si pronajmout palác od jiného šlechtice. Takový pronájem skýtal mnoho výhod pro obě zúčastněné strany. Nájemce si mohl podle své potřeby (a pochopitelně s ohledem na aktuální nabídku) vybrat, zda si pronajme celý dům, celé patro nebo jen několik místností; této strategie tedy mohli využít jak šlechtici, kteří přijeli do hlavního města jen na kratší dobu i ti, kteří zde působili dlouhodobě. Pronajímatel pak inkasoval nájemné – vhodné to bylo zejména pro ty, kteří ve Vídni dům vlastnili, ale nevyužívali. Třetí možností bylo zakoupení vlastního paláce. Tato možnost byla nejnákladnější a zpravidla jí využívali jen příslušníci nejbohatších aristokratických rodin. Na druhé straně bylo vlastnictví paláce symbolickým kapitálem a jako takové důležitým distinktivním znakem.⁸

Rezidenční síť a strategie šlechty ve Vídni

Na konkrétních případech se nyní pokusím ukázat, jak vypadaly rezidenční síť vybraných aristokratů v dané době. Je možné vypořádat určité strategie, které šlechtici používali a které ovlivňovaly to, jak bude rezidenční síť vypadat. Je jasné, že jiné rezidenční strategie měly rodiny dlouhodobě spjaté s dvorským prostředím než ty, jejichž členové působili převážně v zemských úřadech, a opět jinak to bude u rodin s knížecím titulem, přičemž ani v rámci těchto skupin nelze hovořit o jednotné strategii. Naopak, vždy se našli jedinci, kteří z většiny akceptovaného rámce vybočovali.⁹ To lze doložit hned u nejvyšší a zároveň

6 K tomu obecně Ulf DIRLMEIER – Jens FRIEDHOFF (ed.), *Geschichte des Wohnens 2: Mittelalter und frühe Neuzeit. Hausen – wohnen – residieren*, Stuttgart 1998.

7 Maximilian MAURER, *Das Hofquartierwesen am Wiener Hof in der Frühen Neuzeit*, diplomová práce, Wien 2013; Jiří KUBEŠ, *Reprezentační funkce sídel vyšší šlechty z českých zemí (1500–1740)*, disertační práce, České Budějovice 2005, s. 84–95.

8 J. KUBEŠ, *Reprezentační funkce*, s. 84–112, zejm. s. 100–105. K barokním palácům ve Vídni např. Bruno GRIMSCHITZ, *Wiener Barockpaläste*, Wien 1944; Edgar HAIDER, *Verlorenes Wien: Adelspaläste vergangener Tage*, Wien – Köln 1984; Hellmut LORENZ, *Barockarchitektur in Wien und im Umkreis der kaiserlichen Residenzstadt*, in: Karl Gutkas (ed.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, Salzburg – Wien 1985, s. 235–248; TÝŽ, *Zur repräsentativen Raumfolge und Ausstattung der barocken Stadtpaläste Wiens*, *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz* 25, 1993, s. 291–304.

9 Václav BŮŽEK – Petr MAŤA, *Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des „Absolutismus“ (1620–1740)*, in: Ronald Gregor Asch (ed.), *Der europäische Adel im Ancien Régime: Von der Krise der ständischen Monarchie bis zur Revolution (1600–1789)*, Köln – Weimar – Wien 2001, s. 287–321.

nejméně početné skupiny, tedy u knížat. Nacházely se zde rody, které cíleně po mnoho generací úspěšně pěstovali dvorskou kariéru, což se odrazilo v podobě jejich rezidenční sítě – to je případ Ditrichštejnů a Schwarzenberků. Ditrichštejnové drželi palác v Herrengasse již od počátku 16. století (dnešní Palais Modena).¹⁰ K tomu jim od 2. poloviny 17. století patřil zahradní palác před Schottentor, po jehož zničení za tureckého obležení města (1683) si postavili nový v oblíbené čtvrti zahradních paláců Roßau.¹¹ Schwarzenberkové se ve Vídni zakoupili až osobou Jana Adolfa I. ze Schwarzenberku (1615–1683, prezident říšské dvorské rady), který od roku 1669 vlastnil dům ve Wipplingerstraße. Jeho syn Ferdinand (1652–1703, nejvyšší hofmistr císařovny) ho však nevyužíval; místo toho si najímal Verdenberský palác na Neue Marktu, který později sám zakoupil, a jehož nákladnou přestavbou se poté zabývalo několik generací rodu.¹² Zahradní palác vlastnili od roku 1716, kdy zakoupili rozestavěnou stavbu knížete Mansfelda v blízkosti Belvederu (dnešní Palais Schwarzenberg).¹³

Jinak na tom byli příslušníci rodu Lichtenštejnů. Ti se u dvora neuplatňovali v každé generaci, přesto již před rokem 1683 vlastnili ve Vídni pět domů (všechny na Herrengasse), k nimž přibyl později zahradní palác v Roßau.¹⁴ Navíc, na konci 17. století zakoupili rozestavěný Kounicův palác (viz níže). Oproti tomu knížata Lobkovicové, která pravidelně zastávala vysoké funkce u dvora, zde po většinu sledované doby žádné nemovitosti neměla a pokud ano, tak jen na krátkou dobu. Ve zkratce to vypadalo takto: Zdeněk Vojtěch (1568–1628, nejvyšší kancléř) jeden palác epizodicky ve 20. letech 17. století; Václav Eusebius (1609–1677, nejvyšší hofmistr císaře) žádný; Ferdinand August (1655–1715, nejvyšší hofmistr císařovny) pouze dva předměstské paláce, které ale také vlastnil jen krátce; Filip Hyacint (1680–1734, nejvyšší hofmistr císařovny) jeden městský a jeden příměstský palác, přičemž městský příliš nevyužíval a předměstský zakoupil krátce před smrtí a dědici byl poté prodán. Pokud tedy příslušníci tohoto rodu potřebovali pobývat v hlavním městě, řešili to nejčastěji pronájemem.¹⁵

10 Richard PERGER – Wilhelm Georg RIZZI, *Das Palais Modena in der Herrengasse zu Wien*, Wien 1997.

11 Podrobně i s další literaturou viz Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009, s. 532–533, pozn. 1965; Roman PUNČOCHÁŘ, *Turecké obléhání Vídne a každodenní život v metropoli habsburského soustátí roku 1683 očima Jiřího Vojtěcha Felixe Novodvorského*, bakalářská práce, České Budějovice 2013.

12 R. SMÍŠEK, *Císařský dvůr*, s. 533, pozn. 1967.

13 J. KUBEŠ, *Reprezentační funkce*, s. 111; Ondřej STOLIČKA, *Zásobování schwarzenberské domácnosti ve druhé polovině 17. století*, diplomová práce, České Budějovice 2013, s. 58–65.

14 A v některých dobách i několik dalších staveb, viz J. KUBEŠ, *Reprezentační funkce*, s. 101, pozn. 348. Dále Hellmut LORENZ, *Ein Exemplum fürstlichen Mäzenatentums der Barockzeit – Bau und Ausstattung des Gartenpalastes Liechtenstein in Wien*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft 43, 1989, s. 7–24 a TÝŽ, *Liechtenstein Palaces in Vienna*, New York 1985.

15 Jiří KUBEŠ, *Sídelní strategie knížat z Lobkovic ve Vídni v raném novověku (1624–1734)*, in: Porta Bohemica: Sborník historických prací 3, Litoměřice 2005, s. 86–119.

Podobně je možné pokračovat v případě dvorské šlechty, tedy urozených jedinců, kteří cíleně budovali kariéru u dvora stejně jako předchozí, ale nebyli držiteli knížecího titulu. Například Kounicové měli v osobě Dominika Ondřeje (1654–1705, říšský vicekancléř a diplomat) snahu vytvořit ideální typ městské rezidenční sítě s městským i zahradním palácem. Přes značné úsilí se jeho záměr nezdařil. Nejprve tento moravský šlechtic vlastnil dům U černé mouřenínovy hlavy v Herrengasse (1681–1686), následně ho prodal a zakoupil palác hraběnky Khevenhüllerové v Löwelstraße, ke kterému roku 1688 přikoupil ještě sousední dům, načež se rozhodl oba zbourat a vystavět nový palác. Tuto stavbu nikdy nedokončil, neboť již v roce 1694 staveniště prodal Janu Adamovi z Lichtenštejna. Téměř obratem pak zakoupil tři domy na Freyungu od Jana Antonína Pálffyho, které zůstaly v rodině až do konce 18. století. Před rokem 1691 také zakoupil dvě zahrady v Roßau, na kterých ale ke stavební činnosti nikdy nedošlo.¹⁶ František Oldřich Kinský (1634–1699, nejvyšší český kancléř) vlastnil od roku 1687 tzv. Steinackerův dům u svatopetrského hřbitova, který byl po jeho smrti prodán. Jeho bratr Václav Norbert Oktavián (1642–1719, rovněž nejvyšší český kancléř) vlastnil poté palác v Rotenturmstraße.¹⁷ Paarové, zastávající dědičnou úřad nejvyšších poštmistrů, vlastnili od počátku 17. století dům ve Wollzeile.¹⁸

Učiním zmínku ještě o šlechtě zemské (nebo převážně zemské). Tito lidé po většinu života působili v zemských úřadech. To však neznamená, že by nikdo z nich neměl zájem o dvorskou službu. Z různých důvodů se jim však taková kariéra nezdařila, případně na ni sami rezignovali. Příkladem může být Jan František z Vrbna (1634–1705), který se sice ke konci života stal nejvyšším českým kancléřem, ale celý předchozí profesní život působil v různých úřadech v Praze (naposledy jako nejvyšší zemský hofmistr).¹⁹ Vlastnil dům ve Wallnerstraße, který získal jako dědictví po matce a ještě za svého života prodal.²⁰ Jeho příbuzný Jiří Štěpán z Vrbna (zem. 1682, nejvyšší komorník Markrabství moravského), držel na přelomu 60. a 70. let dům v Bäckerstraße.²¹ Podobně na tom byl i Jan Adam z Questenberka (1678–1752), který sice část života strávil ve Vídni, ale pak dvorskou kariéru opustil a stáhl se na svá venkovská panství. Jeho palác stál v Johannesgasse.²² Dosavadní výzkumy naznačují, že do této skupiny patřil i František Josef Černín.²³

16 J. KUBEŠ, *Reprezentativní funkce*, s. 106–108.

17 Tamtéž, s. 104, pozn. 369.

18 Tamtéž, s. 101, pozn. 348.

19 *Ottův slovník naučný*, XXVI, Praha 1907, s. 1018.

20 J. KUBEŠ, *Reprezentativní funkce*, s. 104, pozn. 371.

21 Tamtéž.

22 Rostislav SMÍŠEK, *Jan Adam Questenberk mezi Vídni a Jaroměřicemi*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (= *Opera historica* 10), s. 331–354, zde pozn. 19 na s. 335 a s. 341; Jana PERUTKOVÁ, *Hrabě Johann Adam Questenberg (1678–1752) jako mecenáš*, in: Jitka Bajgarová (ed.), *Miscellanea z výroční konference ČSHV 2008: Fenomén mecenášství v hudební kultuře*, Praha 2010, s. 40–62; Petr FIDLER a kol., *Proměny zámeckého areálu v Jaroměřicích nad Rokytinou: Kritický katalog výstavy*, České Budějovice 2017.

23 Další příklady ke všem skupinám šlechty viz J. KUBEŠ, *Reprezentativní funkce*, s. 101–106.

Rezidenční síť Černínů z Chudenic

Rezidenční síť zdědil František Josef Černín po předcích, sám ji příliš neměnil. Hlavní venkovskou rezidencí byl Jindřichův Hradec, mezi oblíbená sídla F. J. Černína pak patřily zámky v Petrohradu a Krásném Dvoře v západních Čechách, dalšími významnými centry byly Kosmonosy a Kost ve středních a východních Čechách. Mezi významnější panství dále patřily kromě výše uvedených: v západních Čechách kolébka rodu Chudenice, Švihov a Kysibl (dnes Stružná), ve středních a východních Čechách Mělník (dostal se později bratrovi Františku Antonínovi, 1710–1739), Kostomlaty a Vinoř u Prahy, ve Slezsku Schmiedeberg (dnes Kowary v Polsku) a řada dalších.²⁴ Mým hlavním zájmem však bude rozkrýt rezidenční síť ve Vídni. Děd F. J. Černína Humprecht Jan (1628–1682) využíval ve Vídni pouze pronájmy. Otec Heřman Jakub (1659–1710) již zřejmě na dvorskou kariéru pomýšlel v reálnějších obrysech, přes všechnu snahu se ale musel spokojit s funkcemi v zemských úřadech. Byl to také on, kdo začal cíleně budovat rezidenční síť i ve Vídni (dva městské domy v Renngasse, zahradní palác v Leopoldstadtu), kterou po jeho smrti převzal právě František Josef. Vlastní rezidenční síť si ve Vídni vytvořil i Tomáš Zacheus Černín (1660–1700), strýc Františka Josefa. Ten, na rozdíl od svého bratra Heřmana Jakuba, ve Vídni skutečně působil. Byl členem říšské dvorské rady a německým místokancléřem České dvorské kanceláře.²⁵ Podoba jeho vídeňské rezidenční sítě je v zásadě totožná s bratrovou – vlastnil dva městské domy (v Krugerstraße 13 a Walfischgasse 7)²⁶ a zahradní palác (Wieden nedaleko Favority), který však nestihl dokončit.²⁷ Dům ve Walfischgasse prodal Tomáš Zacheus ještě za svého života, ostatní stavby pak byly prodány po jeho smrti, ještě za nezletilosti F. J. Černína. V okolí Vídně se navíc nacházela panství Perchtoldsdorf (zřejmě s menším zámkem) a Jedlese. Strategie otce a strýce byly pro Františka Josefa nepochybně vzorem, přesto ve Vídni nikdy trvaleji nezakotvil.²⁸ Nejprve, než přikročím

24 K tomu Petra VOKÁČOVÁ, *Příběhy o hrdé pokoře: Aristokracie českých zemí v době baroka*, Praha 2014, s. 414 aj.

25 Zdeněk HOJDA – Eva CHODĚJOVSKÁ – Milena HAJNÁ – Alexandra TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje: I. Kavalířská cesta českého šlechtice do německých zemí, Itálie, Francie, Španělska a Portugalska*, Praha 2014, s. 66, pozn. 117 a s. 79, pozn. 183.

26 Krugerstraße: J. KUBEŠ, *Reprezentativní funkce*, pozn. 368 na s. 104; Paul HARRER, *Wien, seiner Häuser, Menschen und Kultur*, V, Wien 1956, s. 354 (strojopis ve Wiener Stadt- und Landesarchiv: WStLa, Lesesaal, sign. W 190/1–8 1. Ex.), za zapůjčení výpisků z této knihy děkuji doc. Jiřímu Kubešovi. Walfischgasse: J. KUBEŠ, *Reprezentativní funkce*, pozn. 368 na s. 104; P. HARRER, *Wien*, V, s. 390.

27 Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ, – M. HAJNÁ, – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 85; Manfred LEITHE-JASPER, *Das Gartenpalais Czernin auf der Wieden – ein Frühwerk Johann Lucas von Hildebrandts?*, *Burgen und Schlösser* 2, 1966, s. 12–19; P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, pozn. 1685 na s. 736–737; Felix CZEIKE, *Historisches Lexikon Wien in 6 Bänden*, I, Wien 2004, s. 604; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 435.

28 Veškerá korespondence F. J. Černína se správcem vídeňských paláců Johannem Andreasem Schneiderem, u které se tato informace zachovala, byla posílána do Prahy, viz Státní oblastní

k výkladu o vídeňské rezidenční síti Františka Josefa Černína, zmíním se několika větami o jeho životě, který, i přes četné výzkumy z poslední doby, není stále probádán tak, jak by si osobnost jeho formátu zaslouhovala.²⁹

František Josef Černín z Chudenic – základní údaje

Rod Černínů z Chudenic patří mezi staré české šlechtické rody. Výrazný vzestup zaznamenal od 1. poloviny 17. století, a když František Josef (1697–1733) přišel na samém konci tohoto století na svět, mohl o sobě prohlásit, že se narodil do jedné z nejbohatších rodin království. Jeho život byl od dětství poznamenán jednak smrtí obou rodičů a následnou poručenskou správou, jednak blíže neurčenou chorobou, kterou onemocněl ve věku šesti let; zdravotní komplikace ho pak provázely celým jeho relativně krátkým životem. Hrabě Černín byl znám svými pokrokovými myšlenkami a často i kritikou ústřední vídeňské správy. I to bylo možná důvodem, proč se nikdy neprosadil u dvora; celý život strávil jako zemský úředník. Nejvyšší post, na jaký dosáhl, byl nejvyšší sudí dvorských lén, a proto získal i místo v místodržitelském kolegiu. Po vzoru otce a strýce si ponechal i výše uvedené nemovitosti ve Vídni, snad v naději, že se mu časem podaří dostat se ke dvoru. Tomu napovídá např. jeho snaha odjet na diplomatickou misi, která byla pro mnohé odrazovým můstkem v další kariéře, zejména pak u dvora.³⁰

Městská rezidenční síť Františka Josefa Černína – Vídeň

Na následujících stránkách se budu již zevrubně zabývat podobou městské rezidenční sítě hraběte Františka Josefa Černína.³¹ Výzkum by nebylo možné provést bez objevení rozsáhlé

archiv Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, Rodinný archiv Černínů z Chudenic (dále jen SOA Třeboň – JH, RAČ), pozůstalost Františka Josefa Černína, nezpracovaný fond, provizorní fascikl (dále jen prov. fasc.) 756 (Vídeň), korespondence Johanna Andrease Schneiderera z Vídně Františku Josefu Černínovi, 1693–1727; Tamtéž, prov. fasc. 757 (Vídeň), korespondence správce vídeňského paláce Johanna Andrease Schneiderera z Vídně Františku Josefovi Černínovi do Prahy, 1728–1734. Je to také logické – F. J. Černín jako zemský úředník nemohl bez císařského svolení svůj úřad v Praze opustit.

29 František Josef Černín ani jeho rod se prozatím nedočkali samostatné monografické publikace. Nejlépe a nejuceleněji je o něm pojednáno v díle P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, s. 413–465. Následující řádky vycházejí primárně z tohoto zdroje.

30 Podle nejnovějších výzkumů získaly až ¾ aristokratů po návratu z diplomatické mise nějaký úřad; nejvíce z nich se uchýtilo u právě dvora, viz Jiří KUBEŠ a kol., *V zastoupení císaře: Česká a moravská aristokracie v habsburské diplomacii 1640–1740*, Praha 2018, s. 171–173.

31 Nejnověji se o černínských palácích zmiňují Ferdinand OPLL – Martin SCHEUTZ, *Die Transformation des Wiener Stadtbildes um 1700: Die Vogelschau des Bernhard Georg Andermüller von 1703 und der Stadtplan des Michel Herstal de la Tache von 1695/97*, Wien 2018, s. 141.

korrespondence, kterou pravidelně z Vídně zasílal Johann Andreas Schneiderer, černínský správce, Františku Josefovi Černínovi do Prahy.³² J. A. Schneiderer patřil k dlouholetým černínským úředníkům, na pozici vídeňského správce působil více než 20 let.³³ Nebyl však pouze správcem. Jednalo se o důležitého Černínova informátora (agenta), který z povahy své práce trvale sídlil ve Vídni a svému pánovi tak mohl posílat do Čech důležité informace o dění v hlavním městě monarchie.

František Josef Černín z Chudenic vlastnil za svého života ve Vídni tři paláce (domy) – dva v centru a jeden za hradbami. Oba městské domy stály v Renngasse, přičemž spolu navzájem nesousedily. Jednalo se o dům se současným č. p. 3, zvaný později Rothschildův palác, na jehož místě stávaly původně dva domy. Ty zakoupil již Heřman Jakub Černín roku 1687 od Johanna Georga z Kuefsteinu³⁴ a přestavěl je na městský palác, který byl následně převeden na Františka Josefa (resp. jeho poručníky) a po jeho smrti na jeho syna Prokopa Vojtěcha. Jeho poručníci pak dům prodali roku 1735 Leopoldu Schmerlingovi.³⁵ Dům je k roku 1710 uváděn jako svobodný, což dokládá i jeho označení v korespondenci jako „*Freijhaus*“.³⁶ Nejednalo se přitom o nikterak malý objekt. Jen v tomto domě měl

32 Na existenci těchto materiálů mě upozornil dr. Vítězslav Prchal, za což mu tímto děkuji. Jedná se o následující dokumenty: SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756 a tamtéž, prov. fasc. 757.

33 Tamtéž, prov. fasc. 756, fol. 872–873, dopis J. A. Schneiderera Jacobu Josephovi Richtersonovi (černínský rentmistr), Vídeň, 16. 8. 1710, ve kterém je poprvé titulován jako správce. Funkci vykonával minimálně do smrti F. J. Černína. O jeho životních osudech toho není mnoho známo, dostupné informace viz F. VÁVRA, *Mezi Vídni*, s. 29–39.

34 Zřejmě se jednalo o Johanna Georga IV. z Kuefsteinu (1645–1699), zakladatele rodového fideikomisu, který se vyznamenal r. 1683 při obležení Vídně Turky, viz Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*, sv. XIII, Wien 1865, s. 315.

35 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 312, nepoužitá *carta bianca* na obligaci (tedy kupní cenu) 66 000 zlatých, vydaná Františkem Josefem Černínem Leopoldu Schmerlingovi, s. l., s. d. (archivářem přiřazeno k roku 1732). Nepoužitá je zřejmě proto, že se o prodeji sice uvažovalo, ale uskutečnil se až po Černínově smrti. Dále srov. P. HARRER, *Wien*, II, Wien 1953, s. 700; WIEN GESCHICHTE WIKI, Renngasse 3, dostupné z: URL: <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Renngasse_3>, [cit. 2018–10–03]. Rytíř Leopold von Schmerling pocházel ze starého rakouského šlechtického rodu, byl kapitánem pěchoty u regimentu č. 54 svobodného pána von Kriegsbauma, viz C. v. WURZBACH, *Biographisches Lexicon*, sv. XXX, Wien 1875, s. 186.

36 Arnold STEINHAUSEN, *[Stadtplan] Innere Stadt mit dem Glacis und angrenzenden Teilen der Vorstädte*, 1710 {reprodukce 1847}, dostupné z: URL: <https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/archive.xhtml?id=Stueck++842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BClanm08sch#Stueck__842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BClanm08sch>, [cit. 2018–10–03]. Dům je vyveden v modré barvě, která značí, že se jedná o svobodný dům. K označení „*Frei Haus*“ v dopisech viz např. SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 212v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 6. 4. 1726; tamtéž, fol. 39v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 27. 8. 1727.

hrabě Černín k dispozici 51 místností³⁷ a k tomu téměř tři desítky lidí, přestože dům trvale neobýval.³⁸

Druhý dům má dnes č. p. 14 a nazýval se *Riemerhof*. V dnešní době se jedná o rohový trakt domů, takže je identický s č. p. 25 ve Wipplingerstraße, původně zde však stávaly čtyři domy. Není jasné, zda Černín vlastnil všechny, nebo jen některé z nich, nicméně dům s konskripčním číslem 148 (zv. *Auf der Hohen Brücke*) je zmiňován v pramenech. Zřejmě se jednalo o méně výstavný dům, kde bydlelo služebnictvo a kde se nacházelo jakési hospodářské minizázemí pro Černínův nedaleký svobodný dům. To je také možná důvod, proč tento dům nebyl vyňat z městského práva a byl uváděn jako šosovní.³⁹ Nemůže být tedy pravda, že by František Josef Černín vlastnil jediný dům č. p. 14, který se údajně nacházel mezi arzenálem a domem *Drey Hacken*.⁴⁰ Mezi arzenálem (tj. císařskou zbrojnicí, tzv. Horním arzenálem – *Oberes Arsenal*) a domem *Zu den drei Hacken* se totiž nacházel výše zmíněný dům č. p. 3.

K tomu Černínové vlastnili od roku 1685 pozemek v lokalitě *über der Schlogbrukhen*. Jako *Schlagbrücke* byl dříve označován most spojující vnitřní město a Leopoldstadt, na jeho místě se dnes nachází Schwedenbrücke. Na tomto pozemku v Leopoldstadtu nechal otec Františka Josefa Heřman Jakub Černín postavit příměstský palác. František Josef zde pak zřídil nadaci při zahradní kapli svatého Václava a svatého Jana Nepomuckého, a to nejpozději roku 1724.⁴¹ Kaple byla vystavěna už v poručenské době, první zprávy o ní máme z počátku roku 1712, kdy byla již hotová, takže byla stavěna minimálně od předchozího

37 Viz inventář vídeňského svobodného domu: SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 44–46, *Consignation / waß in dem wienerischen Freyhauß wegen der Wohnungen gegen dem g[nä]dig Herrschaff[tlichen] Außsatz unterthänig erachtet wierd*, Vídeň, 4. 12. 1728 (uloženo mezi 1727).

38 Vyplývá to ze seznamu věcí, jimiž byl dům v průběhu přestavby v letech 1727–1728 zařizován. Jedná se zejména o jeden stůl pro 18 osob (pro úředníky) a další stůl pro 10 osob (pro lokaje), viz Tamtéž, fol. 113, *Extract / waß in vorstehenden Zim[m]ern beschriben und einzuschaffe[n] ist; und was dieses ungefäh[r] in Geldt betrage[n] thuet*, Vídeň, 3. 12. 1727.

39 Tamtéž, fol. 172, předběžné vyúčtování stavebních úprav černínského domu *Auf der Hohen Brücke*, nedatováno, archivářem zařazeno k roku 1726; WIEN GESCHICHTE WIKI, Wipplingerstraße 25, dostupné z URL: <<https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Wipplingerstra%C3%9F%25>>, [online, cit. 2018–10–03]. *Auf der Hohen Brücke* byl současně i název celé ulice, která se dnes jmenuje Wipplingerstraße. Dřívější Wipplingerstraße začínala až zhruba za odbočkou k Judenplatz, viz A. STEINHAUSEN, [Stadtplan] *Innere Stadt*, dostupné z URL: <https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/archive.xhtml?id=Stueck++842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BClanm08sch#Stueck__842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BClanm08sch>, [online, cit. 2018–10–03]. Dům je vyveden žlutou barvou, která značí, že spadal pod městskou správu.

40 P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, pozn. 1685 na s. 736–737, zde s. 736.

41 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 831, výčet toho, co bylo utraceno za provoz černínského zahradní kaple sv. Václava a sv. Jana Nepomuckého od 1. 4. do 30. 6. 1728; tamtéž, fol. 832, specifikace za výdaje v kapli sv. Václava a sv. Jana Nepomuckého od 1. 7. do 30. 9. 1728; P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, pozn. 1685 na s. 736–737, zde s. 736.

roku. Není tedy vyloučeno, že stavba započala ještě za života Heřmana Jakuba (zemřel 1710).⁴² Architektem kaple byl pozdější dvorní černínský architekt František Maxmilián Kaňka. Jednalo se o samostatně stojící objekt na samé hranici pozemku u břehů Dunaje.⁴³ Palác byl zbořen před rokem 1813 a zahrady rozparcelovány.⁴⁴ Přestože dnes ve Vídni již žádná stavba z doby Černínů nestojí, v paměti města se jejich odkaz stále udržuje. Celá část Leopoldstadtu v okolí bývalého černínského zahradního paláce se dnes nazývá Czerninviertel a v jejím rámci najdeme taková místa jako Czerninplatz, Czerningasse nebo Czernin Passage.⁴⁵

Všechny stavby, resp. pozemky, které František Josef Černín ve Vídni vlastnil, získal dědictvím. Proč si je ponechal ve vlastnictví i přesto, že se v hlavním městě monarchie nacházel pouze příležitostně? Odpovědí může být fenomén integrace šlechty k císařskému dvoru.⁴⁶ Snaha proniknout do nejvyšších dvorských úřadů a funkcí je u mladého Černína patrná. Měl k tomu zdánlivě všechny předpoklady: dostatečně urozený původ, značné bohatství i důležité styky na vysokých místech. Navíc měl také významný vzor ve svém otci, který se o integraci ke dvoru také snažil a ve strýci Tomáši Zacheovi, který se jako jediný příslušník rodu v této době u dvora skutečně uchytil. Souhra mnoha okolností, jakými bylo chatrné zdraví, zhoršující se finanční situace (od poloviny 20. let) a také úmrtí vlivných přímluvců (zjm. nejvyššího kancléře Leopolda Antonína Šlika), zapříčinila, že se mladý hrabě Černín nikdy u dvora neuchytil. Příliš mu v tomto snažení jistě nepomohla ani kritika vídeňské centrální vlády.⁴⁷ Ne nevýznamným důvodem neúspěchu byla také jeho brzká smrt ve věku 36 let. Vídeňské nemovitosti byly také důležitou složkou hraběcí (sebe)prezentace. Držba několika výstavných domů v hlavním městě byla velmi prestižní záležitostí. František Josef Černín se v tomto ohledu zřejmě snažil přiblížit praxi knížecích rodů. V rámci možností pak byla patrná snaha o maximální efektivitu využití (pronájem, pěstování obilí a vína a jejich prodej).

42 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 737, dopis J. A. Schneiderera neznámo komu, Vídeň, 20. 1. 1712.

43 Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 100–101. Dobovou kresbu Franze Edmunda Weirottera otiskuje Vít VLNAS, *Jan Nepomucký: Česká legenda*, Praha – Litomyšl 2013 (2., podstatně rozš. a přeprac. vyd.), s. 240.

44 Dobové vyobrazení paláce viz F. CZEIKE, *Historisches Lexikon*, I, s. 604; dále Richard PERGER, *Straßen, Türme und Basteien: Das Straßennetz der Wiener City in seiner Entwicklung und seinen Namen: Ein Handbuch*, Wien 1991, s. 130, cit. dle P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, pozn. 1685 na s. 736–737, zde s. 736.

45 Fotografii současného vzhledu Czerninpassage přináší P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, s. 429.

46 K tomu např. Mark HENGERER, *Zur symbolischen Dimension eines sozialen Phänomens: Adelsgräber in der Residenz (Wien im 17. Jahrhundert)*, in Andreas Weigl (ed.), *Wien im Dreißigjährigen Krieg: Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession*, Wien 2001, s. 250–352.

47 Blíže P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, s. 413–465.

Městská rezidenční síť Františka Josefa Černína – Praha

František Josef Černín byl především zemským úředníkem a jako takový musel služebně pobývat v centru Českého království. Nebude tedy od věci provést srovnání s rezidenční sítí v Praze. Jak uvádí Petra Vokáčová, vlastnil František Josef k roku 1730 minimálně pět pražských městských domů a k tomu velkolepý Černínský palác na Hradčanech. Jednalo se o následující domy: tzv. starý Leskovský, zřejmě ve Vodičkově ulici na Novém Městě,⁴⁸ dům U Bílého jednorozce neboli U Červených dveří na jihovýchodní frontě Staroměstského náměstí, v Jezuitské (dnes Karlově) ulici na Starém Městě, ve Vodní (dnes Nosticově) ulici na Malé Straně a další blíže neurčený dům rovněž na Malé Straně – zde se zřejmě jedná o palác Lobkovický, známý také jako palác Přehořovských z Kvasejovic ve Vlašské ulici (dnes německé velvyslanectví). Tento palác zakoupil František Josef Černín od Kolovratů-Libštejnských roku 1724.⁴⁹

Na tomto místě je třeba uvedené údaje zpřesnit a doplnit o další dvě nemovitosti. Petra Vokáčová opomíjí Černínský, později Sterneggovský palác rovněž na Malé Straně, který zakoupil již roku 1628 hrabě Heřman starší Černín z Chudenic a v držení rodu se nacházel až do roku 1739, kdy byl prodán císařskému radovi Janu Petrovi Nellemu. Zároveň v letech 1712–1713 prošel barokní přestavbou pod vedením F. M. Kaňky.⁵⁰ Navíc v letech 1672–1718 vlastnili Černínové ještě další dům na Hradčanech, zvaný Šlikovský nebo také U Drahomířina sloupu, nacházející se mezi Pohořelcem a Úvozem. Ten zakoupil Humprecht Jan od Heinricha von Starhemberga a prodal ho následně jeho vnuk František Josef Černín poté, co se ujal svého majetku (nebo, což je možná pravděpodobnější, byl obchod připraven již v poručenské době, ale proběhl až za Františkovy zletilosti) – byl snad plánován jako zázemí dokončovaného majorátního paláce?⁵¹ Pokud tedy přičteme ještě tyto dva domy, zjistíme, že František Josef Černín měl za svého života v držení dohromady osm

48 Je pravděpodobné, že se jedná o dům, který Zdeněk Hojda a kol., s odkazem na testament Heřmana Václava Černína (1576/79–1651), zasazují do Vodičkovy ulice – dům „Lyskovců“, v Berní rule uveden pod názvem „*Na Folimaně*“, viz Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ, – M. HAJNÁ, – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 36–37, pozn. 6; Václav LÍVA (ed.), *Berní rula 3: Pražská města*, Praha 1949 (v tiráži 1950), s. 83. Navíc se jednalo o poměrně nestandardní situaci – mnoho šlechticů domy na Novém Městě nevladnili.

49 P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, pozn. 1801 na s. 753. Informace čerpá z fideikomisního instrumentu, Vídeň, 14. října 1730 (*Abschrift des Hoch Reichsgräf. Tscherninischen Fidei Commiss-Permutations-Instrumenti*), SOA Třeboň – JH, RAČ, kart. 352, fol. 87v. Dále viz Alois KUBÍČEK, *Pražské paláce*, Praha 1946, s. 116–125; Emanuel POCHE – Pavel PREISS, *Pražské paláce*, Praha 1973, s. 58–60, obr. 43–46.

50 Jedná se o dům s adresou Sněmovní 7, Praha I (Malá Strana, č. p. 174–III), viz Václav LEDVINKA – Bohumír MRÁZ – Vít VLNAS, *Pražské paláce: Encyklopedický ilustrovaný přehled*, Praha 1995, s. 89–91; E. POCHE, – P. PREISS, *Pražské paláce*, s. 73.

51 Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ, – M. HAJNÁ, – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., pozn. 98 na s. 60.

pražských nemovitostí (!) – tři na Malé Straně, po dvou na Starém Městě a na Hradčanech a jeden na Novém Městě pražském.⁵²

Jednalo se tedy o poměrně velké množství domů. Již to nenechávalo nikoho na pochybách, že jejich majitel patří k vrcholným představitelům aristokracie. I když je třeba přiznat, že jistě ne všechny objekty byly stejně rozlehlé a stejně reprezentativní. Jak vysvítá z předchozího, některé byly dokonce neobyvatelné (vyhořelý dům v dnešní Nosticově ulici). Největší a nejvelkolepější stavbou byl samozřejmě palác na Hradčanech, který byl dokončen právě za života Františka Josefa a který se právem řadí k nejvýstavnějším pražským barokním palácům. Srovnáván mohl být i s panovnickými rezidencemi, např. s Leopoldinským traktem vídeňského Hofburgu.⁵³ Výstavné byly rovněž malostranské paláce (Lobkovický a Sterneggovský), přičemž Lobkovický byl koncipován jako zahradní palác, což je na něm patrné dodnes. Nehledě na množství, je na příkladu Prahy a Vídně patrná jasná koncepce – jeden velký „hlavní“ palác, několik menších, méně významných domů (případně ještě další menší paláce) ve městě a palác zahradní. Takto začal městskou rezidenční síť Černínů tvořit již Humprecht Jan pro Prahu, Heřman Jakub ji následně rozšířil o vídeňskou část a největšího rozsahu dosáhla za Františka Josefa, který sám některé paláce přikoupil (Lobkovický na Malé Straně).

Černínské domy ve Vídni a jejich využití

Vzhledem k tomu, že dosud nebyl zpracován itinerář Františka Josefa Černína, nevíme, na jakém místě se v danou dobu nacházel, a není tedy možné ani přesně vyčíslit počet dnů, které ročně trávil ve Vídni. Je možné pouze konstatovat, že jako zemský úředník nemohl bez panovníkova svolení opustit své pražské působišť.⁵⁴ Světlo do této problematiky může vnést až další průzkum bohatého, a dosud moderně nezpracovaného, černínského rodového archivu.

52 Nepřesnosti při určování domů vznikly zřejmě tím, že zmiňovaný fideikomisní instrument z roku 1730, se kterým P. Vokáčová pracuje, se týkal změn černínského svěřeníectví, a tudíž do něj nemusely být zaneseny nemovitosti, kterých se změna netýkala. V případě druhého domu na Hradčanech byl tento prodán ještě před vznikem daného dokumentu.

53 K Černínskému paláci na Hradčanech Mojmir HORYNA – Pavel ZAHRADNÍK – Pavel PREISS, *Černínský palác v Praze*, Praha 2001; Vilém LORENC – Karel TŘÍSKA, *Černínský palác v Praze*, Praha 1980; Karel TŘÍSKA, *Černínský palác v Praze (stavební dějiny jednoho barokního paláce)*, Praha 1940; dále A. KUBÍČEK, *Pražské paláce*, s. 58–66, obr. 26–31; V. LEDVINKA – B. MRÁZ – V. VLNAS, *Pražské paláce*, s. 91–96; E. POCHE – P. PREISS, *Pražské paláce*, s. 149–154, obr. 25–28.

54 K tomu J. KUBEŠ, *Reprezentační funkce*, zejm. s. 79–83; TÝŽ, *Sídla Jana Jiřího Jáchyma hraběte Slavaty z Chlumu a Košumberka (1634/37–1689) v proměně*, in: Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C, 9, 2003, s. 55–87.

Co nemůžeme zjistit u hraběte Černína, lze doložit pro jiné osoby. Ve vídeňských domech se, kromě nezanedbatelného množství služebnictva, nacházeli nájemníci, kteří domy za úplatu obývali. Stablním nájemníkem vídeňského městského paláce byl po celou první čtvrtinu 18. století Michael Václav z Althannu (1668–1738).⁵⁵ V domě v Renggasse bydlel zhruba od roku 1705 do konce června roku 1727, tedy minimálně dvacet dva let.⁵⁶ Za dobu do konce května 1725 odvedl na nájmu do Černínovy kapsy 44 tisíc zlatých,⁵⁷ zdaleka se ovšem nejednalo o bezproblémového nájemníka. Jeho největším problémem bylo právě placení nájemného, respektive placení nájemného včas. Nevím, zda to bylo způsobeno opravdu nedostatkem finančních prostředků, nebo jen Althannovou neochotou. Každopádně téměř při každém platebním termínu, tj. ve Vídni na svatého Jiří a na svatého Michaela (24. dubna a 29. září),⁵⁸ docházelo ke zdržení a správce Schneiderer tak musel hraběti Černínovi hlásit do Čech nemilou zprávu, že poslední nájemné dosud neobdržel.⁵⁹ Taková situace zřejmě nebyla ničím neobvyklým. Rozhovory o odchodu hraběte Althanna z Černínova domu probíhaly již několik let před jeho skutečným odchodem. Františku Josefovi vadilo, že nedostává včas peníze za nájem a Michael Václav zase opakovaně prohlašoval, že se z domu odstěhuje.⁶⁰ Že tak neučinil až do počátku léta 1727, bylo zřejmě způsobeno tím, že jiné vhodné ubytování nebylo v tehdy již přeplněné Vídni k dispozici. Dalším možným impulsem k odchodu byla smrt jeho druhé manželky, která skonala na konci listopadu předchozího roku.⁶¹

55 V 2. a 3. desetiletí 18. století zastával různé menší funkce u dvora (skutečný komorník, rada dvorské komory). SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 512–513, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 27. 1. 1723, ve kterém se řeší pronájem paláce na další rok ad.; Franz Karl WIBGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Österreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande*, sv. I, Wien 1794, s. 92–93; Johann Heinrich ZEDLER, (red.), *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste*, sv. I, Halle – Leipzig 1732, sl. 1580.

56 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 385, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 30. 5. 1725; tamtéž, fol. 115v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 25. 6. 1727. Rozsah podnájmu mi není znám, ale vzhledem k tomu, že hrabě Černín přece jen občas do Vídně zajížděl, usuzuji, že se nejednalo o celý palác.

57 Tamtéž, fol. 385r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 30. 5. 1725.

58 Na rozdíl od českých zemí, kde se tradičně platilo na svatého Jiří a na svatého Havla (16. října).

59 „den letztern Zünß (wie er [Michael Václav Althann – pozn. F. V.] sich reversirt) habe ich dato nicht erhalten.“ SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 195r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 6. 11. 1726. Dále pak např. tamtéž, fol. 230r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 6. 3. 1726; tamtéž, fol. 466v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 10. 5. 1724 ad.

60 Poprvé již v roce 1723, viz tamtéž, fol. 512r–513, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 27. 1. 1723; tamtéž, fol. 356, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 28. 2. 1725; tamtéž, fol. 159r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 12. 6. 1726 ad.

61 Hraběnka Juliana Terezie Althannová zemřela dle Schneidererovy zprávy 22. 11. 1726, viz tamtéž, fol. 244, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 27. 11. 1726.

Svou roli zde mohla sehrát otázka financí. Pro dobu 1. poloviny 18. století zatím chybí výzkum, který by navazoval na zjištění pro století předcházející. Z výzkumů Jiřího Kubeše vyplývá, že pro 2. polovinu 17. století se dražší pronájem ve Vídni pohyboval kolem 1 000 až 1 200 zlatých ročně.⁶² Zhruba o půlstoletí později se však nájemné za Černínův dům (resp. jeho část) vyšplhalo až na 1 150 zlatých za půl roku!⁶³ I z hlediska souhrnných částek 44 000 a 33 000 zlatých za 20, resp. 15 let, které byly utrženy na nájemném, vychází půlroční nájem velmi podobně, na rovných 1 100 zlatých.⁶⁴ O tom, že ceny za pronájem byly zřejmě skutečně vyšší než v předchozím století, nám na jiném místě referuje opět správce Schneiderer, když v souvislosti s Batthyányovským domem uvádí ceny 7 000, 5 000 a 4 000 zlatých za pronájem (nejspíše myšleno roční nájemné).⁶⁵ Když po všech průtazích hrabě Althann opouštěl nadobro vídeňský dům, černínský správce jen lakonicky poznamenal: „*minulou sobotu pozdě v noci se z domu Vaší Excellence odstěhoval pan hrabě Václav z Althannu*“.⁶⁶ Kam se odstěhoval, není známo. Je možné, že odešel na svůj statek Zistersdorf vzdálený zhruba 50 km od Vídně, nebo že využil nabídky Lichtenštejnů, kteří mu nabízeli k pronájmu svůj zahradní palác již o rok dříve (1726).⁶⁷

V zahradním paláci v Leopoldstadtu přebýval ve 20. letech často Černínův tchán markýz Jean Philippe de Merode-Westerloo (1674–1732).⁶⁸ Významným nájemníkem byl, mimo jiných, mladý kníže Rákóczi, který se ve zdejších prostorách ubytoval v létě 1731 a pobýval zde do první třetiny následujícího roku.⁶⁹ J. A. Schneiderer popsal počátek

62 J. KUBEŠ, *Reprezentační funkce*, s. 95–100.

63 J. A. Schneiderer uvádí na několika místech výslovně, že nájemné činí 1 150 zlatých a z kontextu je patrné, že se jedná o částku za půl roku (používá slovní spojení jako „*letzten Pachtzinß*“ nebo „*letzten Haußzinß*“), viz SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 329v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 24. 11. 1725; tamtéž, fol. 194, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 18. 11. 1726.

64 Tamtéž, fol. 385r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 30. 5. 1725; tamtéž, fol. 524r a 529v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 1. 3. 1721.

65 Tamtéž, fol. 529v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 1. 3. 1721. Tři různé ceny byly pravděpodobně uvedeny proto, že k pronajmutí se obvykle nabízely nejen celé domy, ale třeba jen určitá patra nebo pokoje. Batthyányovský palác ležel přímo naproti Černínovu městskému paláci.

66 „*vergangenen Sambstag spath Nachts Ihro Excell[entz] Herr Graff Wentzl v[on] Althann auß Euer Excell[entz] Hauß erst außgezogen*“, tamtéž, fol. 115v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 25. 6. 1727.

67 Na tomto pronájmu byla největším lákadlem cena, která činila pouhých 300 zlatých za půl roku. Otázkou je, jaká byla kvalita nabízeného bydlení. Viz tamtéž, fol. 159r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 12. 6. 1726.

68 Polní maršál a viceprezident dvorské válečné rady, viz Hans Josef DOMSTA, *Merode, Johann Philipp Eugen Graf von*, in: Karl Otmar Freiherr von Aretin (red.), *Neue Deutsche Biographie* (dále jen NDB), sv. XVII, Berlin 1994, s. 166–167; C. v. WURZBACH, *Biographisches Lexicon*, sv. XVII, Wien 1867, s. 398–400. Ve starší literatuře převládal názor, že se po svém odchodu z Vídně na poč. 20. let stáhnul na svá panství. Rozborem korespondence jsem však zjistil, že i v pozdější době trávil ve Vídni poměrně dost času, viz F. VÁVRA, *Mezi Vídní*, pozn. 489 na s. 92.

69 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 663, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 28. 7. 1731. Poslední zpráva o něm viz tamtéž, fol. 255r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi,

jeho pobytu následujícími slovy: „nyní se v zahradě Vaší Excelence nachází mladý kníže Rákóczi a obývá zde dvě místnosti vlevo od sálu. Když jsem tam dnes brzy ráno konal svou službu, [...] zeptal se mě, zda by si pro sebe nemohl zabrat ještě nějaké další místnosti, alespoň tehdy, když bude někoho hostit. Na to jsem mu ihned odpověděl, že ne, a jako prve i teď jsem mu sdělil, že tam jsou věci hraběte a že brzy očekává příjezd jeho bratra [Františka Antonína – pozn. F. V.]. Odpověděl mi, že pokud přijede Vaše Excelence nebo Váš bratr, tak nebude dělat žádné nepřijemnosti a zůstane tam, kde je. Na to jsem mu odpověděl, že máme stejně málo místa, malou kuchyň etc. Nakonec tento kníže prohlásil, že Vám napíše, abyste mu zpřístupnil několik dalších pokojů, alespoň tehdy, když bude mít návštěvu. Mám ale obavu, když s tím budete souhlasit, že ho pak ze zahrady nedostaneme, protože se mu to tam moc líbí.“⁷⁰ Bez problémů se to tedy neobešlo ani v tomto případě. Nic to ale nemění na tom, že nájemníci Černínových domů patřili skutečně mezi smetánku, a to i v evropském měřítku; současně s knížetem Rákóczim bydlel „v zahradě“ i portugalský princ Josef (1714–1777).⁷¹ Ostatně Rákóczi, z prozatím bližší neznámých důvodů, pobýval nějaký čas i na panství Perchtoldsdorf.⁷²

Videň, 19. 1. 1732. Jednalo se o některého ze synů uherského magnáta Františka II. Rákócziho – buď Josefa (1700–1738) nebo Jiřího (1701–1756), tedy o poslední členy rodu, viz *Ottův slovník naučný*, sv. XXI, Praha 1904, s. 78–79.

70 „daß nunmehr der junge Fürst Ragoczy in Euer Excell[entz] Garten, und zwar in die zwei Zim[m]er linker Hand an Saal einquartiret worden. Ich habe diesen heunth fruhe meine Auffwartung gemacht, welcher sich gar freind[lich] erzeiget, undt viel umbstände von seiner Prager Subsistenz undt hießigen verbleiben mir eröffnet, folgbahr aber erinnert, ob er dann kein andere Zim[m]er haben könnte, wenigstens wann er tractir[en] wolte, ich habe es gleich mit nein beantwortet, undt wie zum ersten, also auch ietzt vorgestellt, das man in anrichtung derselben vor Euer Excell[entz] begrieffen seye, undt daß ich auch Euer Excell[entz] Herrn Brudern erwartete, dessen antwort wahre, ja wann auch Euer Excell[entz] oder dero Herr Bruder kom[m]eten, wurde er keine Hinterung machen undt da bleiben können. Ich replicirte, daß Euer Excell[entz] der Platz undt die Kuchl zu wenig seye etc. Endlich sagte dieser Fürst er wolte an Euer Excell[entz] schreiben, damit Ihne ein par Zim[m]er wenigst zum tractiren geöffnet wurden. Nun bin ich in der Sorg, wann es Euer Excell[entz] placidieren, so ist dieser Fürst auß den Garten nicht zubringen, dann die Gelegenheit gefallen Ihne sehr wohl zugeschweigen wann er die Zim[m]er sehete, undt Pohses mach[en] solte, weill er schon anzeigt.“, SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 663, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Videň, 28. 7. 1731.

71 Jednalo se zhruba o dva týdny na přelomu listopadu a prosince 1731, viz tamtéž, fol. 815r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Videň, 21. 11. 1731; tamtéž, fol. 818, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Videň, 1. 12. 1731. Princ Josef, pozdější portugalský král Josef I., byl nejstarší syn krále Jana V. Jeho pobyt ve Vídni nebyl náhodný, neboť byl blízkým příbuzným Habsburků, viz Jan KLÍMA, *Dějiny Portugalska*, Praha 2007 (2. dopl. a rozš. vyd.), s. 215–226; Urszula KOSIŇSKA, *Could a Portuguese Prince become King of Poland? The Candidacy of Don Manuel de Bragança for the Polish Throne in the Years 1729–33*, *The Slavonic and East European Review* 94, 2016, č. 3, s. 497–508.

72 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 256v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Videň, 19. 1. 1732.

Příměstská panství – Praha (přelom 16. a 17. století)

Výklad o městské rezidenční síti barokní šlechty by nebyl úplný bez zmínky o předměstských panstvích. Jedná se o podstatný, v literatuře však dosud často opomíjený fenomén, který byl zřejmě rozšířenější, než se předpokládalo. Nabízí se zde paralela s vývojem zhruba o sto let dřívějším. V době kolem roku 1600 nebyla Vídeň, ale Praha pulzujícím centrem habsburské monarchie. Zde sídlil císařský dvůr Rudolfa II. a právě sem se sjížděli přední umělci manýristické Evropy, aby působili ve službách císaře a předních aristokratů. Praha byla také se zhruba 60 tisíci obyvateli největším městem monarchie i střední Evropy. Zhruba poloviční Vídeň s 30 tisíci obyvateli na svou hvězdnou chvíli teprve čekala.⁷³ Pro dobu 2. poloviny 16. a počátku 17. století máme problematiku zásobování městských sídel poměrně dobře podchycenu právě pro pražské prostředí. Nejvýznamnější rody království, jako byli Rožmberkové nebo páni z Hradce, jejichž pozemková dominia se nacházela převážně na jihu Čech, začali skupovat i některé malé statky v okolí Prahy, hlavně za účelem vytvoření hospodářského zázemí pro pražské paláce, ale také reprezentace (stavba malých zahradních paláců a jiných kratochvilných staveb). Tak získali Rožmberkové Novou Libeň a Vokovice a páni z Hradce Butovice a Košíře.⁷⁴ Taková hospodářská panství vlastnil v pozdější době i František Josef Černín; nejvýznamnější z nich byla Vinoř.⁷⁵

Příměstská panství – Vídeň (polovina 17. – polovina 18. století)

Situace v okolí Vídně byla v první polovině 18. století obdobná, jak je vidět na některých příkladech. Při výběru pro mě bylo klíčové, aby se nejednalo o původní rakouské rody nebo o rody, které tam měly hlavní majetkovou základnu, přihlédl jsem také k tomu, od které doby dané panství vlastnili (polovina 17. století. – polovina 18. století). Nemuselo se přitom nutně jednat o osoby trvale přítomné ve Vídni. Tato panství mohla sloužit

73 Thomas WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I., Wien 2003, tab. 2 na s. 21; Eduard MAUR, *Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku: Tricetiletá válka*, in: Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998 (2. dopl. vyd.), s. 75–132, zde s. 99–100 a 128–131.

74 Jiří KUBEŠ, *Rosenbergica 3: Mezi hlavní městskou a venkovskou rezidencí. Komunikace Petra Voka z Rožmberka s pražskými hospodáři (1594–1611)*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C (Faculty of Humanities) 9, 2003, s. 43–53; TÝŽ, *Reprezentační funkce*, s. 78; Václav LEDVINKA, *Rezidence feudálního velmože v předbělohorské Praze: Pražské sídlo pánů z Hradce ve 2. polovině 16. století*, Documenta Pragensia 9, 1991, s. 113–134. Pro vídeňské prostředí v 2. polovině 16. století Josef HRDLÍČKA, *Provoz vídeňského domu Jáchyma z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední Páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= Opera historica 6), s. 103–126. Hrdličkova studie se však převážně zabývá rozborem kuchyňských účtů – o úřednicích a o fungování domu se toho příliš nedozvíme.

75 Panství bylo rozšířeno o další vesnice za Františkova otce Heřmana Jakuba Černína, viz Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 89.

jako zemědělská zázemí, ale také k reprezentaci – to je patrné na venkovských zámcích (Kinského Eckartsau s loveckým zámečkem, viz níže). Rovněž důležitá byla funkce tranzitní (colloredovský Staatz při cestách z Moravy). Jinými slovy je možné říci, že nemovitý majetek plnil několik funkcí, od ryze praktické až po reprezentační, přičemž ne všechny musely být nutně přítomny u všech šlechticů. Docházelo tedy k tomu, že z různých důvodů byla akcentována např. zemědělská produkce na úkor reprezentace (jako tomu bylo v případě Františka Josefa Černína) atp.

Mezi majiteli příměstských statků v okolí Vídně se v první řadě objevují držitelé vysokých úřadů u dvora, jako byli nejvyšší český kancléř František Ferdinand Kinský (1668/1678–1741), vlastník panství Matzen (36 km), Angern (41 km) a Eckartsau (37 km)⁷⁶ nebo říšský vicekancléř Friedrich Karl ze Schönbornu (1674–1746) a jeho panství Göllersdorf (43 km) se zámkem Schönborn, Muhlberg (54 km), Aspersdorf (55 km) a Weyerburg (50 km).⁷⁷ Je možné sem zařadit i nejvyššího maršálka hraběte Jeronýma Colloreda (1674–1726), který v Dolních Rakousích vlastnil statek Staatz (63 km) a zřejmě i Loosdorf (61 km).⁷⁸ Podobnou strategii volili také někteří představitelé nižších dvorských úřadů, jako skutečný říšský dvorský rada a významný právník Antonín Izaiáš z Hartigu (1681–1754), který vlastnil Schrattenthal (77 km) a Platt (70 km).⁷⁹ Kromě výše uvedených jedinců využívali podobnou strategii i ti, kteří zastávali u dvora po celý život jen nižší úřady, anebo na jejich

76 Pův. český rod. Matzen a Angern získal díky prvnímu sňatku s Marií Terezou z Fünfkirchenu, Eckartsau zakoupil r. 1720. P. MAŤA, *Svět*, s. 154; P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, s. 395 a pozn. 1409 na s. 709; *Ottův slovník naučný*, sv. XIV, Praha 1899, s. 242. Matzen je součástí městyso Matzen-Raggendorf, okr. Gänserndorf, Dolní Rakousy. Angern an der March je městys rovněž v okr. Gänserndorf, na hranicích se Slovenskem, nedaleko předchozího. Eckartsau je městys v témže okrese, ale v jeho jižní části, takže od předchozích lokalit je vzdálen asi 30 km. V závorce za lokalitou je uvedena přibližná vzdálenost od centra Vídně v kilometrech.

77 Rod původem z Frank, později vlastnili mnohá sídla v Hessensku. Dolnorakouská panství zakoupil v letech 1710–14 Melchior Friedrich, otec Friedricha Karla. SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 7, P. S. k nedochovanému dopisu J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 18. 10. 1727; Alfred WENDEHORST, *Friedrich Carl, Graf von Schönborn*, in: Otto zu Stolberg-Wernigerode (red.), NDB, sv. V, Berlin 1961, s. 492–493. Göllersdorf je městys v okr. Hollabrunn, Dolní Rakousy, ostatní lokality jsou obce patřící k Hollabrunnu.

78 Pův. italský rod, Staatz získali před r. 1686. Lenka MARŠÁLKOVÁ, *Jeroným Colloredo a jeho vídeňští agenti v první polovině 20. let 18. století*, bakalářská práce, Pardubice 2008, s. 6–7, 40–45; Jiří KUBEŠ, *Colloredové z Wallsee a jejich pokus o integraci do prostředí panovnického dvora v habsburské monarchii (Edice instrukcí Jeronýma Colloreda o výchově jeho nejstaršího syna z let 1723–1725)*, Sborník prací východočeských archivů 11, 2007, s. 37–63, zde s. 41–42. Staatz je městys v okr. Mistelbach, Dolní Rakousy, nedaleko českých hranic. Zámek Loosdorf se nachází v obci Fallbach, okr. Mistelbach, nedaleko od předchozího.

79 Pův. slezský rod, panství v Rakousku získal až Antonín Izaiáš. SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 517r, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 26. 6. 1723; P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, zejm. s. 131 a 428; C. v. WURZBACH, *Biographisches Lexicon*, sv. VII, Wien 1861, s. 397. Schrattenthal je město v okr. Hollabrunn, Dolní Rakousy. Platt je obec ve stejném okrese, součást městyso Zellerndorf.

držbu rezignovali docela. Kromě Františka Josefa Černína by to byl případ Jana Adama z Questenberka, který sice část života u dvora působil, ale i po svém odchodu z Vídně nadále vlastnil Rappoltenkirchen (34 km).⁸⁰ Mimo všechny známé případy pak stojí knížata Lichtenštejnové. Ti si na vídeňském předměstí Roßau postavili zahradní palác a na panovníkovi si vymohli, aby z něho vytvořil samostatné panství, které se pak přiléhavě nazývalo Liechtenthal (2,2 km).⁸¹

Jak vypadala situace u Černínů? František Josef Černín vlastnil za svého života dvě rakouská panství – Perchtoldsdorf (13,5 km)⁸² a Jedlese (9 km)⁸³ – která mu sloužila jako hospodářská zázemí pro domy ve Vídni,⁸⁴ zároveň měla funkci ryze prestižní a reprezentační. Statek Jedlese vlastnil před Františkem Josefem jeho strýc Tomáš Zacheus, který navíc držel i Möllersdorf (22 km).⁸⁵ Že se nejednalo o žádná velkolepá panství, dokládá černínský správce J. A. Schneiderer, když o panství Perchtoldsdorf hovoří jako o „malém hospodářství“.⁸⁶ Vlivem neutěšené finanční situace a zřejmě také s ohledem na fakt, že kariéra u dvora se mladému Černínovi zatím nedařila, padlo v polovině roku 1729 rozhodnutí Perchtoldsdorf pronajmout, nebo prodat.⁸⁷ Dalším důvodem byla jeho zhoršující se výnosnost, kdy několik let po sobě klesala produkce obilovin i vína a panství tedy přestávalo plnit svůj hlavní účel. Na vině bylo také nepříznivé počasí, ať už velká sucha, nebo kruté zimy. V polovině října téhož roku, kdy vrcholilo vinobraní, musel správce Schneiderer přiznat, že vína bude letos jen 110 ½ vědra,⁸⁸ což bylo o 20 věder méně než

80 Pův. německý rod, pozemkový majetek převážně v Čechách, panství získáno v pol. 17. století. R. SMÍŠEK, *Jan Adam Questenberk*, s. 340. Rappoltenkirchen je dnes součástí městysu Sieghartskirchen, okr. Tulln, Dolní Rakousy.

81 Andreas PEČAR, *Die Ökonomie der Ehre: Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711–1740)*, Darmstadt 2003, s. 278. Roßau je součástí 9. vídeňského okresu Alsergrund.

82 V pramenech a starší literatuře také jako Petersdorf, okr. Mödling, Dolní Rakousy. Statek byl zakoupen již jeho otcem Heřmanem Jakubem kol. roku 1696, viz SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 968, dopis J. A. Schneiderera rentmistrovi [Jacobu Josephovi Richtersonovi] v Praze, Perchtoldsdorf, 16. 9. 1701; tamtéž, fol. 532, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 10. 2. 1719; tamtéž, fol. 416, dopis Johanna Daniela Pockha[?] asi J. A. Schneidererovi, Petersdorf, 27. 5. 1724; Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 85. Tříška klade nákup panství až do doby Františka Josefa Černína (1719), viz Karel TRÍŠKA, *Vývoj černínské ústřední správy*, Sborník archivních prací 18, 1968, č. 2, s. 363–376, zde s. 370.

83 P. MAŤA *Svět*, s. 153–154. Lokalita Jedlese (nebo také Jedlse) je součástí 21. vídeňského městského okresu Floridsdorf.

84 Stejný názor sdílí i Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín*, I., s. 85.

85 P. MAŤA, *Svět*, s. 153–154. Möllersdorf je součástí města Traiskirchen, okr. Baden, Dolní Rakousy.

86 „zu Peterstorff hat diese bey Euer Excell[entz] kleine Württschaft“, SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 756, fol. 432, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 18. 10. 1724.

87 Tamtéž, prov. fasc. 757, fol. 392, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 15. 6. 1729.

88 Vědro je stará objemová jednotka, jejíž velikost se v různých dobách a na různých místech měnila, a to tak, že značně. V německojazyčných zemích se jí říkalo *eimer*, jeho velikost se pohybovala od 29 až

v předchozím roce.⁸⁹ Následujícího roku byl již podle J. A. Schneiderera „*tento dvůr víc ke škodě než k užitku*“ a jedním dechem dodával, že „*přes veškeré vynaložené prostředky již čtvrtý rok nebylo sklizeno žádné letní ovoce*“.⁹⁰ Zda a komu bylo nakonec příměstské panství prodáno, není známo. Je však třeba připomenout, že dva ze tří doložených zájemců o koupi – dvorští radové Arnold Josef von Knichen a Maxmilián František A(l)sterle z Astfeldu – byli členy černínské informační sítě, tedy skupiny osob, které hrabě Černín využíval jako informační kanály, které ho v Praze informovaly o dění ve vzdálené Vídni.⁹¹

Přestože se jedná jen o několik málo příkladů a realita byla nepochybně složitější, je možné se domnívat, že příměstská panství vlastnili jak vyšší, tak nižší dvorští úředníci, ale také jedinci, kteří nejméně po část života u dvora nepobývali. Někteří statky zdědili, jiní je cíleně nakoupili. Každé panství bylo pochopitelně jiné – na některém stál honosný zámek, jinde byl jen hospodářský dvůr. Vše tedy záleželo na vlastníkovi, ten rozhodoval, které funkce budou akcentovány a které naopak potlačeny. Integrace ke dvoru přitom nemusela hrát zásadní roli.

Závěr

Rezidenční síť Františka Josefa Černína z Chudenic se dobovým normám v podstatě nevymykala, jen byla poněkud rozvětvenější. Až na výjimky ji získal dědictvím a příliš do její struktury nezasahoval. K jejímu rozrušení došlo po jeho smrti v důsledku bankrotu černínského majetku. Černínové zůstávali i v první čtvrtině 18. století zemskou šlechtou. Již od dob Františkova otce Heřmana Jakuba však projevovali výraznější snahu o integraci ke dvoru. To se projevilo i v jejich rezidenční strategii, neboť to byl právě Heřman Jakub a jeho bratr Tomáš Zacheus, kteří rozšířili svou rezidenční síť do Vídně (každý vlastnil dva domy v hradbách a zahradní palác za hradbami). Oba si tvořili vlastní rezidenční síť a byl předpoklad, že v započatém díle budou pokračovat jejich potomci. Tomáš Zacheus se, na rozdíl od bratra, ke dvoru skutečně dostal a své domy zde využíval. Zemřel však ve věku 40 let a zanechal po sobě pouze tři dcery. Veškeré jeho vídeňské nemovitosti byly

po 310 litrů; v Rakousku to bylo přibližně 57 l. Oproti tomu ryze česká jednotka vědro, byla k roku 1764 stanovena na přibližně 61 l, v předchozích dobách se však pohybovala v rozmezí 47–78 l. Viz Miloš CHVOJKA – Jiří SKÁLA, *Malý slovník jednotek měření*, Praha 1982, s. 93–94 a 245.

89 SOA Třeboň – JH, RAČ, prov. fasc. 757, fol. 366v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 19. 10. 1729.

90 „*Weil nun dieser Hoff mehr zum Schad[e] als Nutze[n] in auffhaltung stehet, [...] so ist auch bereits daß vierte Jahr auff die auffgewendete Uncosten kein Som[m]erfrucht gefexnet word[en]*“, tamtéž, fol. 446v, dopis J. A. Schneiderera hraběti F. J. Černínovi, Vídeň, 28. 6. 1730.

91 O třetím z nich, dvorském radovi von Pläcknerovi, to není známo. O informační síti Františka Josefa poprvé P. VOKÁČOVÁ, *Příběhy*, zejm. s. 428–431. Černínovou informační sítí jsem se rovněž blíže zabýval ve své diplomové práci F. VÁVRA, *Mezi Vídni*, zejm. s. 63–76.

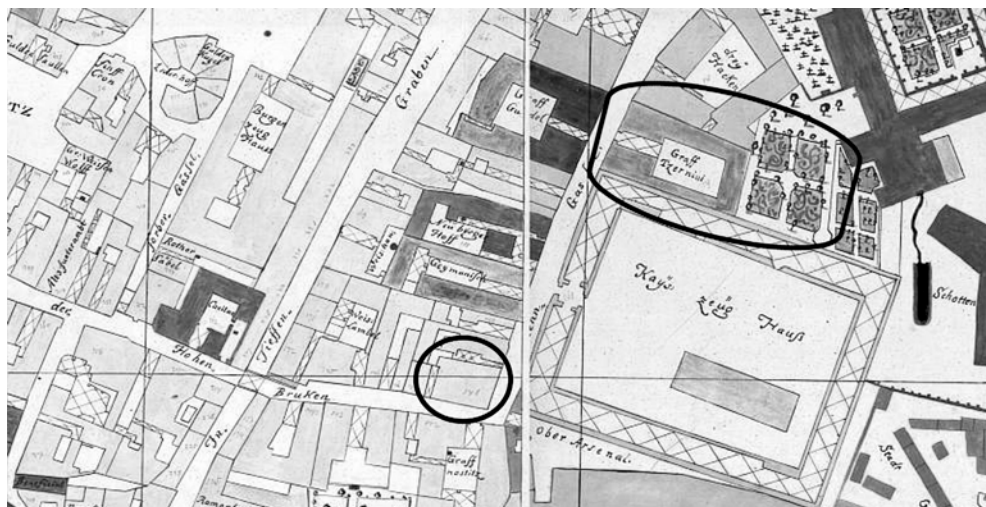
záhy prodány. Heřman Jakub Černín, který, jak již bylo řečeno, neuspěl ve snaze dostat se ke dvoru, působil v nejvyšších zemských úřadech (zemřel jako nejvyšší purkrabí).

Zároveň byla držba výstavných paláců ve Vídni důležitá po reprezentační stránce. Když po otcově smrti František Josef Černín převzal rodový majetek, byl si toho velice dobře vědom. Za vzor mu mohly sloužit knížecí rodiny monarchie; jeho rezidenční síť co do množství i kvality domů může být skutečně srovnávána spíše s knížaty. Ve Vídni byl nejvýznamnější stavbou rozsáhlý rodový palác v Renngasse. K němu náležel objekt na rohu Renngasse a Wipplingerstraße – jednalo se zřejmě o menší a méně honosný objekt, sloužící jako hospodářské zázemí městského paláce, případně k ubytování služebnictva. Vídeňskou část Černínovy rezidenční sítě doplňoval, opět rozsáhlý, zahradní palác v Leopoldstadtu, za hradbami starého města. Mnohem výrazněji byla koncipována městská rezidenční síť v Praze. Pro F. J. Černína byla tato část rezidenční sítě velmi důležitá z praktického hlediska, neboť Praha byla místem výkonu jeho úřadu (nejvyšší sudí dvorských lén). Zde vlastnil hrabě Černín celkem osm nemovitostí, které byly rozmístěny ve všech pražských městech. Nejvýznamnější byl samozřejmě Černínský palác na Hradčanech, hlavní černínské pražské sídlo, kde František Josef bydlel ve chvílích, kdy se nacházel v hlavním městě. Mezi další významné stavby patřil dům U Bílého jednorozce na Starém Městě, Sterneggowský palác na Malé Straně přestavěný F. M. Kaňkou nebo tamtéž stojící zahradní palác (dnes zvaný Lobkovický). Městská rezidenční síť ale nezahrnovala jen paláce ve městě a na předměstích; patřila k ní také příměstská panství. Ta nejčastěji sloužila jako hospodářská zázemí pro městské paláce, mohlo se tu nacházet i menší šlechtické sídlo. František Josef Černín vlastnil taková panství v okolí Vídně i Prahy. V okolí prvně jmenovaného města to byly statky Perchtoldsdorf a Jedlesee, kolem Prahy pak zejména panství Vinoř.

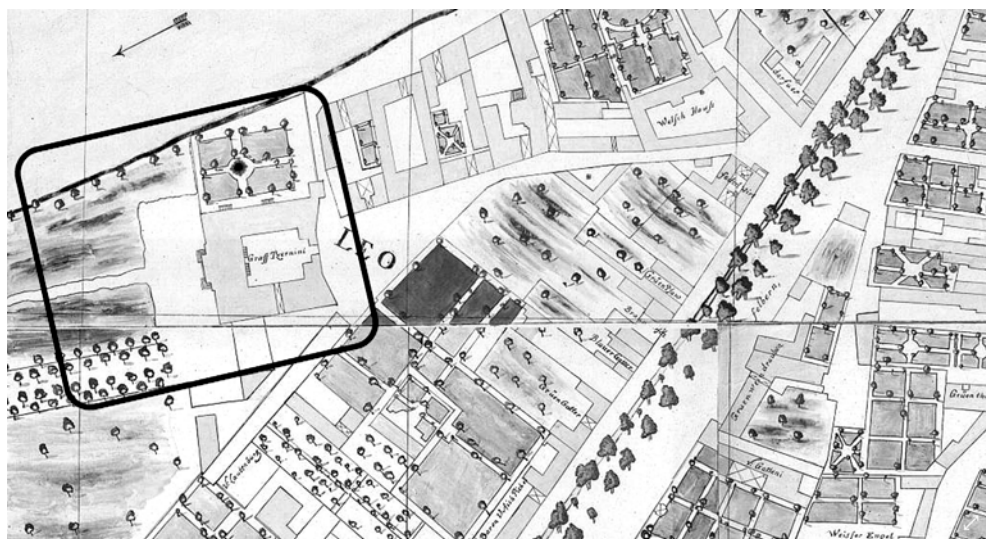
Přestože měl F. J. Černín vybudovanou kvalitní rezidenční síť nejen v Praze, ale i ve Vídni a měl také dobré výchozí podmínky pro vstup ke dvoru – spolu s otcovou rezidenční sítí zdědil i značné bohatství a vlivné kontakty – nepodařilo se mu proniknout mezi dvorskou společnost. Bylo to způsobeno více faktory, mezi nimiž hrála důležitou roli zhoršující se finanční situace i vlastní podlomené zdraví. Zároveň by nebylo spravedlivé přičítat veškerou vinu za neúspěch jemu. Ani vídeňské prostředí nemělo příliš zájem ho mezi sebe přijmout, a to z čistě praktických důvodů. Černín byl totiž jedním z největších císařových věřitelů a potřeba peněz byla ze strany eráru prakticky neustálá. Pro císaře bylo tedy výhodné nezahrnout ho nejvyššími úřady u dvora hned – aby neztratil motivaci k dalším a dalším půjčkám. Svou roli mohl hrát také jeho nízký věk. Vzhledem k tomu, že se ani Františkův jediný syn Prokop Vojtěch (1726–1777) nikdy ve dvorské službě neprosadil, můžeme říci, že u barokních Černínů se integrace k vídeňskému dvoru nezdařila.⁹²

92 Na tomto místě pomímám Františkova nevlastního bratra Františka Antonína, který zemřel mladý ve věku 29 let.

Přílohy

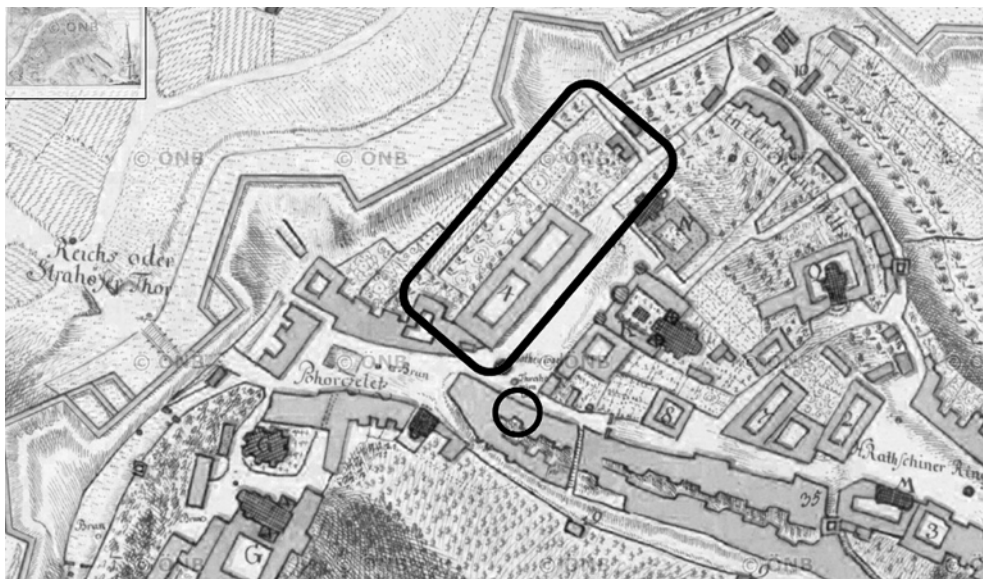
Obr. 1. Mapa Vídne z roku 1710: dva černínské domy na Rennasse.⁹³

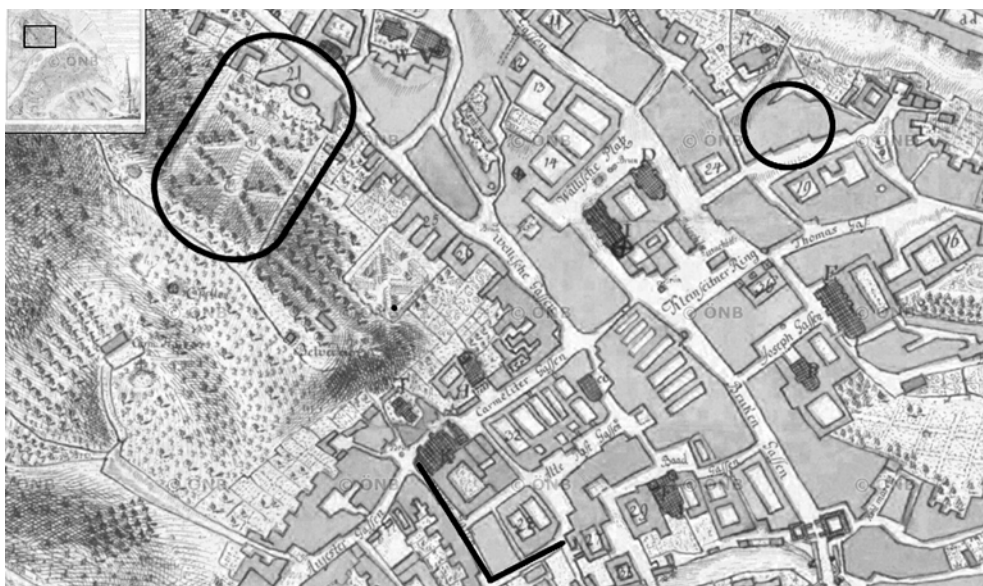
Obr. 2. Mapa Vídne z roku 1710: Černínův zahradní palác v Leopoldstadtu.⁹⁴

93 A. STEINHAUSEN, [Stadtplan] Innere Stadt, dostupné z URL: <https://www.wien.gv.at/actaproweb2/benutzung/archive.xhtml?id=Stueck++842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BCLanm08sch#Stueck_842296CA-B8D3-4679-8C5D-92B6790D44BCLanm08sch>, [cit. 2018-10-03].

94 Tamtéž.

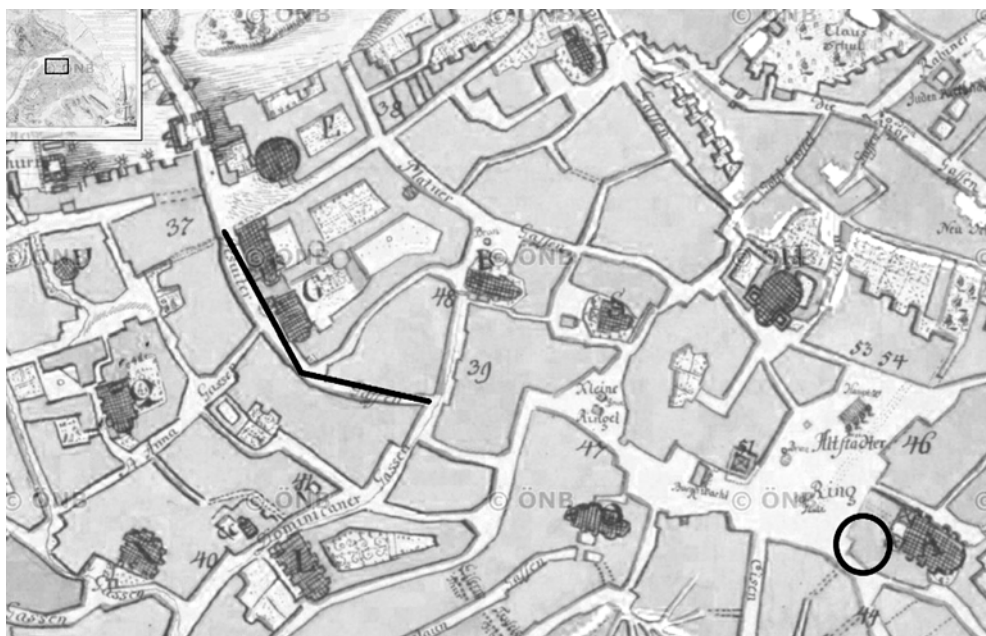
Obr. 3. Půdorysná mapa Prahy z roku 1769: Hradčany, Loretánské nám. – majorátní Černínský palác a dům zv. Šlikovský.⁹⁵

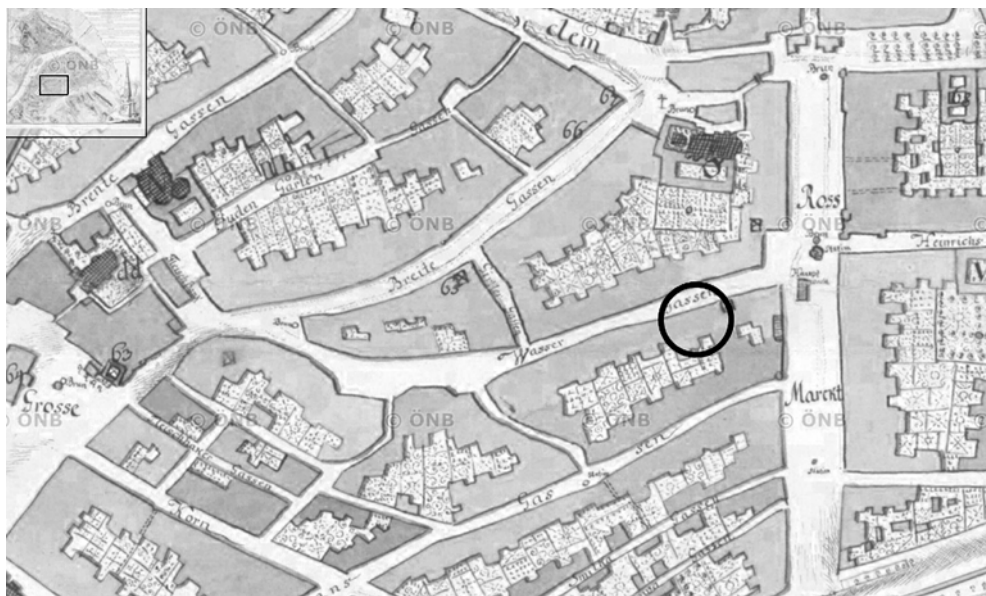
Obr. 4. Půdorysná mapa Prahy z roku 1769: Malá Strana – Lobkovičský zahradní palác (Vlašská ul.), Sterneggowský palác (Sněmovní ul.) a blíže neurčený dům v tehdejší Vodní ul.⁹⁶

95 Joseph Daniel HUBER, *Plan der könig. Haupt Stadt Prag im Königreich Böhheim*, 1769, dostupné z: URL: <http://towns.hiu.cas.cz/p_zoom.php?map=Huber_plan>, [cit. 2018–10–03].

96 Tamtéž.

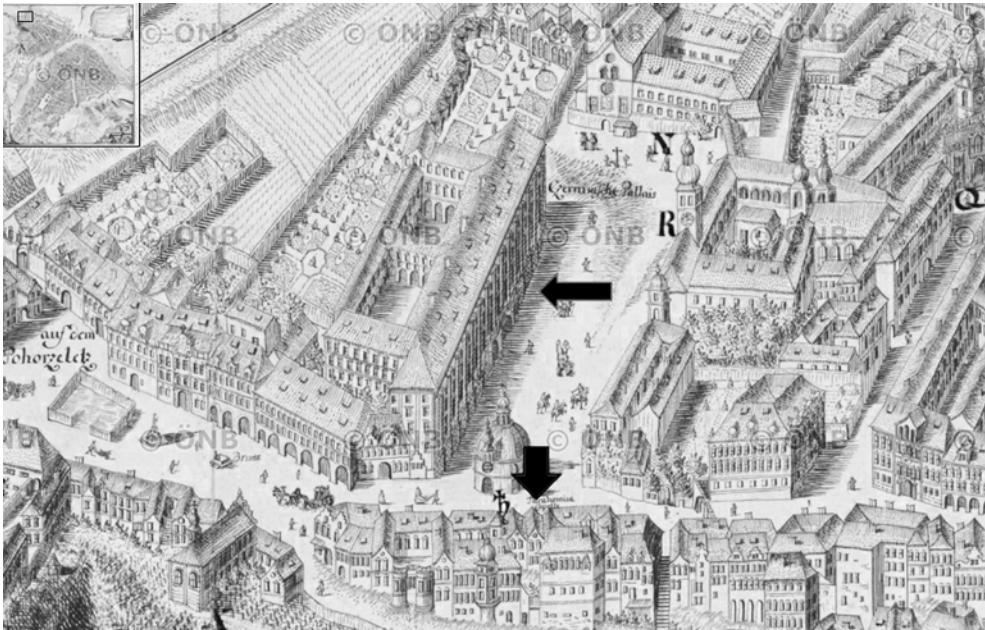
Obr. 5. Půdorysná mapa Prahy z roku 1769: Staré Město – dům U Bílého jednorožce (Staroměstské nám.) a blíže neurčený dům v Karlově ul.⁹⁷

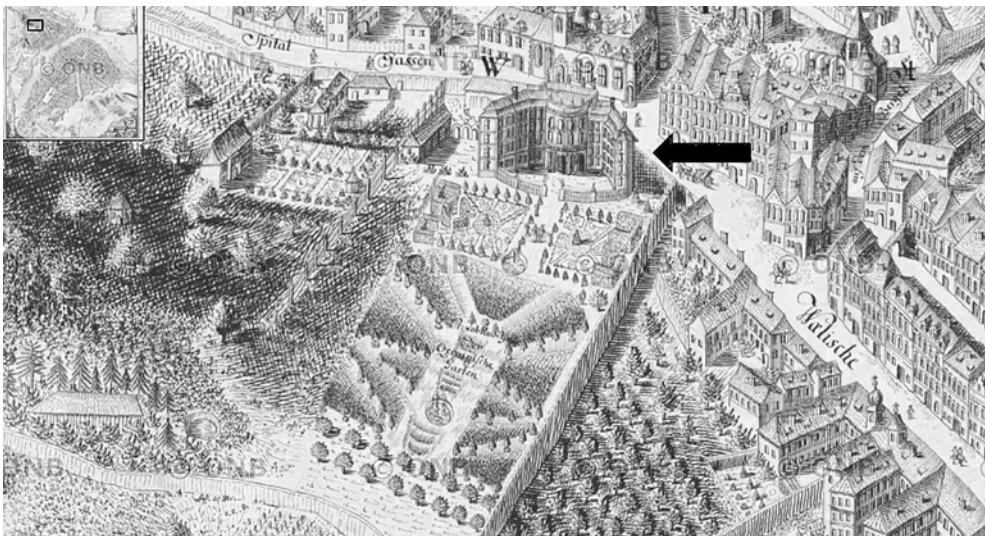
Obr. 6. Půdorysná mapa Prahy z roku 1769: Nové Město, Vodičkova ul. – tzv. starý Leskovský dům.⁹⁸

97 Tamtéž.

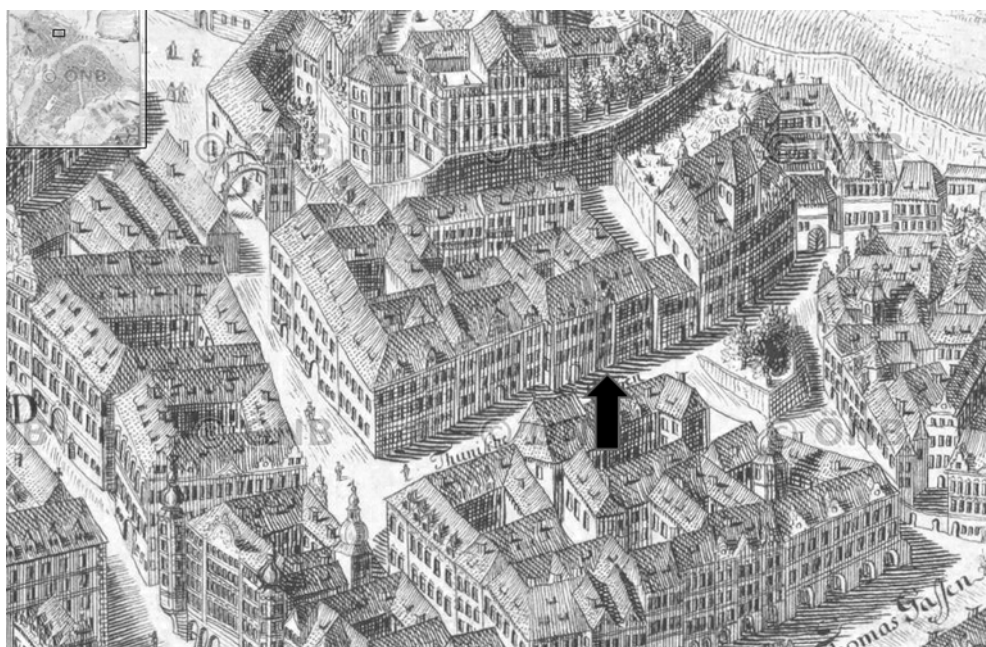
98 Tamtéž.

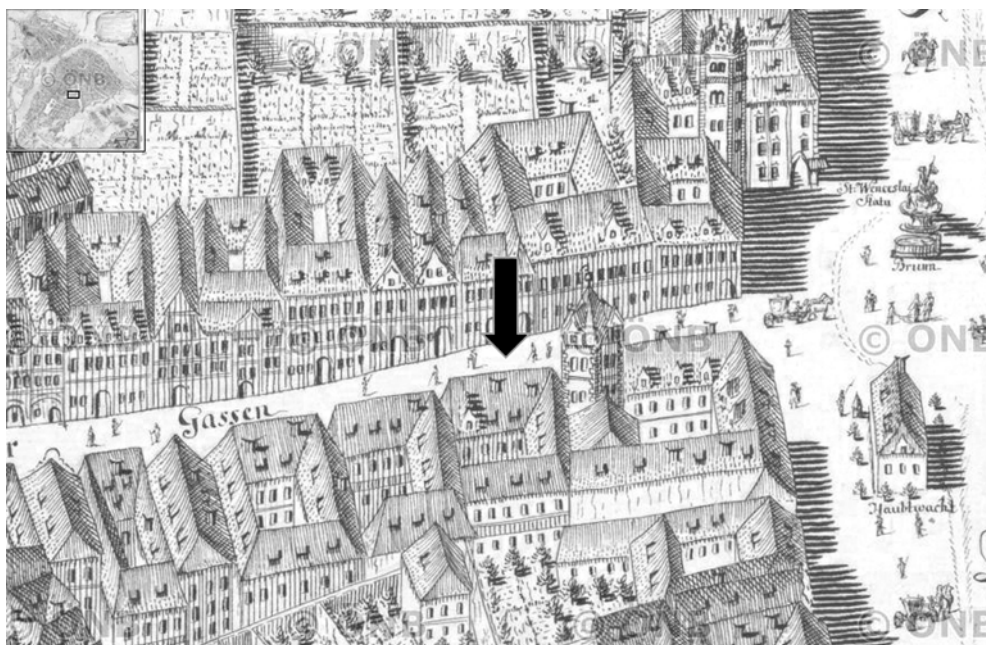
Obr. 7. Perspektivní mapa Prahy z roku 1769: Hradčany, Loretánské nám. – majorátní Černínský palác a dům zv. Šlikovský.⁹⁹

Obr. 8. Perspektivní mapa Prahy z roku 1769: Malá Strana, Vlašská ul. – Lobkovický zahradní palác.¹⁰⁰

Obr. 9. Perspektivní mapa Prahy z roku 1769: Malá Strana, Sněmovní ul. – Sterneggovský palác

Obr. 10. Perspektivní mapa Prahy z roku 1769: Nové Město, Vodičkova ul. – tzv. starý Leskovský dům.¹⁰¹

101 Tamtéž.

Summary

Residential Network of Franz Joseph Czernin of Chudenitz in Vienna and Prague in the 1720s and the 1730s of the 18th Century

The main topic of this study is the urban residential network of Bohemian count Franz Joseph Czernin of Chudenitz (1697–1733) which has been on the edge of historians' interest for a long time. The residential network of F. J. Czernin had two main nodal points – palaces and houses in Vienna and Prague. The study mainly focuses on the situation in Vienna and examines the number of houses and their location in the city. Besides, it concentrates on the suburban manors, which were integral parts of the nobility's property and which it concentrates on the suburban on the edge of interest, too. In some cases (the shape of the residential network in Vienna and Prague), we were able to correct mistakes in older literature and complete new facts as well. There are several other questions connected to this topic – e. g. the question of the residential strategy of Franz Joseph Czernin (i. e. the real usage of the houses by their owner) or integration to the imperial court in Vienna. But these questions cannot be clearly explained in the current state of knowledge; for example, we still do not have Czernin's itinerary. Answers to these questions can only be found by means of further thorough research. And thus, the main goal of this text was to clarify the range and the shape of the urban residential network of Franz Joseph Czernin.

It can be said that the residential network of Franz Joseph Czernin was quite the same as the residential networks of other aristocrats of that time and place. It was just slightly larger. With a few exceptions, he inherited it and he did not intervene much in its structure. This network collapsed after his sudden death because of the bankruptcy of the Czernins' family property. In the first quarter of the 18th century, the Czernins were still oriented

to service in the Bohemian Kingdom offices. Since the time of Franz's father Herman James Czernin, a few members of the family wanted to serve at the court, but never completely succeeded in this endeavour. These efforts were demonstrated in their residential strategy, and it was Herman James and his brother Thomas Zacheus who spread their residential networks to Vienna for the first time. Each of them possessed two houses in the city and a garden palace beyond the city walls. They both created a residential network of their own and they presupposed their children would continue in their work. Despite this effort, Herman James was not successful and he never reached an office at the court; all his life, he was serving in the offices of the Bohemian Kingdom (he died as the highest burgrave, which was the highest office in the land). On the contrary, his brother Thomas Zacheus was successful in penetrating the court and he really used his houses in Vienna. But he died, aged 40, and had only three daughters. All of his Viennese property was sold shortly after his death.

The possession of splendid palaces in the capital city of the Habsburg Monarchy was also important for representation purposes. Franz Joseph Czernin was aware of this when he inherited the family property after his father's death. It would be better to compare his residential network with the networks of the members of princely families than of the other counts. He had good initial conditions to enter the court – he inherited not only his father's residential strategy, but also remarkable wealth and influential contacts. But even with these assumptions, he did not succeed in penetrating the highest court offices. Several factors were to blame; probably the most important was his

financial situation, which was going much worse in the mid 1720s, and his undermined health. However, it was not only him to be blamed. Neither the Viennese court was keen on accepting this man into their prestigious environment. The reasons were clearly practical – Czernin was one of the biggest emperor's creditor and the government's need of money was practically never-ending. It was

important for the emperor not to give Czernin the highest offices so that he could not lose the motivation to give the emperor further and further loans. And moreover, count Czernin was still very young for these offices. After all, Franz's only son Prokop Adalbert (1726–1777), the last “baroque Czernin”, never entered the high court offices.

Petr WOHLMUTH

Poručík proti maršálovi. Dvojí výzva post-vaubanovské tradici v textech skotského vojenského inženýra Charlese Bisseta z let 1751–1778¹

Abstract: *Lieutenant versus Marshal. Double Challenge to Post-Vaubanian Tradition in the Texts of Scottish Military Engineer Charles Bisset, 1751–1778*

This text represents a study in cultural history of war and warfare and adheres more specifically to the genre of historical anthropology. It deals with a problem of concept of so called crisis of permanent fortification, commencing in the period after the Treaty of Aix-la-Chapelle which terminated the War of the Austrian Succession. One of the very few critics of this new concept, which favoured field operations and decisive battles over established methods of siege warfare, was Scottish military engineer Charles Bisset, an author of highly advanced book on theory of fortification, published in 1751, which offered a way out of the perceived crisis. Despite being protected by the supreme commander of British armed forces, William, Duke of Cumberland, Bisset's propositions were unexpectedly and unceremoniously rejected and he was discharged from the corps of military engineers. In the absence of almost any documentary sources, this text attempts to offer an anthropologic analysis of such abrupt and most unusual ending of Bisset's career, linking it with lasting and deep cultural trauma associated with the subterranean and pyrotechnical dimension of siege warfare, which represented a major focus of Bisset's work.

Keywords: *fortifications – Great Britain – military engineering – 18th century – Charles Bisset*

Válka o rakouské dědictví je s ohledem na středoevropské bojiště v české historiografii známým tématem. Menší povědomí panuje o jejím mezinárodním rozměru, přičemž téma tohoto textu souvisí s flanderským tažením války, odehrávajícím se v letech 1744–1748. Jeho průběh na sklonku léta roku 1747 kulminoval

1 Materiály z National Archives (UK) byly použity v souladu s Open Government Licence: Maps and Plans, MR 1/164; State Papers Foreign, Military Expeditions, SP 87/22 a 87/23; War Office, Out Letters, 4/43.

Following documents from Royal Archives at Windsor Castle were used and reproduced with permission of Her Majesty Queen Elizabeth II.: RA CP/MAIN/25/441–444.

© British Library Board, The Manuscript Collection, Add MS 19695.

Tato studie je výstupem projektu SVV Imaginace „Jiného“, kolektivní reprezentace a politiky sociální exkluze (VS 260 468) řešeného na FHS UK v Praze.

ve francouzském obležení a dobytí nizozemské pevnosti Bergen op Zoom, nejsilnější evropské fortifikace² *prvního řádu*, kterou vyprojektoval proslulý vojenský inženýr Menno van Coehoorn, současníky uctivě přezdívaný *holandský Vauban*.³

Co se týče boje o pevnost a jeho smyslu, je z perspektivy především britských účastníků zpracován v historicko-antropologické monografii *Krev, čest a hrůza*, publikované autorem v roce 2017,⁴ hledící na problém skrze koncept kultury války. Francouzská armáda, která předtím v sérii rychlých vítězství dobyla v letech 1744–1747 celkem 25 fortifikací v prostoru Rakouského Nizozemí, Bergen nakonec rovněž dobyla, ale spíše šťastnou náhodou a boj o pevnost byl extrémní.⁵ Průběh obléhání byl od počátku fatálně ovlivněn komplikovaným kulturním nedorozuměním aktérů ve smyslu úvodního vyjednávacího rituálu – způsob jeho otevření francouzskou stranou, respektive způsob jeho odmítnutí stranou spojeneckou (nizozemsko-britsko-rakouskou), byl chápán jako těžká vzájemná urážka na vojenské cti. To odstranilo obvyklé kulturní bariéry a celý boj o pevnost byl veden tak bezohledným způsobem, včetně závěrečného dobytí a vyplenění a vypálení města, že otrásl veřejným míněním v celoevropském měřítku. Na obou stranách padlo a bylo vážně raněno podle kvalifikovaných odhadů na třicet tisíc lidí, což současníci hodnotili jako šokující masakr, téměř nemající historické precedenty.

Boj o Bergen je těžko srozumitelný v rámci převládající tradice historiografického myšlení o vojenství osvícenské doby, která je často chápána jako kulturně a časově zřetelně ohraničená dějinná epocha, mající se vyznačovat vysokým standardem respektování zvykového válečného práva a humanitárních ohledů, jinými slovy vysokou kulturní podmíněností a modulací vedení války.⁶ Pro své současníky představoval anomálii, s níž

2 Co se týče v tomto textu často používané fortifikační terminologie, doporučuji případně konzultovat přehledný *Slovník odborné terminologie a dalších opevněných lokalit*, obsažený v dnes již klasické publikaci Vladimír KUPKA – Vladimír ČTVERÁK – Tomáš DURDÍK – Michal LUTOVSKÝ – Eduard STEHLÍK, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002.

3 Rakouský vrchní vojenský inženýr, autor obecně respektované učebnice pro c. k. vojenskou akademii a profesor civilního i vojenského stavitelství Maximilian de Traux (1766–1817) o století později zavedenou dobovou praxi shrnuje slovy: „Je možné ho oprávněně nazývat holandským Vaubanem.“ Maximilian de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst*, Wien 1817, s. 354.

4 Petr WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza. Historická antropologie pevnostní války na příkladu britských deníků z obléhání pevnosti Bergen op Zoom z roku 1747*, Praha 2017.

5 Nejlepším dobovým pramenem, přehledně shrnujícím všechna tato obléhací tažení, je ANONYM, *Plans et journaux de la dernière guerre de Flanders, rassemblés par deux capitaines Etrangères au service de France*, Strasbourg 1750. V některých zachovaných exemplářích jsou ručně doplněna jména údajných autorů, kapitánů D'illense a Funcka.

6 Viz Armstrong STARKEY, *War in the Age of Enlightenment*, Westport – London 2003 nebo John A. LYNN, *Battle. A history of combat and culture*, New York 2003. Dobové egodokumenty z naprosté většiny obléhání přinášejí početné reprezentace skutečně vysokých humanitárních ohledů. Například ještě během obléhání francouzského Valenciennes v roce 1793 za Války první koalice lze nalézt zápisy o tom, že 16. července bylo na několik hodin vyjednáno příměří, aby z města mohla bezpečně

bylo obtížné se vyrovnat. Za prvé byla paměť na bitvu o bergenskou pevnost potlačena. Z hlediska militárních kultur zúčastněných mocností bylo vzpomínání na tuto událost nežádoucí. V britském prostředí, na jehož souvislosti se soustředí tento text, můžeme pochopit status boje o Bergen skrze nahlédnutí ekvivalentního statusu o rok starší bitvy u Cullodenu, kde bylo rovněž pod Cumberlandovým vrchním velením poraženo poslední skotské jakobitské povstání. Bitva u Cullodenu je v britské militární tradici chápána jako bratrovražedný boj, vítězství, které by nejraději mělo upadnout v zapomenutí.⁷ Přestože se v případě Bergenu jednalo o strategicky, materiálově, inženýrsky i lidsky největší, nejnákladnější a nejtragičtější obléhání pevnosti, během něž se vojáci z nasazených britských jednotek podle mnoha aktérských reprezentací chovali krajně statečně,⁸ bylo mu v britské militární kultuře přisouzeno ódium bezectné porážky. Konzervativní publikace se v případě války o rakouské dědictví soustřeďují na polní bitvy jako Molvice nebo Fontenoy, přestože boj o Bergen byl strategicky, militárně-mechanicky i kulturně závažnější. Boj o Bergen je obvykle vyřizen odstavcem, stručně zmiňujícím dobytí pevnosti.⁹ Jediný text, analyticky se zabývající dobovým britským vojenským inženýrstvím, disertace Andrewa Phillipsona z roku 2007 *Business of Engineers*, boj o Bergen ve výčtu flanderského tažení dokonce vůbec nezmiňuje, přestože zaznamenává dobytí Tournai, Gentu nebo Ostende, řádově snazší operace.¹⁰ Z boje o Bergen se postupně stal svého druhu zapomenutý Stalingrad 18. století. Přesto se na britské straně našel jeden osamocený aktér, který se snažil o prolomení pomyslného paktu mlčení, obklopujícího bergenskou „katastrofu“. Tento text se snaží porozumět důvodům, proč se mu to nepodařilo a jaké byly širší souvislosti jeho neúspěchu z hlediska dobové kultury války a militární mechaniky.

Militární mechanika

Flanderské tažení obecně a boj o Bergen zvláště v celé západní Evropě inicioval na příštích čtyřicet let vleklé diskuse o krizi pevnostního stavitelství. Jednoduše řečeno, vojensko-

odcestovat žena, nacházející se ve vysokém stupni těhotenství. „*Smyslem požadavku na příměří bylo umožnit odcestovat těhotné ženě, jejíž termín porodu se blížil, což Jeho Královská Výsost v tomto smyslu schválila.*“ Viz Robert BROWN, *An Impartial Journal of a Detachment from the Brigade of Foot Guards, commencing 25th Februrady, 1793, and ending 9th May, 1795*, London 1795, s. 50.

7 Charles CARLTON, *This Seat of Mars. War and the British Isles 1485–1746*, New Haven – London 2011, s. Xiii.

8 Pro podrobnější analýzu tohoto problému viz zmíněná monografie P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*.

9 Např. Evan CHARTERIS, *William Augustus, duke of Cumberland. His Early Life and Times 1721–1748*, London 1913 nebo Francis Henry SKRINE, *Fontenoy and Great Britain's Share in the War of Austrian Succession 1741–1748*, Edinburgh – London 1906.

10 Andrew PHILIPSON, *The Business of Engineers. The Organization and Education of Military Engineers during the Eighteenth Century*, Portsmouth 2007, s. 20.

inženýrská komunita z něj učinila do značné míry přesvědčivý závěr o již obecné převaze útočných metod nad obrannými. V mezidobí po konci války o rakouské dědictví a před začátkem sedmileté války došlo v letech 1748–1756 v Evropě přímo k explozi vydavatelské činnosti, kdy se tempo vydávání nových militárních titulů zečtyřnásobilo ve srovnání s obdobím od roku 1600.¹¹ Probíhající diskuse vyvolaly známé fenomény jako vznik tzv. Mézièrské fortifikační školy nebo pozdější polemiku Montalembert – Ramecourt,¹² stojící u počátku opuštění bastionového systému a nástupu systému polygonálního. Přímou na Bergen reagovaly dva známé později vydané odborné spisy, obléhací deník švédsko-livonského podplukovníka Jacoba von Eggerse, který se obléhání zúčastnil jako dobrovolník na francouzské straně,¹³ a dále spis kapitána Johana Bernharda Virgina, rovněž švédského vojenského inženýra, který byl na místě spolu s Eggersem.¹⁴ Tato práce nemá ambici, aby se detailně zabývala polo-oficiální soudobou polemikou. Důležité je, co měla tato polemika za následek. Bylo to vědomí nedostatečnosti soudobých fortifikací vzhledem k „novému způsobu útoku“. Toto vědomí však existovalo pouze v „nepísané“ podobě, bylo přítomno v odborné komunitě, která jej silně vnímala, ale v zásadě nikdo z dobových inženýrů nechtěl nebo nemohl na toto téma veřejně publikovat.¹⁵

V roce 1748 byla ve francouzském Mézières založena *Ecole du Génie*, první domácí vojensko-inženýrská škola, která se od počátku snažila reagovat na panující krizi a přicházet s inovacemi v oblasti pevnostního stavitelství. Z tohoto zdroje ale žádné nepřišly, došlo jen k „petrifikaci“ starších francouzských konceptů.¹⁶ Dobové diskuse zdůrazňují tehdejší racionalizující, uměřený a kulturně modulovaný charakter pevnostní války, mající zvyková pravidla, přičemž je vždy předpokládána převaha útoku. Poté, co obránci učinili zadost vojenské cti a předvedli kompetentní bojový výkon, byla čestná kapitulace pevnosti chápána jako nevyhnutelná a neproblematická. V 50. a 60. letech, kdy bylo vědomí krize nejsilnější, nepřišly žádné inovace defenzivních metod a převahy nabýval postoj, že pevnosti jsou již druhořadé a o výsledku konfliktů budou rozhodovat velké polní bitvy.¹⁷ V odborné

11 Janis LANGINS, *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, Cambridge (Massachusetts) – London 2004, s. 193.

12 Shrnutí debaty viz např. Janis LANGINS, *Eighteenth-Century French Fortification Theory after Vauban: The Case of Montalembert*, in: Brett D. Steele – Tamera Dorland (edd.), *Heirs of Archimedes. Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*, Cambridge (Massachusetts) 2005, s. 342–353.

13 ANONYM (Jacob von EGGERS), *Journal du Siege de Bergopzoom en MDCCXLVII. Rédigé par un Lieutenant-Colonel Ingenieur volontaire de l'Armée des Assiegeans*, Amsterdam – Leipzig 1750.

14 Johan Bernhard VIRGIN, *La défense des places, mise en équilibre avec les attaques savantes et furieuses d'aujourd'hui: contenant, dans la premiere partie: une exposition des défauts & de l'insuffisance de la fortification moderne etc.*, Stockholm 1781.

15 Christopher DUFFY, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*, London 1985, s. 149.

16 Tamtéž, s. 149–153.

17 Tamtéž, s. 156.

literatuře je jako první vážný kritik soudobého stavu rozpoznáván Charles René, markýz de Montalembert, který po roce 1776 v sérii spisů *La fortification perpendiculaire* založil tradici polygonálního systému opevňování a vyvolal ostrou, celoevropsky sledovanou polemiku Montalembert – Ramecourt. To však již byla doba, kdy se vojenští inženýři dostali v odborném militárním diskurzu do hluboké defenzivy a na význam permanentních fortifikací dlouhodobě útočili armádní velitelé, nejsilněji patrně francouzský vojenský reformátor Jacques Hippolyte, hrabě de Guibert.¹⁸ Koncepčních spisů z této doby, vycházejících z přesvědčené pozice, že permanentní fortifikace nemusí být vždy dobyty a existují způsoby, jak podstatně zvýšit jejich odolnost do míry, kdy útok proti nim bude téměř nemožný, bylo jako šafránu. V celoevropskou známost nevešel žádný. V této práci se budu zabývat dvěma téměř neznámými texty tohoto druhu, pocházejícími od jednoho autora, kterým byl skotský vojenský lékař a posléze důstojník 42. horalského pluku *Black Watch* a vojenský inženýr Charles Bisset, jeden z aktérů zapomenutého „Stalingradu 18. století“, boje o pevnost Bergen op Zoom.

Charles Bisset pocházel ze skotských Lowlands a narodil se ve městě Dunkeld (*Dùn Chaillenn*). Jeho nevydaný rukopis z roku 1778¹⁹ obsahuje krátkou autobiografickou naraci. Bisset byl outsiderem, který se do inženýrského sboru dostal zvenčí, na základě projevených kompetencí ve flanderském tažení války o rakouské dědictví. Jeho schopnosti upoutaly pozornost spojeneckého vrchního velitele Viléma Augusta, vévody z Cumberlandu, který posléze rozkázal, aby mu Bisset každý druhý den z obleženého Bergenu posílal situační hlášení. Bisset tuto rizikovou povinnost splnil podle všeho výtečně a navíc dobytí města přežil. Cumberland byl natolik spokojen s Bissetovými službami, že již v lednu 1747 nařídil adjutantu generálu Napierovi, aby praporčíku Bissetovi zprostředkoval jmenování inženýrským zástupcem (*Ingeneer Extraordinary*).²⁰ Po pádu Bergenu dále Bisseta povýšil na poručíka²¹ a posléze mu rozkázal, aby své mimořádné zkušenosti z obléhání Bergenu zúročil ve vojenském odborném spisu a financoval jeho delší cestu po Evropě, kde se Bisset seznamoval s nejvýznamnějšími fortifikacemi.

Bissetova následně vydaná kniha *The Theory and Construction of Fortification* (1751)²² má navzdory zdvořilému tónu tři zásadní roviny. Za prvé představuje ojedinělou opozici

18 J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*, s. 212–213.

19 Charles BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification; illustrated with new designs; to which is added an essay on the attack and defence of temporary defensive works*, nevydaný rukopis, 1778. British Library, Add MS 19695. Rukopis má dvojitá nejasnou paginaci a citace uvádím ve formě „1/2/3“, tedy Esej 1, kapitola 2, oddíl 3.

20 National Archives, WO 55/494/194, *John Duke of Montague to Charles Bisset, Engineer Extraordinary*. Jmenování je odůvodněno jako náhrada za povýšeného inženýra Harryho Gordona. Do seznamu vojenských inženýrů byl Bisset zařazen oficiálně 4. března 1747.

21 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification; illustrated with new designs*, předmluva.

22 Charles BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, London 1751.

vůči dobovému pesimistickému pohledu na krizi pevnostního stavitelství. Za druhé představuje první velký koncepční útok na kontinentální francouzskou vaubanovskou tradici pevnostní války, vedený čtvrtstoletí před Montalembertem. Za třetí představuje kulturní transfer „heterodoxních“ koncepcí nizozemského inženýra Menna van Coehoorna do britského prostředí s cílem nahradit importovanou tradici francouzskou. Ačkoli byl po roce 1751 přeražen do zálohy, Bisset se tématu věnoval soukromě i nadále a z roku 1778 se dochoval jeho nevydaný rukopis *Essays of Fortification*, rozvádějící témata knihy z roku 1751. Oba Bisetovy texty jsou dosud v historii vojenství prakticky neznámé, nezpracované a nediskutované.

Bisset v rukopise shrnuje, že jeho práce z roku 1751 byla podle Cumberlandova rozkazu předložena úřadu Board of Ordnance. Vojenští úředníci však s Bissetem přestali komunikovat a nenabídlí mu ani žádný honorář. Nepřišlo zamítavé stanovisko, ale nastalo ticho. Ticho, nesrozumitelné tím více, že autorem předložené práce byl osobní favorit vrchního velitele. Po delší nejistotě se nakonec Bisset rozhodl zcela rezignovat a vrátit k civilní lékařské profesi. Je těžké zjistit více, neboť z kritických let se nezachovaly vůbec žádné prameny z úřadu Board of Ordnance, týkající se dozvuků obléhání Bergen op Zoom, nebo koncepčních úvah na téma fortifikací. Bissetova raketově nastartovaná kariéra skončila stejně rychle, jak začala. Ačkoli jeho patronem byl vrchní velitel ozbrojených sil, náhle bylo po všem. Proč?

Tento text klade tři výzkumné otázky, orientované na paradigma historické antropologie války a vojenství. Za prvé jaká byla Bissetova strategie opozice vůči dobově ortodoxním konceptům krize pevnostního stavitelství. Za druhé, jak lze z hlediska propojeného studia militární mechaniky a dobové militární kultury porozumět ignorování Bissetových návrhů ze strany britských vojenských autorit? Za třetí, jak je možné skrze Bissetovu polemiku a osudy jeho spisů lépe porozumět dobové kultuře pevnostní války, konkrétněji řečeno jednomu militárně-kulturnímu traumatu, skrytému za obecným pojmem „krize pevnostního stavitelství“? Na tyto otázky odpovíme skrze analýzu dvou Bissetových autorských odborných textů, které, ač byly napsány s odstupem, obsahují v podstatě totožnou argumentaci a úzce na sebe navazují.

Proč studovat outsidersy a cizince

Standardní publikace na toto téma se svým zaměřením míjejí s poznávacím zájmem historické antropologie. Soustřeďují se na nejznámější postavy vojenského inženýrství, na „mistry“ řemesla jako Sebastiena Le Prestre, maršála Vaubana nebo jeho slavného rivala barona Menno van Coehoorna. Pokud se chceme analyticky posunout dále, je nutné se takovému pohledu vědomě *odcizit*. Hans Medick ve známém eseji *Misionare in der*

Ruderboot,²³ jednom z dnes již téměř *kanonických* textů historické antropologie, vyjadřuje poznávací zájem této disciplíny pomocí návrhu, že je nutné se především obracet na cizince v našich vlastních i historických kulturách. Konzervativní vojenská věda naopak přistupuje k *outsiderům* v oblasti vojenského inženýrství coby k neprofesionálním *amatérům*, postrádajícím potřebné zkušenosti a vzdělání. Tato kategorizace je jednoznačně hodnotově zabarvená. První studii, analyzující velký koncepční střet outsiderů s profesionály v oblasti vojenského inženýrství během 18. století, bylo až Langinsovo *Conserving the Enlightenment* z roku 2004, zabývající se mimo jiné zásadní výzvou pro francouzský vojenský inženýrský sbor, vzniklou v druhé polovině 18. století z pera markýze Montalemberta. To byl však „amatér“, aristokrat, který nebyl členem vojensko-inženýrského sboru. Jeho polemika přitom byla klíčová pro historický konec bastionového systému opevnění, který začal být pod jeho vlivem především v říšském prostředí nahrazován systémem polygonálním.

Pro historickou antropologii jsou pomyslní cizinci a outsideři významní, neboť jejich zachované texty posílí schopnost antropologické alienace od zavedených norem a rutinně uplatňovaných konceptů. V tomto smyslu lze říci, že aktér z řad britské armády, která na kontinent vstupovala jen s přestávkami jako intervenční síla, jejíž militární mechanika a kultura války je poněkud jiná, je pro historického antropologa cenný dvojnásob. Pokud je britský vojensko-inženýrský sbor v 18. století pomyslným cizím subjektem, pak Charles Bisset je cizincem dvojnásobným, neboť se stavěl proti zavedené ortodoxii i v jeho rámci. Jeho koncepty a návrhy protirečily konceptům tehdejší nejvyšší autority britského vojenského inženýrství, profesora Johna Mullera, zastávaným jeho kolegy.

Proč Bisset psal?

Bisset ve svém díle reaguje primárně na „nový způsob“ dobývání pevností, na nové přímočaré a brutální útočné techniky, hromadně nasazené převážně z francouzské strany během flanderského tažení v letech 1744–1748, mající podstatný vliv na jeho výsledek. Jedná se vesměs o snahu zjednodušit Vaubanovu metodiku a nahradit v potřebné míře sofistikovanost palebnou silou nebo důraznými přímými útoky pěchoty bez ohledu na ztráty. Švédský inženýr Eggers, rovněž účastník obležení Bergenu, v roce 1747 již chápe, že se nyní používá „*nový způsob útoku*“, který mění zažitá pravidla hry. Eggers ještě není schopen, nebo nesmí veřejně shrnout, co nový způsob obnáší, a to ani v druhém vydání

23 Hans MEDICK, *Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisse als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, Geschichte und Gesellschaft 10, 1984, s. 295–319.

svého obléhacího žurnálu z roku 1761.²⁴ Obecně však lze vidět v této době ve vojenském inženýrství kulturní posun od účelové racionality a inženýrské metodičnosti, tedy od vypilované kvalifikované metody směrem k masové palebné síle a hrubé síle fyzického útoku. Pro tento posun byly typické následující techniky:

Za prvé to je především intenzivní dlouhotrvající plošná palba výbušnými projektily horní skupinou úhlů z mozdířů, ať už velkorážových nebo mnohočetných baterií malorážových zbraní (Coehoornův mozdíř), zacílená na obsluhy obranného dělostřelectva. O tomto postupu se několikrát zmiňují zachované britské deníky z obléhání Bergenu.²⁵ Bisset jeden z prvků „moderní zlepšené metody útoku“ reflektuje slovy: „Ve starších dobách byly mozdířové bomby používány jen zřídka [...] ale nyní jsou s vysokou četností vrhány [...] bomby značného kalibru.“²⁶ Ve své knize této problematice věnuje celou třetí kapitolu a poznámky, zdůrazňující destruktivní schopnosti mozdířové palby, jsou přítomny průběžně v obou textech.²⁷ Bisset zdůrazňuje, že silná mozdířová palba například zcela neguje Vaubanem prosazovanou obranu bastionu s již zhotoveným průlomem pomocí série zemních retranchmentů.²⁸ Shrnuje, že nasazování silných mozdířových baterií způsobuje, že „se zdá možné, aby opevněná místa byla dobyta pouze s pomocí mozdířů.“²⁹ Ty jsou schopné při správném nasazení zničit i obranné dělostřelectvo na nejbezpečnějším místě: za orillonu v bocích bastionů.³⁰ V tomto smyslu lze chápat Bissetův později diskutovaný důraz na podzemní minovou válku jako snahu přenést těžiště boje z povrchu, kde podle něj viditelně dominovala palba z mozdířů a dříve klíčová Vaubanova taktika ricochetovací (rikošetové) palby, pod povrch, kde byly dělostřelecké zbraně logicky zcela neúčinné.

Za druhé se jednalo o viditelnou obecnou snahu *akcelarovat* obléhání pomocí opakovaných masových útoků pěchoty na klíčové pevnostní prvky ve vnějším pásmu, bez ohledu na početné oběti. Zde se nejednalo o naprostou novinku, ale tyto snahy o zrychlení průběhu obléhání se projevovaly již od pozdní fáze války o španělské dědictví na flanderském bojišti, kde vyvolaly dlouholetý ostrý spor vysokých armádních velitelů, kteří ji v duchu

24 ANONYM (Jacob von EGGERS), *Journal du Siege de Bergopzoom en MDCCXLVII. Redigé par un Lieutenant-Colonel Ingenieur Volontaire de Larmee des Assiegeans...* Nouvelle Edition, Amsterdam – Leipzig 1770.

25 ANONYM, *An Authentick and Accurate Journal of the Siege of Bergen-op-Zoom with a Plan of Town etc.*, London 1747 a také ANONYM, *An Authentic Journal of the Remarkable and Bloody Siege of Bergen-op-Zoom by the French under M. de Lowendahl In the Year 1747 etc.*, London 1747.

26 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, 2/104.

27 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 61. „Kapitola III: Zkracování délky obléhání v minulých letech, téměř výlučně dosahované hojným používáním mozdířových bomb...“

28 Tamtéž, s. 57.

29 Tamtéž, s. 61–62.

30 Bisset sice navrhuje částečné posílení boků bastionů pomocí sofistikovaně větraných kasematových prostor, ale i v jeho pojetí se jedná pouze o částečné zlepšení situace. Tamtéž, s. 85.

paradigmatu „*válečnické udatnosti*“ prosazovali, a vojenských inženýrů, kteří ji odporovali v rámci soupeřícího paradigmatu „*inženýrské efektivity*“ jako projevu nepoučené hrubé síly.³¹

Třetí prvek nového způsobu útoku byl na první pohled pouze nepodstatným detailem z oblasti militární mechaniky pravidelného vaubanovského obléhání pevnosti. Jednalo se o nový způsob vedení útočných zákopů v prostoru kryté cesty a vnějšího obranného pásma. Ty byly nyní zahloubeny tak silně, že se nedaly zasáhnout spodní skupinou úhlů po balistické křivce a palbu bylo proti nim možné vést pouze z moždířů nebo coehoornů.³² Tento detail má rovněž potenciálně dalekosáhlé následky. Podle Bissetovy analýzy znamená, že proti nepřátelským postavením v této klíčově důležité části obranného pásma je možné efektivně působit kromě palby zbraní vrchní skupinou úhlů pouze prostřednictvím podzemní minové války.

Nakonec se za čtvrté jednalo o (ve flanderském tažení již standardní) vynechání sestoupení do hlavního příkopu a místo toho minovými prostředky provedení plošné destrukce kontreskarpy na útočném úseku, která vytvoří rampu ze sutin pro nástup pěchoty. Následně byla vynechána celá fáze útoku na ravelin a jeho dobytí proběhlo současně se závěrečným generálním útokem do průlomů v bastionech. I zde vidíme silný důraz na minový útok.

V letech 1744–1748 tedy v praxi došlo k celkové proměně útočné metodiky, kdy starý Vaubanův koncept pomalého a metodického obléhání, šetřícího prostředky i krev, byl postupně opuštěn.

Bissetova odpověď

Bisset analyticky reaguje právě na tento posun v útočných technikách. Jako výchozí pozici používá osobní zkušenost z obrany Bergenu op Zoom v roce 1747. Bisset odmítá nástup palebné síly a masových útoků, vedených bez ohledu na oběti. Snaží se vojensko-inženýrské řemeslo vrátit k metodičnosti a sofistickovanosti, a to způsobem odlišným od pozdějších pokusů. V momentě, kdy staré post-vaubanovské koncepty nestačí, snaží se Bisset odvodit nové. Bergen op Zoom mu slouží jako rozumem a zkušeností ověřený precedent, neboť na této pevnosti se francouzské útočné techniky fatálně zadrhly a ukázaly jako omezeně funkční. Bisset následně došel k závěru, že kyvadlo poměru síly v obraně a útoku lze znovu strhnout na stranu obrany.

Bissetova polemika je tak zaměřena na zvýšení odolnosti bastionových fortifikací. Charakterem se liší od dobře známé polemiky Montalembert – Ramecourt. V té byla

31 Vysoce poučenou studii o tomto problému je Jamel OSTWALD, *Vauban under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of Spanish Succession*, Boston – Leiden 2006.

32 Royal Archives, CP/MAIN/25/441–444.

počáteční výzva čistě teoretická. Markýz jako motivaci svých spisů, vydávaných v Paříži od roku 1776 v deseti svazcích,³³ uvádí nízkou odolnost fortifikací, s odkazem na válku o rakouské dědictví a sedmiletou válku. Sám neměl zkušenost s vojenským inženýrstvím, ani s útokem na pevnost, nebo její obranou. Bisset byl praktik a samouk, který polemiku odvozoval od osobní zkušenosti, pozdějšího studia vojenského inženýrství a studijní cesty po nejvýznamnějších evropských fortifikacích, podniknuté na rozkaz Viléma Augusta, vévody z Cumberlandu, evidentně v letech 1748–1750, k níž se dosud nepodařilo nalézt žádné prameny a Bisset o jejich výsledcích mlčí.

Charles Bisset psal gentlemansky zdvořile a zdrženlivě. Přesto oba jeho odborné spisy, vydané *The Theory and Construction of Fortification* z roku (1751) a nevydané *Essays on Permanent and Temporary Fortification* (1778), obsahují podstatnou kritiku nejen Vaubanových pevnostních systémů, ale také jeho útočné metody. Ve druhém spise Bisset navíc demonstruje, jak lze z hlediska útočníka „dekódovat“ nejpokročilejší Vaubanův třetí systém a vcelku jistě dobýt takovou fortifikaci. Pokud hovoříme o Bissetovi jako nonkonformním „cizinci“, pak z hlediska seniorů britského vojenského inženýrského sboru byla právě tato pozice neodpustitelná svatokrádež. Vauban byl pro ně nezpochybnitelnou autoritou a John Muller se měl k Charlesovi Bissetovi stejně jako později Fourcroy de Ramecourt k markýzovi Montalembertovi. V Mullerových spisech jsou Vaubanovy koncepce chápány jako norma, vyžadující pouze marginální opravy. Mullerovy učebnice byly používány na královské vojenské akademii od poloviny 18. století až hluboko do století následujícího.³⁴ Jestliže však Montalembertovy obdobně kritické návrhy ve francouzském prostředí spustily veřejnou polemiku, Bissetův příspěvek byl v Británii zameten pod stůl.

Proč se zabývat Bissetem? Naši úvahu začneme analýzou jeho spisů, tedy výkladem po určitou dobu zdánlivě suchopárným a podaným z hlediska militární mechaniky. Postupně však uvidíme, že Bissetův text nepřináší jen originální kritiku a návrhy inovací, ale navíc odkrývá hluboké trauma, přítomné v tehdejší kultuře pevnostní války. Aplikace jeho návrhů by toto trauma ještě prohloubila, až by se pevnostní válka začala jevit jako něco, na čem by se již doboví aktéři ze specifických důvodů, k nimž se dostaneme, již nebyli schopni podílet. Poté postoupíme k finální interpretaci, proč byly Bissetovy návrhy, ačkoli kvalifikované, tiše pohřbeny ve vojensko-inženýrské instituci, která je měla posoudit, přestože na Bissetově straně explicitně stál i tehdejší vrchní velitel britských ozbrojených sil.

33 První svazek vychází jako Marc René de MONTALEMBERT, *L' Art défensif, supérieur à l'offensif etc.*, Paris 1776. Poslední, desátý, je publikován v roce 1795. Polemika akcelerovala po roce 1786, kdy tiskem vyšla polooficiální odpověď ze strany velitele královského vojenského inženýrského sboru, viz Charles-René Fourcroy de RAMECOURT, *Mémoires sur la fortification perpendiculaire*, Paris 1786.

34 John MULLER, *The attac and Defence of Fortified Places. In three parts... The Second Edition, Corrected and very much Enlarged etc.*, London 1757. Třetí vydání pak vychází v roce 1791.

Bissetova strategie

Charles Bisset používá specifickou strategii na kritické vymezení vůči staré francouzské tradici, zosobněné v díle maršála Vaubana. Bisset provádí jednak obecnou delegitimizaci a za druhé také konkrétní analytickou dekonstrukci obecně přijímaných vaubanovských principů projekce, stavby, obléhání i obrany pevností. Bisset se formálně hlásí k dobovému respektování Vaubana jako autority. Ihned ale dodává, že „*nedokonalost je neoddělitelnou součástí lidské přirozenosti*“, takže téměř padesát let po Vaubanově odchodu je zcela legitimní rozpoznávat nedokonalosti v jeho díle.³⁵

Základní kategorie, s nimiž Bisset pracuje, jsou viditelně epistemologicky zakořeněny v tradici britského osvícenství. V Bissetově odmítnutí Vaubana jako zdroje dokonalých principů a dogmat se zračí Lockeho a Humeovo odmítnutí apriorního vědění a důraz na rozumem reflektovanou smyslovou zkušenost jako primární zdroj poznání. Ve své knize častokrát používá termín „*prakticky zkušený inženýr*“ jako určitý ideální typ vojenského inženýrství, nikoli teoretik, ale člověk, který své zkušenosti získal v poli.³⁶ Pokud chápeme Vaubana jako pozdního reprezentanta novoitalské školy vojenského inženýrství nejen ve smyslu fortifikačního prototypu, ale také racionalistického epistemologického ukotvení coby „eukleidovské“ matematické vědy,³⁷ schopné odhalovat věčně platné axiomy, pak je Bisset tím, kdo se od této tradice odděluje. V jeho pojetí není nic věčného ani jistého.

Z Bissetova důrazu na nerozpojitelnou vzájemnou závislost *rozumu a zkušenosti* v historické vývojové perspektivě plyne jeden důležitý závěr, totiž, že Vauban nemohl předvídat budoucí a byl vrcholně relevantní pro „svoji“ dobu, ale nikoli již pro další vývoj a pro situaci v polovině 18. století je v mnoha ohledech již vyloženě problematický. Klíčová je Bissetova strategie připsání Vaubanovi *nevědomého přejímání chyb* starších autorů, jejichž ideje Vauban v dobré víře akceptoval. To se týká především hraběte Pagana, kterého však Bisset v druhé rovině kritizuje za to, jak špatně pojal starší italské de Marchiho ikonické koncepty, takže se vytváří řetězec déle než století tradovaných chyb de Marchi – Pagan – Vauban. Následně Bisset dokládá v duchu racionalizační epistemologie, jak jím navrhovaná řešení vrátí vojenské inženýrství zpět do jeho hájemství racionality a efektivity. Pevnosti bude možné stavět znovu levněji a jednodušeji a budou vysoce odolné. Vrcholem Bissetovy kritiky je pak podrobná dekonstrukce Vaubanova nejpokročilejšího třetího pevnostního systému, když krok za krokem vysvětluje racionální útočnou metodu, která využívá jeho

35 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, předmluva.

36 Tamtéž, s. 32.

37 Ve smyslu dominantní intelektuální tradice viz Giacomo LANTERI, *Due dialoghi di M. Iacomo de Lanteri da paratico, Bresciano etc. Del modo di disegnare le piante delle fortezze secondo Euclide*, Venezia 1557.

analyticky odhalené slabiny. To je Bissetův vrcholný výkon, který není nijak kategorizován, nálepkován jako „popření“ nebo „svržení z piedestalu“, je zcela nekomentován. V rámci disciplíny vojenského inženýrství druhé poloviny 18. století však takový návod představuje doslova *magnum opus* prvního řádu. Připomeňme si, že Vaubanův třetí systém zůstal ve své době prakticky nepochopen, Vaubanův systematizátor a následovník Louis de Cormontaigne mu nebyl schopen porozumět³⁸ a jediná pevnost, která podle něj byla postavena, ideální pevnostní město na zelené louce Neuf Brisach, nikdy nebyla obléhána.

Pokud Bisset identifikoval problém, zná i jeho nápravu, ačkoli o ní nehovoří zcela explicitně. V druhém plánu je tak smyslem jeho strategie provést „kulturní import“ nizozemských konceptů Menna van Coehoorna, tedy soupeřícího odlišného paradigmatu pevnostního stavitelství, považovaného v britském prostředí za *heterodoxii*, neboť Britové ústy svých autorit přijali na počátku 18. století francouzskou vaubanovskou tradici jako normu. Nyní postoupíme k analýze Bissetových textů, přičemž se budeme simultánně zabývat jeho vydanou knihou i nevydaným spisem. Bissetův spis z roku 1778 představuje v podstatě mírné rozvedení konceptů z knihy z roku 1751. Budeme proto oba texty analyzovat souběžně, s důrazem na jednotlivé diskutované problémy.

Bissetova kritika

V první kapitole svého spisu Bisset vykládá obecné zásady úspěšné projekce a konstrukce fortifikačních staveb. Píše, že „*umění co nejdokonaleji opevnit jakýkoli obvod spočívá na uvážlivé konstrukci a rozmístění řady pevnostních prvků tak, aby všechny fortifikační fronty byly stejně silné, nebo alespoň do té míry, v jaké to umožní okolnosti [...] a celá vnitřní obranná linie byla co nejsilnější, jak je možné zhotovit za danou peněžní částku, přidělenou na dokončení díla*“.³⁹ Již zde se projevuje jeho vysoká pragmatičnost, projevovaná v celém textu, když dodává, že „*ve vojenské architektuře jsou nepřijatelné jakékoli ohledy na krásu nebo vkus*“, které nesouzní s předchozími dvěma hlavními zásadami. Srovnáme-li Bissetovy zásady s Vaubanovými *Zásadami*, obsaženými v jeho hlavním rukopisném díle,⁴⁰ nejedná se o nic kontroverzního. Bisset zdůrazňuje nutnost co nejlepší obousměrné flankovací palby, kryjící všechny pevnostní prvky. Trvá na tom, že vnitřní obranná linie bastionů a kurtin musí být krytá střední a vnější obrannou linií tak, aby se z předpolí nedala

38 Viz Louis de CORMONTAIGNE, (orig. „M*** Officier de Distinction, sous le Regne de Louis XIV“), *Architecture militaire ou L'Art de fortifier etc.*, Haag 1741. Cormontaigne ve svém spise vychází pouze z prvního Vaubanova systému, který řadou racionalizačních opatření zefektivňuje, ale druhý a třetí systém zcela vynechává.

39 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/2.

40 Například in Sebastien LePrestre de VAUBAN (překl. a ed. George A. ROTHROCK), *A Manual of Siegecraft and Fortification*, Ann Arbor 1968 nebo J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*.

zasáhnout po balistické křivce. Zdůrazňuje nutnost správného stanovení nivelační roviny masy kryté cesty a glacis, představující primární prostředek krytí vnitřních pevnostních prvků.

Již v předmluvě ke své knize se Bisset staví proti převládajícímu francouzskému abstraktnímu duchu: „*Umění pravidelného opevňování je podle všeho nemožné vysvětlit jakkoli geometricky nebo pomocí jakékoli metody, která by poskytla matematickou jistotu [...] můžeme pouze zkoumat vlastnosti a nejvhodnější způsoby a uspořádání obranných prvků [...] Nemělo by se tedy očekávat, že jakékoli pevnostní systémy budou zcela dokonalé.*“⁴¹ Jeho cíl je ihned deklarován: připravit takovou modifikaci Coehoornova systému, aby byla ještě dokonalejší, než jeho projekt Bergenu op Zoom. Vlastní zásluhu si příliš nepřipisuje, neboť „*je snadné zlepšit projekty největších géníů v oblasti opevňování, když tyto zrealizované projekty byly podrobeny nejpřísnější zkoušce pravidelného útoku.*“⁴² Začátek první kapitoly je rovněž jasnou deklarací Bissetovy pozice. „*Metoda generála Coehoorna u několika bastionových front u Bergen op Zoomu [...] se patrně ze všech dosud postavených front nejvíce blíží vrcholné úrovni dokonalosti, která je cílem všech opevňovacích metod.*“⁴³ Bisset pokračuje tím, že představuje Coehoornovu koncepci z vojensko-inženýrského hlediska a zdůrazňuje její rozdíly oproti francouzským projektům. Aniž bychom zabíhali do přílišných technických podrobností, jedná se zejména o následující podstatné rozdíly.

Popření novoitalského paradigmatu

Bisset od počátku uvažuje o aktivní obraně a do vysunutých úhlů kryté cesty přikazuje umístit děla, neboť „*palba děl, umístěných ve vysunutých úhlech kryté cesty bude rovněž vysoce účinná.*“⁴⁴ Tento důraz se ještě prohlubuje skrze důraz na ravelin, dominantní prvek středního pásma téměř všech předchozích fortifikačních bastionových systémů. Ovšem Bisset již v osmém odstavci první kapitoly začíná odvážnou dekonstrukci Vaubanových a starších systémů, odvozujících se od novoitalské fortifikační školy a navrhuje provést modifikaci Coehoornovy koncepce, uplatněné v Bergenu a jinde.

Bisset shrnuje, že hlavním dříve zamýšleným cílem ravelinů, klíčového prvku novoitalského systému opevňování, bylo představit do středního pásma rozměrnou překážku pro umístění nepřátelské průlomové baterie, zhotovené na vrcholku glacis ve vysunutém úhlu kryté cesty. Primárním smyslem ravelinu tak bylo prodlužovat boj o pevnost. Takto masivní raveliny, později koncipované například mezierskou školou, vykazují skrytou

41 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 38.

42 Tamtéž, předmluva.

43 Tamtéž, s. 1.

44 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/6.

a neodstranitelnou vadu: „*Pokud tedy mají být bok a rameno*⁴⁵ *bastionu dobře kryté ravelinem, pak tedy buď musí být nepřiměřeně prodloužena líc bastionu, nejslabší část opevněného pásma [...] nebo musí být hrdlo ravelinu nepřiměřeně široké z tohoto a dalších dále zmíněných důvodů.*“⁴⁶ Takové řešení je možné, ale podle Bissetova názoru drahé a rozpracovává je dále v páté, šesté a osmé své koncepci. Jako lepší a levnější se mu zdá odvážně zcela opustit novoitalsko-francouzský standard ve fortifikačních systémech jako takový a nahradit ravelin něčím „heretickým“, tedy „*třemi velkými lunetami na kryté cestě, jak jsou navrženy a rozmístěny v první a čtvrté [...] metodě [...] ty dokonce představují náhradu za ravelin i tenaillony*“, podle Bisseta náhradu levnější a efektivnější.⁴⁷ Bisset pak uzavírá, že dokonce i jedna velká luneta (jak demonstruje v druhé a třetí metodě), vysunutá do prostoru kryté cesty, je lepší, než klasické raveliny, případně zesílené tenaillony.⁴⁸ Za zdánlivě abstraktní změnou pevnostní konstrukce se skrývá zásadní změna militární mechaniky, a jak uvidíme později, i kultury války během obléhání pevností. Zdroj inspirace je přitom zcela jasný. Jedná se o „citaci“ Coehoornových projektů pro Bergen op Zoom a Nijmegen. Ve své knize Bisset napsal: „*Velké armované lunety na zasunutých shromaždištích kryté cesty jsou nepochybně nejpokročilejší a nejvýhodnější prvky této pevnosti*“, a jediným způsobem, jak se jich nakonec zmocnit, neboť jsou mocně kryty palbou vnitřní obranné linie, je těžký podzemní minový útok.⁴⁹ Bisset od počátku zdůrazňuje, že je zde ovlivněn předchozími Coehoornovými projekty, zejména způsobem, jakým v pevnosti Nijmegen seskupoval lunety na kleštvém půdorysu do skupin tří nebo čtyř vzájemně se kryjících objektů, což prodlužovalo a komplikovalo útok.⁵⁰

Druhá kapitola spisu v odstavci 39 obsahuje nenápadnou pasáž, shrnující toto narušení vaubanovské ortodoxie v designu i způsoby obrany pevností. „*39. Velká luneta na kryté cestě by buď neměla mít vůbec žádný, nebo velmi úzký příkop a měla by být tak vysoká, aby děla, umístěná na jejím valu, měla výstřelné pole sotva sahající přes vršek glacis a mohla ho krýt palbou. Tímto způsobem bude možné mnohem jistěji střílet z těchto děl proti nepřátelským bateriím v poli a proti čelům sap. Děla budou také mnohem méně ohrožena demontováním nebo poškozením ze strany nepřátelských děl, což by nastalo, pokud by luneta byla vyšší a nacházela se dále od vrcholku glacis, nebo pokud by se jednalo o děla, umístěná na lících bastionu nebo ravelinu.*“

Další bod obsahuje rozvedení záměru nahradit raveliny právě těmito lunetami. Kvůli nižšímu a tenčímu zdivu budou tři takové lunety levnější než jeden ravelin a „*jejich obranná*

45 Jako rameno je zde označováno místo, kde se stýkávají bok a líc bastionu, pozn. P. W.

46 Tamtéž, s. 1/1/8.

47 Tamtéž, s. 1/1/8.

48 Tamtéž, s. 1/1/8.

49 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 8.

50 Tamtéž, s. 101.

hodnota bude značně nadřazená hodnotě ravelinu“.⁵¹ S čím vlastně Bisset počítá? Bude velice obtížné na ně vést palbu z klasických baterií, umístěných na protažených liniích líců bastionu, kryté cesty a ravelinů, protože právě zde obléhatel buduje svoje baterie. Protažené linie líců jednoduché nebo trojitě lunety nevidaně rozšíří zónu útoku, způsobí protažení cirkumvalační linie a neúměrně zvýší pracnost a náklady obléhání. Kvůli Bissetovým lunetám se budou muset stavět nové baterie a navíc jejich sofistikované nivelační zasazení do terénu učiní přesnou palbu proti nim obtížnou. Bissetův argument lze shrnout takto:

- a) korunování kryté cesty bude muset být provedeno delším a komplikovanějším zákopem, protože musí obsáhnout i kryptou cestu lunet.
- b) nepřátelské průlomové baterie na vrcholku glacis se budou nacházet blízko lunetám sousedících front, takže ty bude třeba zničit nejdříve. To znamená podstatně, nejméně dvojnásobně, rozšířit zónu útoku, protože sousedící lunety palbou ovládají celý glacis na útočném sektoru a může z nich být vedena například kontinuální palba desítkami Coehoornových moždířů.⁵² Bisset shrnuje, že bude nutné dobýt skupinu lunet v ose útoku a následně dvě sousedící skupiny, takže „útočník se musí zmocnit devíti objektů“, aby mohl vůbec postoupit dále.⁵³
- c) před korunováním kryté cesty je nutné všechny tyto lunety dobýt. Teprve poté je možné začít stavět průlomové baterie. To se musí de facto provádět formou pomalé minové destrukce, pomocí zdoluhavé podzemní minové války, kdy proti útočníkovi obránci používají předem připravený permanentní protiminový systém. Ten byl součástí Coehoornova standardu, který Bisset pokládal za nutný. Následně musí dojít k sérii tvrdých masových útoků pěchoty. To znovu v bergenském stylu výrazně prodlužuje obléhání. Pokud by útočník nerozpoznal význam takových nestandardních lunet, utrpí vyšší ztráty a před nimi se dostane do obtížně řešitelné situace, přesně jako francouzská armáda u Bergenu.⁵⁴

Transformace bastionu a kontrgardy

Další související změna nastává ihned v následujícím odstavci. Bisset identifikuje dlouhé líce bastionů, obvykle vystavené rikošetovací palbě obléhatele, jako nejslabší články pevnosti, a to především z kulturních důvodů: zvykové válečné právo stanovovalo, že posádka by měla kapitulovat, pokud bude do líců bastionu prostrílen průlom. Navrhuje proto před bastiony

51 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/40.

52 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 9.

53 Tamtéž, s. 103.

54 Tamtéž, s. 12.

zásadně předsazovat kontrgardy: „9. *Líc bastionu je slabým prvkem, značně vystaveným nepřátelským bateriím v předpolí a posádky obecně kapitulují okamžitě, jakmile je v ní zhotoven schůdný průlom, je nanejvýš důležité krýt ji pomocí kontrgardy*“, jejichž výstavba prostě a jednoduše nesmí být opomenuta.⁵⁵ Důvodem je, že jakkoli dobrou asistenci může ravelin a jeho posádka poskytnout obraně glacis a kryté cesty, tak kontrgarda je řádově silnější: z hlediska logiky Vaubanova manuálu se k závěrečnému útoku nemůže přistoupit, dokud nejsou prostrčeny průlomy v lících bastionů, avšak „*líce bastionů nemohou být zcela prolomeny předtím, než obléhatelé dobyli kontrgardu, uchytili se na ni a odstranili značnou část jejího valu, aby tak otevřeli prostor, skrze nějž je možné vést na líce bastionu průlomovou palbu*“, což bude mimořádně obtížné, „*zvláště pokud je příkop kontrgardy flankován z vnitřní obranné linie*“.⁵⁶ Bisset tuto část úvodní analýzy uzavírá v tom smyslu, že umístění kontrgard před bastiony prodlužuje dobu obléhání přibližně nejméně o jednu čtvrtinu.

V bodě 38 druhé kapitoly pak Bisset vykládá vhodné nivelační roviny ravelinu a kontrgardy, zdůrazňuje klasické maximy stavby opevnění podle palebné linie. Kontrgarda je dalším nástrojem na výrazné prodloužení obležení: je dobré její výšku stanovit jako nejvyšší možnou, protože „*bude velice výhodné uchovat líce bastionu téměř nedotčené až do chvíle, kdy bude zahájen útok na kontrgardu*“.⁵⁷ Bisset měl nepochybně na mysli známé historické precedenty, například neúspěšné francouzské obležení savojského Turína v roce 1706, kdy silné kontrgardy, kterými byla opatřena starší Paciottiho citadela, byly prvkem, na nichž se zastavil útočný postup.⁵⁸

Komprimovaná pevnost a kurtiny

V desátém odstavci přichází třetí důležitý postulát pro dekonstrukci francouzské tradice. „*Čím vysunutější je jakýkoli prvek nebo jeho část fortifikační fronty, tím více bude vystaven nepřátelskému útoku a přístupu*“.⁵⁹ Později v prezentované páté konstrukční metodě toto přesvědčení opakuje: „*Jakýkoli obranný prvek, nebo součást linie, je tím slabší a snadněji dosažitelný v té míře, do jaké je salientní a vysunutý, což je obzvláště týká bastionu, takže nutně vyvstává značná výhoda z tohoto [...]*“⁶⁰ To stojí v přímé opozici vůči francouzské vaubanovské tradici, která měla v oblibě hluboká členitá obranná pásma a předsunuté a vysunuté prvky. Bisset zde zobecňuje své úvahy z knihy, kde je rovněž přítomna kritika

55 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/9.

56 Tamtéž.

57 Tamtéž, s. 1/2/38.

58 Viz např. G. Cerino BADONE, 1706. *Le Aquile e i Gigli. Una Storia mai scritta*, Torino 2007.

59 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/10.

60 Tamtéž, s. 1/5/80.

salientních a vysunutých prvků s odkazem na to, že je obtížnější bránit je palbou z vnitřní obranné linie.⁶¹

Bisset svůj princip podporuje zkušeností od Bergen op Zoom, aby dovedl, že v tom případě je tedy kurtina nejen silnější, ale také mnohem užitečnější z hlediska obrany, než líce bastionů. Ve svém spise byl o této tezi přesvědčen z hlediska „rozumu a zkušenosti“ a podle ní také přizpůsobil své následné navrhované fortifikační systémy.⁶² Následuje po téměř třiceti letech další dlouhá úvaha o bergenské bitvě: „*poté, co enfilovací nepřátelské baterie v předpolí a ricochetovací baterie na křídlech útoku zahájily palbu na líce (pomyslných) půlbastionů na útočné frontě, tak ty nebyly téměř k žádnému užitku a jejich děla byla brzy demontována nebo poškozena*“ a zbylo na nich pouze několik moždířů, ukrytých za traverzami před palbou na odraz.⁶³ Po korunování kryté cesty navíc do střílen začali v salvách pálit nepřátelští mušketýři ze zákopů, což jim mušketýři na lících bastionů nemohli příliš oplácet, neboť byli hůře krytí. Tento základní argument je dále posílen další úvahou, objevující se v odstavcích 31 a 32.

U Bergenu se totiž prokázalo, že během druhé i třetí fáze obléhání zůstala kurtina i boky bastionů na útočné frontě ve velmi dobrém stavu a z obou postavení byla vedena těžká obranná palba do prostoru korunované (dobyté a útočným zákopem opatřené) kryté cesty a dobytých lunet. Nepřátelské baterie z předpolí jim téměř neublížily a kurtina i boky byly chráněny traverzami proti reverzní palbě, obvyklému problému bastionových konstrukcí.⁶⁴ Bisset se pak odvolává na francouzského inženýra Alaina Manessona Maletta, který v díle *Les Travaux de Mars ou l'Art de la Guerre* již v roce 1684 tvrdil, že líce bastionů jsou nejslabšími prvky obrany a je třeba vyvinout nové systémy, které se bez nich obejdou.⁶⁵ Bissetem navrhovaný první fortifikační systém⁶⁶ je zosobněním právě tohoto principu. Bisset zdůrazňuje, že všechny jeho další systémy odrážejí toto důležité poučení. V důsledku pak projektuje delší kurtiny, na nichž hodlá soustředit silná dělostřelecká postavení pro účely protibaterijní palby do předpolí: „*dlouhá kurtina bude obsahovat více děl, houfnic, moždířů a mušketýřů a efektivněji bude palbou ovládat předsunuté pevnostní prvky*“.⁶⁷ To zní téměř jako postulát pozdějších konceptů polygonálního opevnění. V bodech 21, 22 a 23 pak diskutuje smysl a povahu bastionu: jeho základním smyslem je poskytovat

61 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 44.

62 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/11.

63 Tamtéž, s. 1/1/12.

64 Reverzní palba je taková, která je vedena enfilovacím způsobem, například na líci bastionu, přeletí ji, ale zasáhne na druhé straně bastionu jeho druhou líci zezadu. Podobně může působit na další pevnostní prvky jako raveliny nebo lunety apod.

65 Allain MANESSON-MALLET, *Les Travaux de Mars ou l'Art de la Guerre, Vol. II*, Paris 1684. Bisset odkazuje na svazek 2, s. 16, viz oddíl *De la longueur des Faces des Bastions de l'Auteur*.

66 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 21, ilustrace *The First Method*.

67 Tamtéž, s. 1/1/19.

co nejtěžší palbu do prostoru hlavního příkopu, zejména před líce a špičku sousedních bastionů. Protibaterijní palba do předpolí je tedy soustředěna na kurtině.

V bodu 23 Bisset upozorňuje na další očividnou chybu ve vaubanovské útočné metodice, kdy „v knize o útoku je řečeno, že krytá cesta může být zároveň pod palbou jak ricochetovou, tak z mušketýrských pozic na zákopových kavalírech“, což je z hlediska nivelačních rovin podle Bisseta nesmysl, neboť dělostřelecká palba by zezadu zasahovala právě tato pěchotní postavení.⁶⁸

Úpravy bastionu

Bisset po této odbočce dále pokračuje a odmítá používat orillonu, které podle něj neposkytují dodatečnou ochranu. Jednou z jeho inovací, vyslovenou již v roce 1751,⁶⁹ je místo toho vnější část boku konstruovat jako konvexní a vnitřní jako konkávní v úhlu přibližně 60 stupňů ve tvaru pomyslného velkého protáhlého „S“ kvůli zvětšení prostoru pro dělostřelecká postavení, takže „bastion je prostornější a může efektivněji vést flankovací palbu a ovládat předsunuté pevnostní prvky“.⁷⁰ Bisset zde odkazuje na Francesca de Marchiho, který přibližně 170 let před ním⁷¹ navrhl podobný tvar boků bastionů, avšak jeho práci v Bissetově době téměř nikdo neznal, neboť stará vydání byla dlouhodobě nedostupná. „Tato kniha je velmi vzácná, přestože se zdá, že se objevila ve dvou vydáních“, i když později někteří inženýři si z ní explicitně přisvojovali celé projekty: „Musí být dokonce připuštěno, že první metoda hraběte Pagana, která mu získala značné uznání, je zkopírována z Marchiho projektu č. 127“.⁷²

Analýza dále pokračuje v šesté kapitole, která představuje Bissetovu sedmou konstrukční metodu a demonstruje konkrétní výhody jím navrhovaných plošších, méně salientních bastionů. Tím je zejména snazší flankovací palba, jednodušší vzájemné krytí objektů a kratší dimenze bastionové fronty, což Bisset analyzuje zejména v bodu 84. „Následkem toho je k bastionu podle naší konstrukce mnohem těžší a nebezpečnější přistupovat, je rovněž prostornější a od dvou sousedních bastionů čerpá mnohem vyšší úroveň obranných schopností

68 Tamtéž, s. 1/1/23. „Přestože jsou kavalíry obvykle vztyčeny do výše 11 nebo 12 stop, paralelně s krytou cestou a ve vzdálenosti deseti nebo jedenácti stop od jejího salientu, který obklopují.“ Z ricochetovacích baterií by tedy nebylo možné po balistické křivce bezpečně pálit přes kavalíry.

69 Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 76.

70 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/25 a TÝŽ, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 77.

71 Odkaz směřuje na knihu Francesco de MARCHI, *Della architettura militare libri quattro Opera nuovamente data in luce*, Brescia 1599. První dostupnější vydání se objevilo až v roce 1810, viz Francesco de MARCHI – Luigi MARINI, (ilustr.), *Architettura militare di Francesco de' Marchi*, Roma 1810. Bisset se během své poznávací cesty po evropských fortifikacích, podniknuté v letech 1748–1750, s De Marchiho pracemi evidentně seznámil.

72 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/1/27.

[...] a celkově je mnohem silnější, než obvyklý ostroúhlý bastion⁷³. Bisset zde důrazně opakuje, že méně salientní bastionová fronta také znamená, že nepřátelské obléhací práce, pokud mají být správně umístěny ricochetové a enfilovací baterie, musí být mnohem roztaženější, že cirkum- a kontravalanční linie budou mnohem delší a vzhledem ke kapitolám objektů budou palebné úhly ricochetovacích baterií tupé a obléhání obecně bude vyžadovat více času, práce, nákladů a nasazených jednotek.

V první kapitole poté následuje v odstavci 28 dekonstrukce Paganových metod. Jaký je smysl? Paganovy systémy byly přece téměř „doslova“ převzaty Vaubanem a představují jeho první metodu, která byla téměř výlučně aplikována (druhá a třetí metoda se týkaly pouze tří pevností z více než stovky, které modernizoval nebo postavil). Bisset kritizuje Paganovu kontrgardu za to, že je úzká, není prostorná, má špatně dimenzovaný příkop a považuje detašované bastiony z Vaubanovy druhé a třetí metody za de facto velké kontrgardy. I tyto nejpokročilejší metody, respektované, ale nepochopené, jsou Bissetem charakterizovány jako téměř doslované „citace“ z Pagana.

Argumentace je jasná: Pagan špatně pochopil Marchiho a chybně replikoval jeho projekt č. 127 a od Pagana, který se v polovině 17. století stal ve Francii respektovaným, tyto chyby převzal Vauban během učednických let. Následně se Vaubanovy koncepce staly téměř celoevropsky přijímanou ortodoxií na téměř 80 let. Kruh se uzavírá. Jaký je smysl Bissetovy strategie? Poznání ve vojenském inženýrství není v žádném případě kumulativní a lineární, existují v něm nespojitosti, ruptury, zapomenutá poučení, slepě převzaté chybné koncepty apod. To je pozice, odlišná od způsobu, jakým konzervativní vojenská historiografie obecně vnímá militární dějiny, kde předpokládá esenci vojenského umění, diachronně přítomnou a zdokonalovanou v dlouhém trvání.

Bissetova argumentace slouží rovněž jako podpůrná evidence pro jeho příklon k nizozemské Coehoornově tradici. Bisset tak sděluje, že na konci 17. století došlo k vytvoření dvou soupeřících větví vojensko-inženýrské tradice, z nichž francouzská je defektní, což lze vysledovat zpětně k Paganovým chybám.

Nové obecné úvahy a zásady

V druhé kapitole svého spisu opakuje Bisset řadu zkušeností z flanderského tažení a obrany Bergenu, které doplňují jím navrhované nové konstrukční systémy. Především trvá na tom, aby hlavní příkop pevnosti byl dimenzován z hlediska hydrotechniky tak, aby hladina podzemní vody byla přibližně 4 stopy pod jeho povrchem.⁷⁴ Následně prosazuje pohled,

⁷³ Tamtéž, s. 6/84.

⁷⁴ Tamtéž, s. 2/29 a 30.

že linie kontreskarpy by měla být rozhodně vysunutější, než vnitřní konec líce ravelinu, tak aby jeho bok mohl působit do prostoru případného průlomu v líci bastionu. V takovém případě by se nepřítel musel nutně zmocnit ravelinu ještě předtím, než by zaútočil do průlomu. Zmocnit se ravelinu je však dosti těžké, protože zezadu se na něj dá pálit v podstatě z celého vnitřního obranného pásma. V následujícím bodě uzavírá, že je žádoucí, aby ravelin měl reduit.⁷⁵

Historicky podstatný je krátký a nenápadný argument pro poloarmování, tedy odmítnutí nutnosti, aby pevnostní valy měly zděné líce po celé výšce eskarpy. Podle Bisseta stačí vršek valu během obléhání vyspravovat pomocí fašin a směsi hlíny a slámy, což je jednodušší, než pokud by prvek byl klasicky armovaný. Zde Bisset předbíhá pozdější vývoj, jdoucí tímto směrem a který ještě před krizí výbušného projektilu a drážkovaných dělostřeleckých hlavních vedl k polopermanentním téměř celozemním pevnostním konceptům. Bissetův postřeh zde zcela přesně odpovídá konceptu, který byl přijat ruským vojenským inženýrem Eduardem Ivanovičem Totlebenem během obléhání Sevastopolu v letech 1854–1855 za krymské války a který podstatně přispěl k tomu, že boj o Sevastopol trval téměř 11 měsíců.⁷⁶ Poloarmované pevnostní prvky jsou mnohem snadněji „vyspravitelné“ pod palbou.

Kromě toho Bisset přináší ještě dvě podstatná poučení z obléhání Bergenu. Především klade důraz na maximální nasazení všech prostředků, které mohou bránit ricochetovací palbě, to jest klíčovému útočnému prostředku Vaubanovy metody útoku.⁷⁷ Bisset tvrdí, že odmítá starý koncept malých kolmých valů, tzv. traverz a uvádí, že pilovitý průběh kryté cesty je ale podle něj mnohem lepší obrana, než samotné traverzy. Střelci z ručních zbraní mají lepší a bezpečnější postavení a vejde se jich tam víc. Nevzniká hlavně žádná přímá linie, po které je možné vést palbu. Bisset tak bez přímého odkazu přijímá Coehoornovu koncepci, že traverzy na kryté cestě nejsou vůbec dobré.⁷⁸ Brání pak obranné palbě ze středního a vnitřního pásma do prostoru kryté cesty, pokud se jí snaží dobýt nepřítel. Bisset znovu odkazuje na praktickou zkušenost s obranou Bergenu, kde na kryté cestě nebyly žádné traverzy, ani mobilní.⁷⁹

Nové systémy opevnění

Bissetův text dále pokračuje druhou esejí, která přináší několik nových konstrukcí bastionové pevnostní dispozice. Nejsou to hotové ani doslovné návody, ale experimentální

75 Tamtéž, s. 2/33 a 34.

76 Jedná se o mírné rozvinutí původních úvah z roku 1751, viz Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 16–17.

77 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/2/43.

78 Je to znovu jeho stará pozice již z roku 1751, viz Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 14.

79 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 1/2/44.

konstrukce, v nichž jsou názorně demonstrovány v první eseji diskutované způsoby, jak podstatně narušit logiku vaubanovského útoku. Nejpodstatnější se jeví ilustrace již zmíněného odstranění ravelinu a jeho nahrazení komplexem tří klešťově uspořádaných lunet s půlkruhovým reduitem a traverzami, v prostoru zasunutého úhlu kryté cesty. Všechny koncepty se odvozují od jeho čtyř hlavních dekonstrukčních principů, jak již byly zmíněny: a) pečlivější práce s nivelačními rovinami,⁸⁰ b) odstranění ravelinu a vysunutí klešťového komplexu velkých lunet na krytou cestu, c) důsledné aplikace kontrgardy, potlačení líců bastionu a zdůraznění kurtiny jako palebného postavení, d) maximální potlačení „salientnosti“ pevnosti a její nová, „komprimovaná“ podoba.⁸¹

Kapitola 1 Bissetova spisu, První metoda, znovu opakuje, že „*délka útoku a počet padlých závisí především na obtížnosti a nebezpečí, nezbytně doprovázející*“ dotažení útočných sap na vrcholek glacis a postavení průlomových baterií tam a na kryté cestě.⁸² To je jím identifikovaný klíčový problém, který se snaží svoji první metodou ošetřit. Navrhuje složitější členěný tvar bastionu omezující možnost ricochetovací palby z předpolí na jeho líce.⁸³ Podstatná je také permanentní kaponiéra, spojující kurtinu s hlavní galerií na kontreskarpě. Na kryté cestě jsou tři lunety klešťového uspořádání, zesílené reduitem půlkruhové dispozice. Na prostřední lunetě předpokládá nasazení 6 kusů děl a na každé boční lunetě 4 děla. Znamená to 14 děl na lunetách na každé frontě, značnou palebnou sílu, zaměřenou proti bateriím nepřítele v předpolí a postupu sap. To jde proti Vaubanovi i Cormontaigneovi, kteří vždy předpokládali převahu útočnicka a finální dobytí pevnosti.

Bisset dále navrhuje odlišný postup ve chvíli, kdy se blíží třetí, finální fáze obléhání: „*když se sapy dostanou na vrcholek glacis kolem lunet, pak musí nepřátelské ricochetové baterie přestat střílet, vnitřní obranná linie může být kompletně opravena a opatřena dostatečným počtem děl pro zničení nepřátelských prací na vrcholku glacis a zabránění postavení průlomových baterií na tomto místě [...] a efektivní ovládnutí palbou prostoru kryté cesty a lunet*“.⁸⁴ Kromě toho je možné v případě takové konstrukce umístit děla na kurtinu, na kterou nepřítel v podstatě nemůže pálit ricochetem.

Druhá kapitola⁸⁵ stručně popisuje ekonomickou verzi první metody, předpokládající pouze jednu velkou lunetu s reduitem ve vstupujícím úhlu kryté cesty. Inovací jsou konvexní redany před kurtinou,⁸⁶ které jsou velmi dobré pro ochranu hlavního příkopu a jsou

80 Znovu již rozpracováno v roce 1751: Ch. BISSET, *The Theory and Construction of Fortification, illustrated with several new Designs*, s. 17–18.

81 V knize i eseji shrnuto téměř totožně: tamtéž, s. 18.

82 Ch. BISSET, *Essays on permanent and temporary Fortification*, s. 2/1/55.

83 Tamtéž, s. 2/1/56.

84 Tamtéž, s. 2/1/57.

85 Tamtéž, s. 2/1/58–66.

86 Tamtéž, s. 2/1/65.

nivelačně uzpůsobeny tak, že je těžké na ně střílet z nepřátelských postavení na vrcholku dobyté kryté cesty, jsou totiž výrazně nízko postavené.

Třetí kapitola⁸⁷ demonstuje řešení dalšího dobového problému: „*posádky obležených pevností dnes obecně kapitulují, jakmile je otevřen dostatečně široký průlom v líci bastionu, přičemž jeho obrana pomocí retranchmentů je vysoce nejistá, pokud ovšem nejsou dobře podminované.*“ Dosavadní dvě reakce na to jsou: představit kontrgardu, nebo detašovat bastion od vnitřní obranné linie. V této koncepci demonstuje Bisset druhou možnost, znovu v kombinaci s představením velké lunety na krytou cestu. Je to de facto ještě levnější varianta první metody.

Kapitola čtvrtá⁸⁸ představuje „velkou“ koncepci, která shrnuje výhody všech dosavadních tří návrhů. Podstatným rysem je představení kontrgardy. Bisset znovu analyticky upozorňuje, že v kombinaci s ravelinem je to spíše problém, neboť pokud padne ravelin, nebo jeho tenaillony, tak kontrgardu bude možné vcelku snadno dobýt přímým útokem přes její líce, nebo spíše přes její šíji. V téhle koncepci přejímá v podstatě de Marchiho kontrgardu, u které jen mírně prodloužil líce, znovu sahá ke starému předvaubanovskému principu. Představuje úpravu, mírně jí zvyšuje, aby její valy kryly zdivo za ní se nacházejícího bastionu a aby se z kontrgardy dalo pálit děly pohodlně na glacis a do pole a také do prostoru lunet.⁸⁹ Pokud by pak chtěl nepřítel palbou vytvořit průlom v líci bastionu, musel by minovými prostředky zbořit část jejího líce, jinak by to nebylo možné.

Pátá kapitola a metoda⁹⁰ je z Bissetových nejkomplicovanější a jedná se spíše o teoretickou demonstraci než praktický návod. Zde jsme nejvíce v pokušení jeho návrh označit spíše za architektonickou fantazii než fortifikační systém. Nejneobvyklejší prvek je de facto zrušení špičky, salientu bastionu, kde je zkonstruováno několik malých front za sebou. Je to demonstrace toho, že „*jakýkoli obranný prvek, nebo součást linie, je tím slabší a snadněji dosažitelný v té míře, do jaké je salientní a vysunutý, což je obzvláště týká bastionu, takže nutně vyvstává značná výhoda z tohoto [...]*“⁹¹ Bissetův takzvaný „bastion s frontami“ se může zdát jen inženýrskou extravagancí, ale nesmíme zapomínat na jeho analytické zjištění, že líce bastionu jsou v rámci Vaubanova útoku nejhroženější část opevnění (kvůli ricochetové palbě).

Sedmá kapitola přináší originální rozvinutí Vaubanova druhého a třetího systému, tedy těch, na které v podstatě vůbec nikdo z jeho pokračovatelů nenavazoval, s výjimkou Querlondova projektu pevnosti Ples (Josefov). Bisset označuje i tuto Vaubanovu metodu jako

87 Tamtéž, s. 2/1/67–71.

88 Tamtéž, s. 2/1/72–75.

89 Tamtéž, s. 2/1/75.

90 Tamtéž, s. 2/1/77.

91 Tamtéž, s. 2/1/80.

výsledek inspirace hrabětem Paganem, konkrétně jeho druhým fortifikačním systémem. Obecně se jedná spíše podle mého soudu o demonstraci jeho analytických schopností, protože co se týče konkrétních nových principů pro tvorbu bastionové fortifikace, tak ty zde nejsou vůbec přítomny.

V následující pasáži je pak přítomen jediný odkaz v celém textu, prozrazující, že Bisset důvěrně znal Mullerovy texty a vymezoval se proti nim: „*Po úvaze o projektu jedné fronty z jeho metod, která je obsažena v prvním díle Pojednání o opevnování pana Mullera [...]*“⁹² To je důležité, neboť odkazy na literaturu, které Bisset evidentně znal velmi mnoho, jsou v jeho textech spíše zřídka. Bisset znovu obchází Vaubana a jde přímo k jeho inspiraci, k Paganovi, jehož systém upravuje. „*Detaily, v nichž se náš projekt liší od originálu, jsou především následující*“: ve vnitřní obranné linii Bisset upravuje malé bastiony, aby byly prostornější a měly širší hrdlo a doplňuje je dvěma malými konvexními boky, které jsou mnohem efektivnější než Paganem a Vaubanem použité kasematy. Je zcela vynechána malá úzká kontrgarda před vnitřními bastiony, která, jak si Bisset povšiml, je doslova zkopírována z de Marchiho systému č. 125 a prakticky nijak nezesiluje obranu a navíc je stavebně komplikovaná, se dvěma malými boky a orillonem. Nakonec Bisset znovu dekonstruuje Paganův a Vaubanův ravelin jako v podstatě zbytečný, velmi malý a jen tradičně převzatý.⁹³

Třetí esej: dekonstrukce „třetího Vaubana“

Třetí esej je možné považovat za pomyslné analytické vyvrcholení Bissetova spisu. Jedná se o nový způsob útoku na místo, opevněné podle „nejmodernějšího“ třetího Vaubanova systému. Bisset rozčleňuje útok vcelku standardně na tři úseky: od otevření zákopů až po zhotovení třetí paralely. Druhá fáze jde přes zhotovení zákopových kavalírů, dobytí kryté cesty, její korunování a zhotovení průlomových baterií nejrůznějšího druhu a moždířových baterií. Druhá fáze je zdaleka nejdelší a nejkomplicovanější. Třetí, poslední fáze je spuštění průlomové palby, překročení příkopu a rozšíření průlomu minou, aby byl schůdný. Tato fáze bývá naopak krátká.⁹⁴

Bisset reaguje na „nový útok“, kdy rekapituluje: „*sestup do hlavního příkopu [...] pomocí průlomu v kontreskarpě se dělá pomocí hlubokých min a v kráterech a ruinách, vzniklých minami, se rychle vytvoří sestupy bez nějakých valů, po nichž mohou útočníci sejít a snadno překonat hlavní příkop*“.⁹⁵ Zároveň s útokem na bastion(y) je obvykle dobyt ravelin, jak již víme. Pokud jsou ale v pevnostní dispozici přítomné detašované bastiony, obležení nemá

⁹² Tamtéž, s. 2/1/96.

⁹³ Tamtéž, s. 2/1/99.

⁹⁴ Tamtéž, s. 3/106.

⁹⁵ Tamtéž, s. 3/107.

tří, ale čtyři fáze: „Musí nastat čtvrtá fáze, která se v souladu s útočnou metodou navrhovanou v *Knize o útoku a obraně pana Vaubana stane pro útočníky velmi dlouhou a smrtící*.“⁹⁶ Bisset ale navrhuje upravenou, novou metodu útoku, která zkrátí čas a výrazně sníží počet obětí.

Bisset vidí, že Vaubanovy detašované bastiony jsou spíše kontrgardy, že valy jejich líců jsou úzké a snadno půjdou neutralizovat ricochetovací palbou.⁹⁷ Poté tyto prvky nebudou moci téměř vůbec zabránit sestupu do příkopu ravelinu a jeho dobytí prostřelenými průlomy. Následně Bisset tvrdí, že způsob jejich konstrukce umožní útočníkům z průlomu v detašovaných bastionech přejít na konec líců přes bermu a mírně se svažující val parapetu a následně je dobyt zezadu. Vaubanovy bastionové věže ve vnitřním pásmu jsou totiž tak slabé, že je baterie, postavené na dobytých detašovaných bastionech, mohou snadno umlčet. „Uzavřu tím, že jsem neobětoval žádnou pravdu pokušení opravit jeden z nejdokonalejších projektů velkého Vaubana a vedl mě pouze rozum a zkušenost. I největší inženýr může napáchat chyby, které jsou časem skrze zkušenost nebo zlepšení útoku rozpoznány osobami menších schopností.“⁹⁸

Proměna militární mechaniky a kultury pevnostní války

Co je smyslem takové práce s Bissetovým textem? Proč se zabývat zdánlivě marginální a složitou diskusí na téma vojenského inženýrství, vedenou neortodoxním „amatérem“ po dobu téměř třiceti let? Jde o to sledovat, jak zdánlivě jemné změny v konstrukci vykazují potenciál proměny militární mechaniky boje o fortifikaci. Osud Bissetových snah a jeho knih a spisů poskytuje průhled na obecnější problémy dynamiky vztahu evropských militárních kultur a militární mechaniky v druhé polovině 18. století.

Bisset je bezohledným racionalizátorem. Ze svých zkušeností a studia odvodil novou a originální koncepci bastionového opevnění, která v mnoha principech z oka vypadla téměř o 50 let mladšímu známému konceptu Bousmardovu, poprvé publikovanému v roce 1797.⁹⁹ Bisset razantně narušil novoitalsko-vaubanovské paradigma a přináší originální úspornou a silnou koncepci „komprimované“ fortifikace. Pokud by Bissetovy návrhy byly

96 Tamtéž, s. 3/108.

97 Tamtéž, s. 3/109.

98 Tamtéž, s. 3/115.

99 Bousmard dochází k velice podobným závěrům a navrhuje bastionovou koncepci, která se „čte“ téměř jako soubor citací z Bisseta. Především jde o to, že rovněž odstraňuje ravelin ze středního obranného pásma a vysouvá ho do prostoru kryté cesty. Navrhuje stejnou pilovitou krytou cestu a dimenzuje bastiony podobně. Henri Jean Baptiste de BOUSMARD, *Essai général de fortification*, Paris 1797; podrobnější ilustrované vydání viz Henri Jean Baptiste BOUSMARD, *Essai général de fortification et d'attaque et défense des places*, Paris 1814, zejm. Pl. 59. Bousmard mimo jiné zcela totožně jako Bisset dává bokům a lícům bastionů lehce konkávní nebo konvexní tvar místo přímek (Pl. 60). Rovněž předpokládá permanentní protiminový systém jako klíčový prvek obrany pevnosti (Pl. 61).

aplikovány, způsobily by dekonstrukci stávajícího ritualizovaného průběhu obléhání. Bisset předpokládá obranu aktivnější a nesmiřitelnější. Poté, co Vauban během obléhání Ath v roce 1693 demonstroval kompletní útočnou metodu, trvalo přibližně 20 let, než se na ni obránci naučili efektivněji reagovat. Pokud by se Bissetovy inovace prosadily, čekalo by vojenské inženýrství několik desítek turbulentních let. Bisset nepřímou sděluje: už žádné dohodnuté předpověditelné čestné kapitulace za týden či dva! Už nikoli gentlemanská hra / rituál / performance, ale boj na život a na smrt jako v Bergenu! Metaforicky řečeno: z olympijského boxu by se staly ultimátní zápasy bez rukavic.

Kromě inovace v oblasti pevnostní dispozice se Bissetovy příspěvky mnoha způsoby dotýkají jednoho v evropských militárních kulturách dlouhodobě traumatického problému útoku a obrany, a to permanentního protiminového systému a jeho aplikace. Ten Bisset automaticky předpokládá u jakékoli nové fortifikace, postavené nebo rekonstruované podle svých projektů, pokud by byly k dispozici příslušné finanční prostředky. Ze všech Bissetových inovačních důrazů je tento z hlediska dobové kultury války nejkonfliktnější. Již jsme viděli, že Bisset na mnoha místech vidí přesun těžiště obrany z povrchu pod zem jako jednu z mála efektivních reakcí na nové útočné techniky.

Protiminový systém a kultura pevnostní války

Debaty o krizi permanentních fortifikací byla vedena tak, že kolem roku 1750 proti inovacím v oblasti obléhacích technik nestálo nic v oblasti defenzivy. Byl zde však jeden prvek, jedna strategie, a to bylo právě důsledné aplikování permanentního podzemního protiminového systému. Bisset zdůrazňuje, že tento systém je nutnou součástí každé významné fortifikace, u které se předpokládá pravidelné obléhání. Jaké měla tato pozice důsledky z hlediska dobové kultury války? Takový systém představoval několikapatrovou síť podzemních chodeb především pod glacis a středním obranným pásmem pevnosti. Pokud se nepřátelské útočné zákopy dostaly na jeho hranici, obránci pod nimi mohl začít odpalovat nálože střelného prachu, tzv. miny. Útočník v tu chvíli neměl jinou volbu, než sestoupit do podzemí a pyrotechnickými prostředky postupně zničit celý takový systém na útočném úseku.

Zkušenost britského vojenského inženýrského sboru s bojem proti pevnosti, opatřené permanentním protiminovým systémem v obou velkých kontinentálních intervencích 18. století, válkách o španělské a rakouské dědictví, byla tvrdá. V první válce Britové vykrváceli v protahovaných obleženích při podzemním útoku na pevnosti Lille (1708) a Tournai (1709) a ve druhé válce učinili hrůzyplnou zkušenost s obranou Bergenu op Zoom (1747). Nákladně vzdělání a vycvičení a vzácní vojensko-inženýrští profesionálové v obou konfliktech utrpěli těžké ztráty. Zkušenost nejen britských aktérů všech tří obléhání,

kteří museli sestoupit do podzemí a tam bojovat pomocí mnoha vyloženě drastických pyrotechnických prostředků, byla příslovečně *pekelná* a takto ještě dlouho kulturně tradovaná. Vojáci podle reprezentací v zachovaných egodokumentech prožívali bez ohledu na hodnotu něco, co až po I. světové válce dostalo název *shell shock*, neboli paralyzující extrémní bitevní stres, a velení je bylo schopno disciplinovat jen s krajními obtížemi pomocí alkoholu a vysokých peněžních odměn.¹⁰⁰ Hrůzoplnost takového boje přehlušila jeho nepopiratelnou efektivitu.

V roce 1757 vychází v Londýně druhé, opravené a doplněné vydání oficiální učebnice britského vojenského inženýrského sboru, *The Attac and Defence of Fortified Places* z pera profesora Johna Mullera, tehdy již ředitele Royal Military Academy ve Woolwichi.¹⁰¹ Muller byl profesorem dělostřelectva a fortifikačního stavitelství a byl v britském vojenském establishmentu nejvyšší autoritou v těchto oblastech. Celý III. oddíl učebnice je věnován útočnému i obrannému minování, na které je kladen velký důraz ve smyslu úvodní progresivně znějící preambule, že „*umění minové války se stalo jednou z nejvýznamnějších součástí útoku i obrany bastionové pevnosti. Je používáno tolik dělostřelectva, že nic na povrchu nemůže odolávat jeho účinku*“.¹⁰² Mullerův text je ale konzervativní, rozvlekle historicky popisný a nepřináší vůbec žádné teoretické nebo strategické úvahy. Přináší mnoho podrobných technikálií, co se týče zakládání a odpalování min, v naprosté většině převzatých od francouzských autorů (především Bélihora) ale vojenští inženýři se z Mullerovy knihy nedozví nic jiného. Muller nepřináší žádnou analýzu praktických zkušeností z flanderského tažení v letech 1744–1748 a zcela ignoruje obléhání Bergenu. Úvodní premisa o tom, že kvůli dominanci dělostřelectva na povrchu je výhodné „sestoupit“ do podzemní dimenze boje, není vůbec rozvedena. Z hlediska probíhající diskuse o krizi pevnostního stavitelství se jedná o bezcenný text, avšak v britském prostředí to byla téměř jediná a pro vojenské inženýry oficiálně autoritativní publikace.

Sotva však dozněla v aktérských ohlasech krutá bergenská zkušenost, již pět let po vydání Mullerovy učebnice otrásl kulturou pevnostní války druhý precedent, tentokrát ze sedmileté války, kdy v roce 1762 pruská armáda oblehla habsburskými jednotkami drženou pevnost Svídnice (Schweidnitz). Během obléhání Svídnice velel na pruské straně minérům francouzský inženýr Simon Lefebvre, „*který se podílel na obléhání Bergen op Zoom*“ a vedl korespondenci s dobovými vojensko-inženýrskými autoritami za účelem vyvinutí destruktivnějších a více smrtonosnějších útočných minových technik.¹⁰³ Z jeho diskuse s francouzským teoretikem Bernardem Forestem de Bélidor vzešla série experimentů

100 Viz P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*, s. 227–235 (oddíl *Podzemí se otevírá*).

101 J. MULLER, *The Attac and Defence of Fortified Places. In three Parts*.

102 Tamtéž, s. 206–207.

103 Ch. DUFFY, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*, s. 127.

s takzvanými přebítkami minami,¹⁰⁴ což byl Béliodorův vynález, zmíněný v rukopise z roku 1729¹⁰⁵ a zveřejněný až s odstupem.¹⁰⁶ Minový útok na Bergen op Zoom již byl dostatečně zmapován ve starší publikaci, použijme proto pro porozumění věci útok na Svídnicí.

U Svídnic se rozpoutala ve směru hlavního útoku na *Jauerniger Fort* tvrdá minová válka,¹⁰⁷ v lokální intenzitě ekvivalentní s bojem o Bergen op Zoom.¹⁰⁸ Byla vedena mírně odlišnými technickými prostředky, ale v případě Bergenu boj o glacis a krytou cestu trval 40 dnů a u Svídnic 39, což je v podstatě totožné. Poté, co byla v noci z 22. na 23. srpna založena třetí paralela,¹⁰⁹ byl zahájen minový útok. V jeho rámci Lefebvre odpaloval podle Belidorových konceptů menší množství masivních přebítkých min o kalibru až 2,5 tuny střelného prachu (během útoku na *Jauerniger Fort* celkem čtyři).¹¹⁰ V praxi to představovalo další posunutí sofistikovanosti a smrtonosnosti minové války – u Svídnic byly přebítké miny použity v evropských militárních dějinách poprvé a také naposledy. Lefebvre tak experimentoval s postupem, který lze označit jako cílenou postupnou pyrotechnickou demolicí útočného úseku. Jaké byly souvislosti militární mechaniky a kultury války v případě takového způsobu boje?

Smysl použití přebítkých min spočíval v tom, že byly vedeny ve značné hloubce šesti a více metrů, síla jejich výbuchu díky mocnosti nálože kalkulovaně prorazila na povrch a vytvořila obrovský kráter s mírně se svažujícími stěnami, který se stal východiskem dalšího postupu. Dne 31. srpna 1762 Lefebvre odpálil první minu, která vytvořila kráter téměř 30 metrů v průměru a 6 metrů hluboký.¹¹¹ Následně byly podzemní i povrchové obléhací práce vedeny po obvodu kráteru i pod ním a ve vhodné vzdálenosti před ním

104 V dobové literatuře ang. *overcharged mine*, fr. *globe de compression*, něm. *Druckkugel* nebo také *stark geladene Mine*.

105 Bernard Forest de BÉLIDOR, *Traité ou mémoire sur une nouvelle théorie de la science des mines*, rukopis, 1729.

106 TÝŽ, *Oeuvres Diverses de M. Belidor, Concernant L'Artillerie Et Le Genie*, Amsterdam – Leipzig 1764. Zde vydáno jako kapitola *Nouvelle Theorie Sur la Science des Mines propres à guerre, fondée sur un grand nombre d'Expériences*, s. 320–391.

107 Herbert J. REDMAN, *Frederick the Great and the Seven Years War 1756–1763*, Jefferson 2014, s. 504–506.

108 Detailní nákresy a analýza podzemního minového útoku z pruské perspektivy viz např. Simon Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, Maastricht 1778, Pl. II, III a IV. Na s. 281–328 se nachází podrobný Lefebvrův obléhací deník, zachycující i minovou válku, *Journal du siege de la ville de Schweidnitz En l'An 1762*.

109 S. Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, s. 302.

110 Viz také P. J. BAINBRIGGE (ed.), *Papers on Subjects connected with the Duties of the Corps of Royal Engineers. Contributed by officers of the Royal Engineers and Hon. East India Company's Engineers*, Woolwich 1858.

111 S. Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, s. 304–305. Podrobnější komentáře například v J. J. WILSON, *Notes on the Mining Operations at Schweidnitz, Silistria and Brailow, accompanied by an Account of Recent Experiments in Germany*, in: P. J. Bainbrigg (ed.), *Papers on Subjects connected with the Duties of the Corps of Royal Engineers*, s. 65–66.

byla odpálena další mina. S pomocí mohutných explozí byl útočný úsek krok za krokem pyrotechnicky likvidován a útočník se dostával vpřed skrze jeho ruiny. Ve srovnání s Bergenem představoval Lefebvrův postup ještě drastičtější eskalaci militárně-mechanické ničivosti i militárně kulturní hrůzoplnosti minové války.

Pruské útočné podzemní chodby se navíc okamžitě staly terčem rakouských protimin, neboť obránci začali z připraveného podzemního systému odpalovat vlastní nálože. Zkušenost pro aktéry rychle nabyta extrémního charakteru jako v případě Bergen op Zoom. Zachovaný pruský obléhací deník se zmiňuje například o tom, že poprvé v noci z 9. na 10. září 1762 prušští minéři pracovali na prodloužení útočné chodby, ale probourali se přitom do rakouské, přičemž došlo k blízkému střetu s rakouskými minéry, kteří na pruské začali v podzemí střílet a pak rychle odpálili rozmačkávací protiminu, tzv. *camouflet*, která lehce poškodila chodbu a vážně zranila pruské minéry.¹¹² V následující fázi boje dne 14. září 1762 pak prušští minéři prodloužili útočnou minovou chodbu o 32 stop, přičemž během noci rakouští minéři odpálili sérii menších *camoufletů*, kterým se však nepodařilo útočnou chodbu vážněji poškodit.¹¹³ Dne 16. září byla odpálena druhá Lefebvrova přebitá mina, která znovu vytvořila obrovský kráter o průměru více než 20 metrů a obléhací práce se posouvaly dále. Znovu se kopaly další chodby, znovu vybuchovaly protiminy a znovu prušští minéři umírali v podzemí v závalech jako 18. září, kdy rakouská protimina pohrbila čtyři muže.¹¹⁴

Dne 20. září se situace opakovala a po odpalu dalšího rakouského *camoufletu* byl v podzemí těžce zraněn pruský poručík Stroos, který přišel o nohu a ze závalu byli vyproštěni živí, ale vážně zranění minér a jeho pomocník.¹¹⁵ Ztráty byly vysoké a po přibližně šesti týdnech se i Lefebvre, přední teoretik i praktik minové války stal obětí bojového stresu, podle pramenů utrpěl „*nervové zhroucení*“.¹¹⁶ Jeho kolaps lze se značnou pravděpodobností připsat události z 24. září, kdy se pruské chodby dostaly do blízkosti nově ražených rakouských protiminových chodeb poté, co prušští inženýři zaslechli zvuky,

112 S. Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, s. 308. Principem *camoufletu* (něm. *Dampfmine*) bylo, aby síla výbuchu neprorazila na povrch, maximálně poškodila nepřátelské podzemní práce a v ideálním případě měl zášleh výbuchu projít co nejděším úsekem nepřátelské útočné chodby. Tielke uvádí na základě rakouských pramenů, že „*kolem desáté hodiny se prušští minéři probořili do chodby svoji galerií, kterou opravili po odpálení camoufletu z noci z 9. na 10. září, byli spatřeni s lampami v rukou a mezi nimi a rakouskými se nacházela jen jedna vrstva prken, kterou již částečně odstranili a chystali se vstoupit do rakouské chodby, ale tu je císařští minéři zahnali střelbou a následně ustoupili, aby odpálili camouflet.*“ Johann Gottlieb TIELKE, *Die Drey Belagerungen und Loudonsche Ersteigung der Festung Schweidnitz, in den Feldzügen von 1757 bis 1762*, Freiberg 1781, s. 272–273. Tielke uvádí ráži rakouských *camoufletů* od 100 do 150 liber střelného prachu.

113 S. Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, s. 310.

114 Tamtéž, s. 312–313.

115 Tamtéž, s. 313.

116 Ch. DUFFY, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660–1789*, s. 128.

doprovázející ražbu. Začal závod o čas, kdo dokončí a odpálí další nálož dříve a zabije tak protivníka. Minovací práce přitom musely být prováděny metodicky, pomalu a co nejtěšěji.¹¹⁷ Lefebvre nutně byl dole v chodbách a dohlížel na odpálení třetí miny, která nakonec přeđešla rakouskou protiminu, 24. září v 10 hodin večer hromadně usmrtila rakouské minéry a znovu vytvořila obří kráter.¹¹⁸

Boj o Svídnici byl z hlediska militární mechaniky i kultury války stejně extrémní jako boj o Bergen op Zoom a byl s ním neustále srovnáván. Útočný sektor byl díky „řetězové“ metodě útoku pomocí přebitých min ještě staženější, takže intenzita pyrotechnického boje i obranné palby do prostoru hlavních kráterů z moždířů, coehoornů a pierrerrů, byla patrně ještě vyšší.¹¹⁹ Pro „osvícenskou“ kulturní modulaci vedení války byla minová válka s použitím permanentního protiminového systému zřejmě příliš. Podzemní minový boj byl něco, co do krajnosti konfrontovalo dobové militární kultury ve smyslu schopnosti vyložit minovou válku jako standardní součást boje, legitimní techniku, schopnou aktérům přinášet čest. Dobové militární kultury kladly důraz na vojenskou službu a bojovou zkušenost jako něco, co je schopné aktérům při řádném a statečném plnění povinností připsat vysokou čest. Podmínkou toho ovšem byla možnost se individuálně osvědčit. Pokud ovšem bojový střet nabral podobu de facto *totalizující*, kdy jeho jednotliví účastníci byli chápáni jako příslovečná potrava pro děla, v tomto případě obří nálože, usmrcující nečekaně a hromadně, pak byla praxe dobových militárních kultur vážně narušená, v podstatě nefunkční. Minová válka neohrožovala jen vojenské inženýry, minéry a jejich pomocníky, pracující v podzemí, ale také příslušníky pěších jednotek, bojující na povrchu, kde dříve či později nečekaně došlo k další obří podzemní explozi, které se nijak nedalo čelit.

Po Svídnici se o minové válce odborně publikovalo vzácně a pouze teoreticky, navzdory tomu, jak ožehavý problém představovala.¹²⁰ Na rozdíl od Bergenu nyní aktérskou zkušenost veřejně nesdílel v podstatě nikdo a reprezentace v odborné literatuře, překračující rámec

117 Pozdější publikace zdůrazňuje, že minéři obránců museli pracovat „*vždy mimořádně opatrně a pečlivě přitom naslouchat.*“ J. G. TIELKE, *Die Drey Belagerungen und Loudonsche Ersteigung der Festung Schweidnitz*, s. 264.

118 S. Le FEBVRE, *Oeuvres complètes de M. Le Febvre*, s. 315–316.

119 Peter de GUASCO, *Relation de la défense de Schweidnitz, commandé par le général feldmaréchal lieutenant comte De Guasco etc.*, Paris 1846, s. 31–32. Moždíř byl předchůdce minometu, dělostřelecká zbraň pro palbu vrchní skupinou úhlů výbušnými projektily („bombami“). *Coehoorn* (Coehoornův moždíř), byla vylehčená verze moždíře menšího kalibru, kterou mohli přenášet a obsluhovat pouze dva vojáci, určená pro nasazení ve skupinách. *Pierrerr* (něm. *Steinstück*) byl moždíř, určený pro palbu hromadnými projektily proti živé síle, většinou kameny. Viz také Tielke o obranné palbě do prvního Lefebvra kráteru: „*Posádka do kráteru cílila tolik moždířových bomb, kamenů a granátů, že se obléhatelé do něj již neodvažovali.*“ J. G. TIELKE, *Die Drey Belagerungen und Loudonsche Ersteigung der Festung Schweidnitz*, s. 265.

120 Např. C. L. GILLOT, *Traite de Fortification Souterraine ou Des Mines offensives et défensives*, Strasbourg 1805.

strohého technického výkladu, jsou krajně vzácné.¹²¹ V roce 1805 francouzský vojenský inženýr Gillot shrnuje stav poznání a jako příklady úspěšné minové války uvádí z 18. století z více než stovky velkých obléhacích operací jen tři kauzy: Turín 1706, Bergen op Zoom 1747 a Svidnici 1762.¹²² Až do poloviny 19. století nemáme k dispozici v podstatě žádné publikace, zachycující aktérskou zkušenost a ve všech spisech se analyzují a komentují pouze příklady Bergenu a Svidnice. Ještě v roce 1858 si kapitán J. J. Wilson z britského královského inženýrského sboru stěžuje, že „každý studující vojenského minérství musí nutně nahlédnout, že pro jeho potřebu se zachovalo jen několik málo svědectví o útoku a obraně v případě tohoto druhu vedení války [...] záznamy z bojových operací jsou přitom realistické a zajímavé, což záznamy z mírových experimentů nikdy nejsou.“¹²³ Co je však důležitější, minová válka v evropském prostoru přestala být navzdory vysoké efektivitě používána. Přebité miny Lefebvrova typu použila ruská armáda při obléhání Brailowa v roce 1828 a Silistrie v roce 1829, ale pouze jednou a proto, aby vytvořila průlom pro závěrečný útok.¹²⁴

Po Bergenu z roku 1747 se Svidnice z roku 1762 stala finálním odstrašujícím fenoménem. V roce 1804 francouzský teoretik Mouzé po analýze Bergenu a Svidnice shrnuje, že: „Údaje z tohoto obléhání i ze všech dalších, kde byly použity protiminy, nezvratně prokazují, že obléhatel musí za každou cenu zabránit tomu, aby byl zatažen do takové nešťastné podzemní války, která nikdy neskončí jinak, než obrovskými ztrátami lidí, času a municie.“¹²⁵ Gillot následujícího roku v této souvislosti shrnuje, že „je obecně uznáváno, že protiminy především

121 Nepočtené aktérské reprezentace jsou dostupné v pozdější shrnující publikaci saského vojenského inženýra a dělostřelce Tielkeho, viz J. G. TIELKE, *Die Drey Belagerungen und Loudonsche Ersteigung der Festung Schweidnitz*. Tielke neuvádí zdroje, nicméně rozsáhle cituje z Lefebvrova žurnálu.

122 C. L. GILLOT, *Traite de Fortification Souterraine ou Des Mines offensives et défensives*, s. vi. Gillot zdůrazňuje, že neúspěšnější aplikací byl jistě Bergen: protiminový systém zde zastavil postup obléhání na nejméně 40 dnů. Dále Henri Jean Baptiste de BOUSMARD, *Essai général de fortification et d'attaque et défense des places, dans lequel ces deux sciences sont expliquées et mises l'une par l'autre à la portée de tout le monde*, Paris 1814; dále MOUZÉ, *Traité de fortification souterraine: suivi de quatre mémoires sur les mines*, Paris 1804, popř. M. COUTÈLE, *Mémoire sur la guerre souterraine, la poudre de mine, et sur une nouvelle bouche à feu nommée petard-souterrain, avec desseins*, Savonice 1812 a Georg von HAUSER, *Die Minen und der unterirdische Krieg*, Wien 1817.

123 J. J. WILSON, *Notes on the Mining Operations at Schweidnitz, Silistria and Brailow*, s. 64. Ani v pozdějších publikacích ze 60. a 70. let na téma Svidnice se nenachází žádné aktérské reprezentace. Viz ANONYM, *Journal der Belagerung von Schweidnitz: nebst beygefügter Capitulation etc.*, Berlin 1762 nebo Johann Ludwig HOGREVE, *Ausführliche Erzählung, nebst Grundrissen der Belagerung der Festung Schweidnitz, durch die königl. preußis. Truppen, vom 7ten August bis den 9ten October 1762*, Hannover 1774. V pozdějších publikacích se nacházejí jen stručné zmínky o Svidnici, viz ANONYM, *Neues militairisches Journal, Zweiter Band*, Hannover 1789, s. 75–79.

124 J. J. WILSON, *Notes on the Mining Operations at Schweidnitz, Silistria and Brailow*, s. 68 a Pl. I a II, po s. 72.

125 MOUZÉ, *Traité de fortification souterraine: suivi de quatre mémoires sur les mines*, s. 215.

působí vyvoláváním strachu“ mezi obléhateli.¹²⁶ Zdůrazňuje, že v podzemním boji záleží na schopnosti minérů osvojit si „*triky a zákeřnosti*“ tohoto vojenského řemesla.¹²⁷ Jakmile nastane mezera v předávání zkušeností a dlouhá přestávka – mezi Bergenem a Svidnicí 15 let a následně poslední použití min nastalo za 31 let v případě Valenciennes – kulturně generovaná hrůza z minové války se znásobuje, protože nejsou k dispozici zkušenosti, které by ji moderovaly. Rakouský vrchní vojenský inženýr z konce 18. století Maxmilian de Traux, jedna z dobových autorit, později v učebnici *Die beständige Befestigungskunst* z roku 1817 uvádí, že na pevnosti, vybavené permanentním podzemním protiminovým systémem, se již dlouho neútočí: „*Příklady obléhání pomocí min jsou tak vzácné, že po obléhání Svidnice v roce 1762 a Valenciennes v roce 1793 již k žádnému nedošlo, neboť pevnosti, opatřené skutečnými minami, nejsou vůbec obléhány.*“¹²⁸ Jeho kolega a současník Georg von Hauser, který ve stejném roce jako De Traux vydal učebnici podzemní války, došel k totožným závěrům.¹²⁹

Zbraň příliš hrozná

Podle mého soudu se status permanentního protiminového systému po roce 1747 a zvláště 1762 dostal na hranici *tabuizované* a potenciálně také *zakázané* zbraně. Byla to úspěšná, ale pro dobové aktéry nesnesitelná inovace. Soudobé militární kultury nenašly uplatnitelné prostředky, jak rutinně moderovat paralyzující hrůzu, způsobující zhroucení mnoha bojovníků. Když Bisset v roce 1778 dokončil svoji druhou vojensko-inženýrskou práci, byla po obléhání Svidnice nálada v odborné komunitě ještě pochmurnější, než po obléhání Bergenu, a pro jeho inovační návrhy ještě nepříznivější. Bissetovi se tak nestala osudná jeho analytická kritika Vaubanových pevnostních systémů a nalezení podstatných vad v jeho nejvyspělejších koncepcích, ale vidíme spíše nezamýšlené následky jeho jednání v podobě přílišného implicitního důrazu na význam podzemní minové války.

126 C. L. GILLOT, *Traite de Fortification Souterraine ou Des Mines offensives et défensives*, s. vi.

127 Tamtéž, s. vii.

128 M. de TRAUX, *Die beständige Befestigungskunst*, s. 473–474. U Valenciennes byly použity pouze tři útočné miny ze strany obléhatelů a srovnání s Bergenem z hlediska militární mechaniky i kultury války snese jen obléhání Svidnice. Ohledně Valenciennes viz např. Robert BROWN, *An Impartial Journal of a Detachment from the Brigade of Foot Guards, commencing 25th Februrary, 1793, and ending 9th May, 1795*, London 1795.

129 G. von HAUSER, *Die Minen und der unterirdische Krieg*. Hauser Bergenu věnuje podkapitolu *Angriff und Vertheidigung der Gegenminen von Berg-ob-Zoom*, s. 73–79. Příklad Bergenu pokládá za ilustrativní natolik, že z něj odvozuje obecná poučení pro podzemní minovou válku: *Allgemeine Maasregeln für den unterirdischen Krieg*, s. 79–86. V následujícím oddíle rozebírá Svidnici: *Angriff und Vertheidigung der Gegenminen von Schweidnitz*, s. 86–95.

Bissetovy koncepční inovace nové bastionové dispozice, které by pravděpodobně eliminovaly několik premis Vaubanova útoku, znamenaly, že útočník by pro dobytí glacis a kryté cesty musel nutně použít minovou válku. Sestup do *pekelného* podzemí by se stal nikoli výjimkou, ale normou. Mohli bychom se divit nám neznámým, anonymním recenzentům Bissetových textů ze začátku 50. let a ještě více z konce 70. let 18. století, že projevovali krajní neochotu přistoupit na neortodoxní koncepty autora, schopného analyzovat bojovou zkušenost posledního století, dekonstruovat stávající normativy a navrhnout jejich vylepšení, které by umožnilo podstatně prodloužit obranu? Pevnostní válka v druhé polovině 18. století pro aktéry eskalovala do podoby hrůzostrašného pekla, pohlcujícího tisíce mrtvých a raněných a nyní Charles Bisset našel způsob, jak tomuto peklu přidat několik dalších kruhů. V momentě nedostupnosti dobových pramenů, které by mohly tuto interpretaci vetovat, je vysoce pravděpodobné, že logika pohřbení Bissetových návrhů po letech 1751 i 1778 je bytostně kulturní. V polovině 18. století již prostředky evropských militárních kultur selhávaly v modulaci pevnostní války a v reakci na nárůst smrtonosnosti útočných minových a obranných protiminových technik se neobjevily kulturní prostředky, jak tuto praxi znovu učinit pravidelnou, předvídatelnou a uměřenou.

Pro tehdejší evropské militární kultury, často spojované nálepkou „osvícenské“, byla jednou z nejdůležitějších kulturních proměnných „*zdrženlivé sebeovládání*“, kdy jako klíčový kulturní předpoklad vítězství v boji bylo pokládáno stoické odhodlání a kolektivní boj v uspořádaných formacích.¹³⁰ Tyto kulturní proměnné se jen velmi obtížně uplatňovaly v podzemí, kde proti sobě aktéři individuální nebo v malých skupinkách bojovali s pomocí celé škály drastických pyrotechnických prostředků. Samotné odpalování min bylo pro aktéry dostatečně hrůzoplňné samo o sobě, ale pokud se útočné i minové chodby dostaly do kontaktu, byla zde celá další škála bojových prostředků. Primárně miněři chtěli v podzemí v blízkém kontaktu jeden druhého zadusit nebo spálit. Do minových chodeb ve vzájemném kontaktu se tak mohl pod tlakem vhnět hustý kouř, bránící dýchání, nebo vhadzovat zapáchající toxické substance, kromě toho se do nich vhadzovaly zápalné směsi a ruční granáty.¹³¹ Ventilace podzemních prostor stále představovala nevyřešený problém a dobové vědecké poznatky ještě nedospěly k objevu kysličníku uhličitého a jeho významu pro dýchání v uzavřených prostorách. Přitom jakákoli jeho zvýšená hladina progresivně zeslabuje lidské kognitivní funkce a koncentrace nad 8% způsobuje rychlou smrt. Nejobávanější ale byl boj zblízka pomocí palných a chladných zbraní a pracovních nástrojů. Ojedinele zachované egodokumenty z podzemního spojeneckého útoku na francouzskou citadelu v Tournai z roku 1709 zmiňují ze dne 21. srpna, že „*naši a nepřátelští miněři se často setkávají a tvrdě bojují, dokud jedna ze stran neustoupí. Dostali jsme se do*

130 J. A. LYNN, *Battle. A history of combat and culture*, 128.

131 J. MULLER, *The Attac and Defence of Fortified Places*, s. 218.

*třech nebo čtyř velkých nepřátelských chodeb, které se nacházejí 30 nebo 40 stop pod povrchem [...] a tam jsme bojovali ve svitu lamp a svíček a oni bránili každou jejich píď, aby nám zabránili dostat se k velkým protiminám.*¹³²

Během celých militárních dějin můžeme sledovat dějiny zbraní, které byly tak strašné, že nebyly nasazeny a způsobů boje, považovaných za tak hrozné, že nebyly používány, nebo se jim aktéři vyhýbali. Smrt udušením, ohněm nebo pod závalem během minové války v podzemí nebyla „dobrá“ nebo očekávaná, nebyl to konec, který by v rámci dobových militárních kultur byl chápán neproblematicky. Odmítnutí a tiché „pohřbení“ poručíka Bisseta, jehož kariéra v letech 1746–51 na první pohled nabrala raketový start, je možné zařadit právě do tohoto kontextu. Významnou součástí kulturně generované hrůzy z podzemní dimenze pevnostní války, kterou na základě početných hlášení z pole během léta 1747 a posléze podle dostupných relací od Svídnice z roku 1762 nutně museli reflektovat i odborníci z Board of Ordnance, mohl vysoce pravděpodobně být strach z další eskalace tohoto typu: z nasazení v protiminovém systému, jehož důsledné používání během boje o Bergen představovalo hlavní důvod, proč byl tento boj pro aktéry tak hrůzyplný. Z tohoto důvodu byla kariéra poručíka Bisseta ukončena ihned v počátku. Charles Bisset byl v britském vojenském inženýrském sboru outsider, cizinec, který ať již zcela vědomě či ne, byl poslem špatných zpráv a neváhal prohlásit ve sboru panující paradigmatu za defektní a navrhnout zvýšení důrazu na bojové metody, kterých se ostatní stranili. Proto byl ignorován, a proto byl pomyslně „pohřben“ v dějinách.

132 ANONYM (Officer in the English Forces), *History of the Campaign in Flanders in the Year 1709 etc.*, London 1709, s. 43–44.

Summary

Lieutenant versus Marshal. Double Challenge to Post-Vaubanian Tradition in the Texts of Scottish Military Engineer Charles Bisset, 1751–1778

This text adheres to the genre of historical anthropology of war and military and deals with one of the problems of European military culture and military engineering, displayed during the War of the Austrian Succession and the Seven Years' War. After 1748, there was a general belief in the professional community which commenced the so-called crisis of permanent fortifications. This, in the long term, exercised a considerable influence on European military mechanics and the culture of war by increasing emphasis on major field battles as a decisive factor in wars. There were only a few active professionals, publishing and arguing in the sense of criticizing the aforementioned belief, who would try to postulate the possibility of shifting the balance of strength in defence and attack in conquering fortifications back again towards defence. This study deals with two theoretical military-engineering texts written during 1751 and 1778 and submitted for expert assessment by the Board of Ordnance by Lieutenant Charles Bisset, a military physician, then an officer of the 42nd Highland Regiment of Foot and finally a military engineer.

Bisset did not complete any formal military engineering education and derived his authority and reasoning from his personal experience of defending the Dutch fortress of Bergen op Zoom in 1747. This operation evolved into the most difficult early modern siege operation in terms of military mechanics and was also deemed as horrific, almost infernal experience. Given the complicated cultural misunderstandings that shaped the entire duration of the event, the conquest of the fortress resulted in the burning

and sacking of the city and a partial massacre of both defenders and civilians, which shocked European public opinion. Bisset recognized that in this case the classic and successful patterns of siege techniques, developed by Vauban and routinely used by the French Royal corps of military engineers, almost fatally stumbled upon the Bergen fortress, the opus magnum of famous Dutch military engineer Menn van Coehoorn, key rival of Marshal Vauban.

Bisset studied Coehoorn's concepts and finally presented an analytical case study of siege of Bergen in an attempt to show how the balance of strength in siege operations could be again shifted towards defence. He also analyzed, in a critical manner, the contemporary standards of fortification, proposed a couple of new systems of bastioned fronts, thus rejecting the post-Vauban principles of design, construction and defence of permanent fortification, still widely respected all over Europe. This brought him in conflict with accepted paradigms established within the British corps of military engineers. Although William, Duke of Cumberland, supreme commander of the British Army, eventually became his protector, Bisset's first scientific text from 1751 was eventually ignored by the respective authorities. Bisset had waited for some time and then he resigned from his professional activities and innovative efforts and retreated into professional life of a physician. However, in 1778, he completed a manuscript representing a development of his book from 1751. This text attempts to answer the research question as to what was the reason for such outright rejection of an innovative and uniquely analytical work, which was moreover written by a person

protected by the top Army commander. The analysis of Bisset's designs suggests that Bisset either directly or indirectly strongly insisted upon much more intensive use of permanent counter-mine systems during the defence, which means using the system of underground corridors that could be used to blow up enemy assault trenches or even artillery batteries by using gunpowder charges. From the point of view of cultural study of war, this application of military pyrotechnics represented a source of lasting cultural trauma. All sources describing historical precedents of the subterranean war in the countermine system

during the 17th and the 18th centuries show that soldiers feared such deployment in the extreme. It was extremely difficult to discipline and motivate them. This text links these historical cases to Bisset's scholarly works and concludes that in the absence of other sources, because only a handful of other documents related to Bisset was preserved, the cultural logic of rejecting his proposals and ignoring his contribution derived from the lasting cultural trauma with the underground dimension of siege warfare.

Gabriela KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ

Pokusy o vzdělávání prvních českých kazatelů augsburského vyznání

Abstract: Early Attempts on Education of Czech Evangelical Preachers of Augsburg Religion

The correspondence of Michal Institoris Mossotzy (preacher of the Slovak-Hungarian committee of the Augsburg religion in Bratislava) from the end of the 18th century, stored in the manuscript collections of the Lyceal library in Bratislava, conceals rich information about the early years of the tolerance period of the forming evangelical committees in Bohemia and Moravia. One of the problems these archives capture is attempts to create a generation of pastors based on the home environment, who were supposed to ensure stability in the new choruses. This work presents attempts to educate six boys (future preachers) coming from five churches of the Augsburg religion to the evangelical lycée in Bratislava. Although the boys came from a financially strong environment and had Mossotzy's support, their studies did not usually end successfully. The boys fled after even several years of study, eager to join the army, take over their parents' businesses or break up completely with the evangelical church. The causes of failure in creating the first Czech generation of preachers can be seen in the immaturity of the boys, the distance from home and the adventurous environment of a city.

Key words: Bratislava (Preßburg) – evangelical lycée – Augsburg religion – tolerance committees – Czech preachers

„Posílám Vám onoho dobře doporučeného chlapce...“¹

Témata tajného nekatolictví a období rané tolerance jsou v moderní české historiografii poměrně oblíbená a vzniká o nich mnoho studií, či se doplňují a znovu vydávají práce starší.² Většina prací se však drží problematiky prvních tolerančních

1 Ústředná knižnica Slovenskej akadémie vied – Lyceálna knižnica Bratislava, Rúkopsný fond (fascikly, Korespondence M. Institoris Mošovského (dále jen Korespondence M. I. Mošovského), kart. 360/II, Dopis Vojtěcha Špinara z 29. 8. 1796, latinský originál: „Mitto igitur illum bene com(m)endatum iuvenem...“ Za překlad latinských textů děkuji Haně Stoklasové.

2 Nejstarší práce o době toleranční pocházejí z per badatelů evangelické provenience, např. Jan JANATA – Václav ŠUBERT – Heřman z TARDY, *Památka roku slavnostního 1863, tisícileté památky obrácení národu českého na Moravě, Slovensku a v Čechách skrze Cyrila a Metoděje na křesťanství*, Praha 1864; Ludvík Bohumil KAŠPAR (ed.), *Po stu letech: památník reformované církve Českomoravské obsahující popsání všech sborů evanjelických H. V. v Čechách a na Moravě v jubilejním roce 1881 stávajících*, Praha

let a nereflektuje následující vývoj a procesy v evangelických společenstvích v pozdějších letech tolerance. Je to pravděpodobně způsobeno neuceleností archivních pramenů, kdy jejich existence, množství a obsah do značné míry závisely na aktivitě a pečlivosti působícího kazatele. Dále je to zapříčiněno jejich nesamozřejmou dostupností, protože většina sborových archivů se dodnes nachází především na evangelických farách. Tato studie se pokusí přiblížit další vývoj komunit s jejich novými problémy, a to především problematiku vytváření nové generace domácích pastorů.

Hlavní pramenné východisko této práce tvoří soubor korespondence Michala Institorise Mošovského, který je uložen v historických fondech Slovenské akademie věd v rukopisných sbírkách Lyceální knihovny v Bratislavě.³ Soubor dopisů zahrnuje korespondenci od roku 1756 až do smrti původce fondu v roce 1803. Sbíрка je rozdělena do třech částí. První a druhou část tvoří datované dopisy rozdělené rokem 1780, třetí část jsou dopisy nedatované. V celém souboru je převažujícím jazykem latina, dále se objevuje maďarština a němčina a nejméně je zastoupena čeština, popř. dosud nekodifikovaná forma slovenštiny, tzv. bibličtina.⁴ Velká část dopisů datovaných po roce 1780 je od pastorů pocházejících z Horních Uher, kteří byli vysláni do tolerančních sborů v Čechách a na Moravě. Michal Institoris Mošovský s nimi udržoval písemný styk až do své smrti a řešil s nimi problémy, které mladé sbory provázely. Dopisy byly dosud pro historické bádání využity jen částečně.⁵

1910; František BEDNÁŘ, *Památník českobratrské církve evangelické: českobratrská církev evangelická a její senioráty a sbory na stezkách minulosti a na prahu přítomnosti*, Praha 1924; Jan TOUL, *Jubilejní kniha Českobratrské evangelické rodiny k 150letému jubileu tolerančního patentu 1781–1931*, České Budějovice 1931; *Almanach junilejní: popsání všech českých sborů evanjelických h. i. a. v. r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících*, Praha 1881; Ferdinand HREJSA, *Dějiny české evanjelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech*, Praha 1927. Z novějších autorů k tématu tolerance: Sixtus BOLOM-KOTARI, *Svoboda svědomí: superintendent Michael Blažek a protestantská společnost pozdního osvícenství*, Praha 2016. Četné práce Zdeňka R. Nešpora. Zásadní práce vzešly od Evy Melmukové-Šašecí, které se v nedávné době dočkaly doplnění a dalších vydání: Eva MELMUKOVÁ, *Patent zvaný toleranční*, Neratovice 2013; TÁŽ (ed.), *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice 2017. I když jsou díla E. Melmukové částí historické obce přijímány s rozpaky (neshody o podobě tajného a obnoveného evangelictví), její práce jsou založeny na podrobném výzkumu přímých pramenů a širokých znalostech problematiky.

- 3 Inventář fondu je možné studovat online na URL: <http://www.uk.sav.sk/uk_pre_SAV/historicke-fondy/2013/04/15/ahoj-svet/> [cit. 1. 12. 2018].
- 4 V 18. století se v západní části Horních Uher užívala tzv. bibličtina, čeština Bible kralické, která se užívala mezi slovenskými evangelíky v reakci na protireformační tlak ze strany habsburské monarchie. Viz Eugen PAULINÝ, *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*, Bratislava 1983, s. 112n. O vztahu slovenštiny a češtiny v době toleranční např. Jan Blahoslav ČAPEK, *Československá literatura toleranční 1781–1861*, Praha 1933.
- 5 Eva KOWALSKÁ, *Evanjelické a. v. společenstvo v 18. storočí*, Bratislava 2001; Zdeněk R. NEŠPOR, *Náboženství na prahu nové doby: česká lidová zbožnost 18. a 19. století*, Ústí nad Labem 2006; Jiří JUST et al., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009; Gabriela KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ – Hana STOKLASOVÁ, *Evangeličtí kazatelé z Uher – formování nové společenské skupiny*, Cornova 6, 2016, č. 1, s. 35–60.

Michal Institoris Mošovský představoval jednu z nejvýznamnějších osobností evangelické a. v. komunity v Horních Uhrách. Narodil se v roce 1732 do zemanské rodiny a v roce 1758 se stal kazatelem slovensko-maďarského sboru v Prešpurku (Bratislavě). Záhy se však angažoval v oblasti školství, a to v podobě řízení prešpurského gymnázia. Zde se mu navzdory sílící rekatolizaci podařilo udržet výuku náboženství na vysoké úrovni. Svým vedením výuky usiloval o zachování konzistence a ortodoxie učení, které mělo přinést upevnění víry v době nepřízně. Proto také zůstával se studenty po jejich odchodu na studia do německých oblastí v kontaktu, kdy mu podávali zprávy o průběhu svého dalšího studia.⁶

Literatury pojednávající o českých studentech na území dnešního Slovenska není mnoho. Starší práce o Česích na Slovensku studia budoucích prvních evangelických kazatelů nereflktují a zaměřují se více na období 19. století a významné kulturní osobnosti.⁷ Novější literatura zatím pojednává především o studiích uherských kazatelů, tedy těch, kteří do tolerančních sborů přišli v rámci misie.⁸ Informace o vzdělávání druhé, respektive „první české“, generace pastorů jsou v historiografii reflektovány pouze okrajově.⁹

Vyhlášení tolerančního patentu přineslo možnost dosavadním tajným evangelíkům přihlásit se k jedné z tolerovaných konfesí a založit tak sborová společenství helvétského nebo augsburského vyznání, tedy takových evangelických vyznání, která byla do té doby v zemích Svaté říše římské národa německého běžně uznávána. Během prvních let tolerance

-
- 6 K této osobnosti zatím chybí podrobná biografie, nejvíce pozornosti mu ve svých výzkumech věnovala slovenská badatelka Eva Kowalská. Kromě výše jmenované práce např. TÁŽ, *Neznámý Institoris? Pokus o portrét Michala Institorisa Mošovského (1731–1803)*, Slovenská literatúra 47, 2000, s. 429–442; TÁŽ, *Die evangelischen Geistlichen als Zensoren und Distributoren von Büchern: der Fall Michael Institoris Mossotzy (1731–1803)*, in: Marie-Elizabeth DUCREUX – Martin SVATOŠ (edd.), *Libri prohibiti. Le censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*, Leipzig 2005, s. 141–150. Eva Kowalská se věnovala také Institorisově korespondenci ve vztahu k prostředí českých luterských sborů, a to ve dvou svých studiích. Srov. Eva KOWALSKÁ, *Heretici, bludári a proselyti: formovanie a vnímanie konfesijnej identity českých protestantov po roku 1781*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 5, Studia historica LII, *Obraz druhého v historické perspektivě II*, 1999, s. 135–146; TÁŽ, *Heretics and Proselytes: The Formation and Perception of Confessional Identity among Czech Protestants after 1781*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 2, Studia historica LVI, „Meeting the Others“. *Studies in comparative history*, 2003, s. 71–83.
- 7 Václav ŽÁČEK, *Cesty českých studentů na Slovensko v době předbřeznové*, Brno 1948; Karel KÁLAL, *Češi na Slovensku: historické obrazy*, Praha 1922; TÝŽ, *Čtení o Fr. Palackém*, Praha 1931.
- 8 E. MELMUKOVÁ, *Patent*; TÁŽ (ed.), *Evangelíci*; S. BOLOM-KOTARI, *Svoboda*; Čestmír RYCHETSKÝ, *Kazatelé a sbory české národnosti církvi AV A HV v Čechách a na Moravě 1781–1918*, Telč 2008, dostupné na URL: <<https://veritas.evangelnet.cz/download/rychetsky.pdf>> [cit. 1. 12. 2018]; TÝŽ, *Evangeličtí kazatelé 1781–1918*, Křesťanská revue 1984.
- 9 J. JUST et al., *Luteráni*; G. KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ – H. STOKLASOVÁ, *Evangeličtí kazatelé*; Veronika TOMÁŠOVÁ, *Evangelíci na Těšínsku v tolerančním období (1781–1861)*, Český Těšín 2018. Problematika rozlišení evangelických pastorů v prvních generacích podrobně vysvětlena v Sixtus BOLOM-KOTARI, *Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)*, Český časopis historický 117, 2019, č. 2, s. 318–346.

se k evangelickým vyznáním přihlásily asi 2 % obyvatelstva. Helvétská konfese převážila nad augsburskou, a to z toho důvodu, že její liturgie byla tajným evangelíkům, kteří si po několik generací předávali víru pouze formou tajných shromáždění, domácích pobožností a kolportáží zakázaných knih, bližší a považovali ji za původní domácí.

Možnost zakládat evangelické sbory však hned na začátku narazila na vážný problém, a to na absenci potřebných kazatelů. Společensví si mohla opatřit kazatele pouze z habsburské monarchie a z podstaty náboženského rozložení jednotlivých zemí bylo možné hledat pouze v Horních a Dolních Uhrách. Z Horních Uher (dnešního Slovenska) přicházeli kazatelé augsburského vyznání většinou z míst, kde neexistovala jazyková bariéra, a z Dolních Uher (dnešního Maďarska), přicházeli kazatelé helvétské konfese. V případě kazatelů z Dolních Uher ovšem hrála jazyková bariéra jeden ze zásadních problémů počátečního období tolerance.

Získat kazatele nebylo pro nově vznikající evangelická shromáždění jednoduché. Jedna cesta vedla přes úřady tzv. církevních agentů, jenž u panovnického dvora hájili zájmy církve, která je vyslala. Ve Vídni to byl Samuel Nagy a v Prešpurku (Bratislavě) János Mihályfalvi. Druhá cesta měla neoficiální charakter a vycházela z osobních kontaktů. V případě hledání kalvínských kazatelů takto zafungovala vysídlená skupina ještě tajných evangelíků z Čech, kteří při návratu od svých příbuzných přinesli hodnostářům tamějšího kolegia i první žádosti o kazatele.¹⁰

Nemáme jednoznačné zprávy o tom, jakým způsobem byla informace o potřebě luterských kazatelů zprostředkována. Jisté je, že hlavním organizátorem zajišťování duchovních a. v. do tolerančních sborů byl právě Michal Institoris Mošovský, který tak mohl jednat z iniciativy superintendenta Jána Čerňanského, se kterým se podílel na přípravě vysílaných duchovních.¹¹

Vysílání jak helvétských, tak augsburských kazatelů do tolerančních sborů vnímejme jako proces misie. Kazatelům, kteří se vydali do tolerančních sborů, byl po několika letech služby po návratu přednostně slíben kazatelský úřad.¹² Představa o této výpomoci českým a moravským sborům byla pravděpodobně taková, že vyslaní kazatelé měli zajistit nově se formující společensví pro „svou víru“ a postarat se o zavedení správné podoby liturgie.

Ani po překonání počátečních problémů v podobě shromáždění dostatečného množství duší a získání pastora chaos ve většině tolerančních sborů neustával. Především v případech sborů, které byly přihlášeny jako luteránské, věřící často po prvních obřadech projevovali nespokojenost. Většina tolerančních evangelíků byla tvořena venkovským obyvatelstvem, které nebylo schopno rozlišit rozdíl mezi augsburskou a helvétskou konfesí. Proto se často

10 G. KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ – H. STOKLASOVÁ, *Evangeličtí kazatelé*, s. 39.

11 E. KOWALSKÁ, *Evanjelické a. v. společensví*, s. 145.

12 Imre CZEGLÉ, *Samuel Szalay a maďarští reformovaní toleranční kazatelé*, Praha 1985, s. 14, 34.

hlásili pouze jako evangelíci. Tímto pojmem ovšem pod vlivem němčiny bylo rozuměno spíše luterství, a proto v počátcích tolerance bylo v Čechách a na Moravě více luteránů. Ovšem po praktickém zjištění, co obnáší luteránství, docházelo k početným přestupům ke konfesi helvétské. Přestupovali nejen jednotlivci, ale i celé sbory, a tam, kde nedošlo ke shodě o vyznání sboru, se část sboru odštěpila a založila sbor nový, helvétského vyznání.¹³

Neklidná situace s neujasněnými věroučnými zásadami vyžadovala trpělivý přístup k věřícím, aby se zastavilo zmenšování luterského vlivu mezi tolerančními sbory a misie tak měla nějaký úspěch. O to se snažil výše zmíněný Institoris Mošovský, který definoval teologická východiska, z nichž měli nově instalovaní kazatelé a jejich věřící vycházet.

Právě tyto neshody a nesourodost církevní praxe, která mnohdy vycházela z místních tradic, přinesla myšlenku, že je třeba co nejdříve vytvořit generaci luterských kazatelů vycházejících z místního českého prostředí. Vytvoření vlastní generace pastorů mělo vyřešit problémy, kterým čelili pastoři z Uher: od věřících nedostávali salár ve slibované výši, což je nutilo k neustálému přestupování mezi sbory nebo k návratu do Uher, dále kulturní rozdíly a zmíněná nespokojenost s liturgickou praxí, jež by rovněž došla smířlivější podoby. Proto se po překonání prvních let chaosu, definitivního ustálení struktury věřících a výstavby církevních budov začala formovat první generace českých pastorů, a to pomocí nově utvořených kontaktů v Uhrách. Budoucí kazatelé helvétské konfese byli přes uherské kazatele přijímáni do škol v Debrecíně a v Blatném Potoku.¹⁴ Vzdělání budoucích luterských kazatelů bylo zprostředkováno tím, kdo pomáhal luterským kazatelům z Uher v prvních letech působení v Čechách a na Moravě, tedy samotným Institorisem Mošovským. Jelikož byl svým působením svázán s evangelickým lyceem v Prešpurku, vzdělávání prvních českých kazatelů a. v. počalo zde.

Evangelické školství v Předlitavsku totiž do vydání tolerančního patentu prakticky neexistovalo. Výjimku tvořila Ježíšova škola v Těšíně¹⁵ založena roku 1709 při (luterském) Ježíšově kostele, který patřil mezi šest „kostelů milosti“ povolených po podepsání exekučního recesu k altranštádské konvenci. Po tolerančním patentu byly zakládány

13 Sbory obojího vyznání vznikly např. ve Velké Lhotě u Dačic a Vsetíně. Sbor v Liptále přestoupil od a. v. k h. v., stejně jako sbor v Růžďce a Zádveřicích.

Specifickou oblast představovalo Valašsko, kde převládalo vyznání augsburské. Tato orientace na luterství byla způsobena kontaktem s Horními Uhry. Např. Bohuslav BURIAN – Ilja BURIAN, *Dějiny protestantismu na Vsetínsku*, Vsetín 1993; Bohuslav BURIAN, *Toleranční kazatelé na Valašsku (1781–1861): příspěvek k dějinám valašského evangelictví*, Střítež nad Bečvou 1938–1940.

14 Při vzdělávání helvétských kazatelů drtivě převažovalo kolegium v Blatném Potoku, výjimečně studovali na kolegiu v Pápě, Kecskemétu či Nagyköroši. Richard PRAŽÁK, *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*, Praha 1962, s. 135–139.

15 Obecně o výuce na evangelických gymnáziích např. Gottlieb BIERMANN, *Geschichte des k. k. evangelischen Gymnasiums*, in: Fest-Programm des k. k. evangelischen Gymnasiums zu Teschen zur Erinnerung an die hundertfünfzigjährige Jubelfeier dieser Lehranstalt, Teschen 1859, s. 3–51.

nové školy a Ježíšova škola ztrácela studenty i učitele. Proto byla v roce 1813 přetvořena na čtyřtřídní evangelické teologické gymnázium. V případě zájmu o studia na univerzitě musel student z Těšína absolvovat ještě dvouletý tzv. filosofický kurz, který mohl nastoupit v Prešpurku, Levoči, Kežmarku, Bánské Štiavnici, Prešově a Šoproni.¹⁶ Nejvyšší teologické vzdělání bylo ve Vídni zřízeno až v roce 1821.

Evangelické školství v Uhrách mělo zcela jiný vývoj.¹⁷ Ačkoliv zde byly evangelické církve omezovány a nemohly se rozvíjet, podařilo se jim uhájit si omezenou formu existence.¹⁸ Proto i školství zde mělo širší tradici než v Předlitavsku. Pro vzdělání v luterském duchu zde byla k dispozici gymnázia, některá i s nižším vysokoškolským vzděláním,¹⁹ za kompletním vysokoškolským vzděláním luteráni odcházeli především do zahraničí (např. Jena, Wittenberg, Halle, Lipsko, Tübingen, Greifswald, Erlangen).

V době toleranční se možnosti vysokoškolského studia pro první generaci českých pastorů proměnily, protože alespoň část studia musela být absolvována ve Vídni (ovšem oblibu si stále zachovalo i lyceum v Prešpurku). Poté většina z nich rovněž odcházela za dalším studiem do zahraničí. Pro luterské duchovní bylo typické, že studovali na více než jednom teologickém učilišti (někteří až na čtyřech), oproti kazatelům helvétského vyznání, kteří většinou zůstávali na jedné fakultě po celé studium.²⁰

Hlavní proud českých studentů za vzděláním v luterském duchu v prvních letech tolerance směřoval především do Prešpurku, kde většina příchozích kazatelů z Uher měla kontakt na Institorise Mošovského, který je vysílal do tolerančních sborů. Zároveň toto učiliště poskytovalo i nižší gymnaziální vzdělání, jež v případě nedostatečně připraveného studenta umožňovalo zahájit jeho výuku na nižší úrovni. Další cesty směřovaly již na vysokoškolská učiliště do jiných evropských měst, především do Vídně, Basileje, Halle.²¹

Institoris Mošovský na prešpurském učilišti přebíral záštitu nejen nad studenty z Čech a Moravy, ale již v letech předchozích zajišťoval ubytování, stravu a účty studentům uherským. Odhaduje se, že mezi lety 1761–1790 se staral o 69 studentů.²² Díky tomu se mu podařilo vybudovat širokou síť kontaktů vytvořenou z bývalých žáků, chovanců a dalších příznivců, kterou využíval především pro nákup knih.

16 Filosofický kurz byl v Těšíně otevřen až v roce 1847, kdy skončila doba studií v Uhrách. Viz V. TOMÁŠOVÁ, *Evangelíci*, s. 101, 106, 125.

17 Obecně o školství v Horních Uhrách např. Eva KOWALSKÁ, *Štátné ľudové školství na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia*, Bratislava 1987; TÁŽ, *Učebnice pre štátné ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia*, Matica slovenská 1991, kniha 90, s. 63–77.

18 Podrobněji o znevýhodněném životě evangelických církví v Uhrách v době předtoleranční E. KOWALSKÁ, *Evangelické a. v. spoločenstvo*.

19 Kromě výše jmenovaných ještě Lučenec, Modrá, Banská Bystrica a Miskolc.

20 J. JUST et al., *Luteráni*, s. 177; srov. E. MELMUKOVÁ (ed.), *Evangelíci*, s. 250–251.

21 Č. RYCHETSKÝ, *Evangeličtí kazatelé*, s. 14–21.

22 E. KOWALSKÁ, *Evangelické a. v. spoločenstvo*, s. 144.

Čeští studenti na studiích v lyceu v Prešpurku

Z korespondence Institorise Mošovského byly vybrány dopisy z pěti sborů, které se snažily zajistit si kazatele z vlastních řad. Vybraná korespondence pokrývá období tolerance od jejího vyhlášení (1783) po konec života Institorise Mošovského (1803). Analyzované dopisy přicházely z luterských sborů v Praze, Velké Lhotě u Dačic, Kovánce, Krucemburku a Humpolce. Sbor pražský a humpolecký vycházel z prostředí městského, kde lze předpokládat předchozí obchodní styky se zahraničím a také vliv luterství zprostředkovaný místním vojenským obyvatelstvem.²³ Ostatní sbory se utvářely ve venkovském prostředí, byly to sbory Kovánek, Krucemburk a Velká Lhota.

Většina korespondence je v latině, dále je zastoupena čeština a pouze jeden dopis je v němčině. Autorem dopisů je většinou místní pastor, který Institorisovi zprostředkoval sdělení rodičů studentů, ovšem v případě dvou sborů jsou mezi dopisy od pastorů i dopisy přímo od rodičů studujících chlapců. Korespondence z Humpolce obsahuje i dopisy psané samotným někdejší prešpurským studentem. Dopisy od rodičů studentů jsou v češtině, dopisy od pastorů jsou všechny v latině.²⁴

Ze sboru v Kovánce je dochován pouze jeden dopis, a to od uherského pastora Daniela Korbelyho, který zde působil v letech 1786–1793 a byl již druhým kazatelem tohoto sboru.²⁵ Z velkolhoteckého sboru do Prešpurku psal v pořadí třetí pastor Jan Molnár, působící zde v letech 1788–1798. Krucemburským pastorem, který adresoval své dopisy Mošovskému, byl Ondřej Žlebek, pobývajícím na tamní faře v letech 1796–1803. Z humpoleckého sboru, jehož dochovaná korespondence je nejobsáhlejší, kromě tehdejších kazatelů Vojtěcha Špinara (1795–1797) a Josefa Krejčího (1797–1801), psali do Prešpurku i otcové dvou stávajících studentů. Byli jimi Martin Kysela a Josef Jozífek.

Jejich jména jsou uváděna již mezi prvními rodinami, které se v Humpolci k evangelickému vyznání po vydání tolerančního patentu přihlásily. Martin Kysela byl soukeníkem a se svou manželkou byli již v době předtoleranční obviněni z přechovávání zakázaných knih. Po vyhlášení tolerance byl vyslán do Prešpurku, kde měl pro rodící se sbor sehnat luterského kazatele a učitele. V jeho domě pak probíhala i školní výuka, než byla postavena budova školy.²⁶ Jeho syn, Vojtěch Kysela, byl po odchodu z prešpurského lycea rovněž autorem jednoho dopisu.

23 V obou místech se píše o existenci vojenského obyvatelstva pocházejícího z německého prostředí. Humpolec mohla ovlivnit i spolupráce s Krucemburkem, o které se vyskytují zmínky ve starší literatuře.

24 Jeden německý dopis je od pastora Špinara z Humpolce.

25 Byl druhým kazatelem z Uher, který zde působil, ovšem prvním, který zde sídlil trvale. Podrobněji o působení D. Korbelyho: František S. JANOVSKEJ, *Dějiny tolerančního sboru v Kovánce*, Kovánek 1945, s. 61–80.

26 Rudolf MAHOVSKÝ, *K 150. výročí tolerančního chrámu P. v Humpolci*, Praha 1935, s. 77, 43, 35.

Zajímavostí je, že oba zmínění humpolečtí pastoři byli zároveň i jedněmi z prvních luterských pastorů vycházejících z domácího českého prostředí. Vojtěch Špinar se do historie sboru neslavně zapsal tím, že jako evangelický kazatel přestoupil ke katolickému vyznání,²⁷ čímž v místním sboru způsobil rozkol a odchod několika rodin. Josef Krejčí naopak představoval nejen úspěšného a oblíbeného pastora, který v letech 1829–1844 zastával i úřad superintendenta, ale také jednoho z mála úspěšných prvních studentů luterského vyznání, o kterém se v dopise zmiňuje Jan Molnár z Velké Lhoty u Dačic (viz níže).²⁸

Stejně tak neobvyklá situace byla v Praze, odkud dopisy Mošovskému nepřicházely od pastora, ačkoliv tam v té době již Matěj Markovič pobýval, ale přímo od představitele sboru Josefa Wolffa a jeho manželky Anny. Josef Wolff byl vyučeným řemenářem, v době předtoleranci se mu podařilo neodhaleně zůstat evangelíkem a zakázané knihy si opatřoval ze Saska. V potolerančních seznamech je veden jako měšťan a obchodník na Starém Městě pražském a společně s Josefem Virchem byl představeným sboru. S manželkou Annou měl velkou rodinu a svého nejstaršího syna vyslali na studia do Prešpurku.²⁹

Rodiny studentů z Humpolce a z Prahy lze přesněji identifikovat a zařadit je tedy do rodin obchodníků, v jejichž silách bylo studium financovat. Sociální zázemí Matěje Havlíka z Krucemburku již není tak jasné: „*Živobytí jeho rodičů je skromné, obživu získávají odměnou za každodenní lopotu, ale přece se budou pokoušet poskytnout tomuto svému synovi tolik na to, aby mohli koupit nezbytné knihy, zaplatili bydlení a opatřili oděv.*“³⁰

27 O následných událostech se zmiňuje i dopis Mošovskému z 10. 1. 1799 od Ondřeje Žlebka z Krucemburku, odkud Špinar pocházel: „*Rodiče nehodného Špinara jsou oba zdraví a prohlašují se Tvými nejponiženějšími služebníky a vyprošují Ti tisícířec štěstí za vděčnost prokázanou nešťastnému synovi, nad jehož osudem pláčou, a na Tebe velmi často vzpomínají. Zvláště matka nese velmi těžce synovu bezbožnost, že skoro zármutkem a sklíčeností svému zdraví uškodila [...] Ten bezbožník je nyní praktikem v pražské kanceláři a péče o něj se ujala jakási abatýše, od níž přijímá něco na obživu, ošacení a to ostatní. Jak mi bylo vyprávěno, ona sama se o něho stará, jako by to byla její rodina. Kéž ať nikdy není připuštěn ke svatému úřadu: více uškodil, než prospěl!*“ („*Parentes, improbissimi Spinarii, quorum uterque in vita est, Tibique humillima servitia denuntieri vult atque millenis vicibus pro gratia filio infausto suo a Te praestita, precatur cuncta felicia, omnino illius fatis ingemiscunt et Tuorum nominorum recordantur saepissime. Speciatim mater adeo aegre tulit impietatem filii, ut fere tristitia et maestu suae valetudini nocuerit [...] Ipse profanus ille homo in Cancellaria Pragensi Practicus est, cuius curam in se suscepit quaedam Abbatisa. Aliquam particulam dietim ab ea accipit pro victu necessariam, vestit vestitum et quae alia, uti mihi fuit narratum, ipsa illa pro eo, uxore et una prole ejus procurat. Utinam Sacro numeri nunquam fuisset admotus: plus nocuit, quam profuit!*“). Korespondence M. I. Mošovského, kart. 600.

28 R. MAHOVSKÝ, *K 150. výročí*, s. 50; Gustav KOBLIHA, *První staletí města Humpolce 1807–1907: práci společnou*, Humpolec 1907, s. 90.

29 Josef Václav LUKÁŠEK, *K dějinám doby toleranční*, Praha 1939, s. 13–25; F. HREJSA, *Dějiny české evangelické církve*, s. 39–42, 55. Českou korespondenci luterského sboru v Praze podrobněji mapuje v bakalářské práci Markéta SLAVÍKOVÁ, *Počátky pražského evangelického sboru a. v. očima jeho členů: Edice a analýza korespondence členů pražského evangelického sboru a. v. s Michalem Institorisem Mošovským*, bakalářská práce Univerzity Pardubice, Pardubice 2018.

30 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 362, dopis Ondřeje Žlebka, 23. 8. 1798, latinský originál: „*Parentibus eis res domestica angusta est et ex quotidiana mercede laborum suorum accipiunt*

Rovněž tak další student Felix Pecháček z Kovance pocházel z venkovského prostředí, jeho otec Josef Pecháček byl sedlákem z č. p. 30 a v době, kdy ještě nestála modlitebna, se veškeré náboženské obřady konaly u nich ve světnici, stodole nebo na zahradě. Sběrací listina darů z první poloviny 80. let 18. století shromažďující první sborový kapitál uvádí i Josefa Pecháčka a jeho dar 25 zl., který patřil mezi nejvyšší. V době působení kazatele Korbelyho byl Josef Pecháček kurátorem sboru.³¹

Kazatel Molnár se ve svých dopisech z Velké Lhoty zmiňuje o studentovi Josefovi Krejčím, který se narodil v Horních Dubenkách, ale školu navštěvoval ve Velké Lhotě. Bohužel o jeho sociálním zázemí se nezmiňuje ani literatura.³² Dále se kazatel Molnár zmiňuje o jakémsi Plutzarovi, který má nadaného syna, jenž by rád studoval, a Mošovského prosí, zda by tento záměr nemohl podpořit. Ovšem již v dalším dopise píše: „*Ptáš se, co učiníme s naším Plutzarem? Já odpovídám: Nic. Nadaný chlapec musí zůstat doma. Jeho rodiče jsou tak hanebně lakomí, že litují vydat peníze na vzdělání svého potomka. Není ten Plutzar, jak se zdálo, štedrá duše.*“³³

Ostatní rodiče k možnosti studií svých potomků zaujímal jiný, vstřícnější, přístup. Ochotně hradili náklady spojené se studiem pražští Wolffovi: „*Přitom důvěrně žádám, aby mému synovi Kristiánovi, co na zimu potřebovati bude, podle jejich uznání dělat nechali, a co by koliv od něj vynaložili, jen mě píšou, já odešlu peníze.*“³⁴ Stejně tak Jozífek z Humpolce byl ke studiím svých synů štědrě otevřený: „*a co by mý synové potřebovali laskavě zapůjčili, třeba to sto zlatých koštovalo, já když šaty synům přinesu s velikým poděkováním radostně zaplatím, za krátký čas s pomocí Boží se chci dát k nim najít.*“³⁵ Jak již bylo výše naznačeno, poměry v Krucemburku byly skromnější, ale i tak rodiče studenta Havlíka průběžně zajišťovali. Kazatel Žlebek ve svém dopise Mošovskému ze 17. 9. 1799 píše, že rodiče chlapce pro jeho potřeby posílají 4 zlaté v penězích, aby z nich mohl zaplatit mimořádné výdaje, protože 6 zlatých, které mu poslali předtím, padlo na ubytování.³⁶

Ovšem kromě finančního zajištění rodiče trápil také stesk po dětech. Humpolečtí Kyselovi a Jozífkovi Mošovského žádají, zda by mohl chlapce „*laskavě obveselovati*“, pokud

sustentationem: sed tamen id praestare conabuntur, ut huic filio suo, libros necessarios emant, hospitium solvant et vestitum curent.“

31 F. S. JANOVSKEJ, *Dějiny tolerančního sboru v Kovanci*, s. 39, 55, 72.

32 J. TOUL, *Jubilejní kniha*, s. 101–102.

33 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 358/171, dopis Jana Molnára, 12. 1. 1791, latinský originál: „*Quaeris, quid faciemus cum nostro Plutzario? Respondeo ego; Nihil. Iuvenis optimorum talentorum domi manere debet. Parentes eius, sunt tam sordide avari, ut obolum eos in educationem prolis suae impendere poenitent. Non est is Plutzar, qui esse videtur, ut animus vir generosus.*“

34 Tamtéž, kart. 351, dopis Josefa Wolffa, 24. listopadu 1783.

35 Tamtéž, kart. 600, dopis Josefa Jozífka, 5. 8. 1799.

36 Tamtéž, kart. 362/1799.

by na jejich synech spatřoval známky smutku.³⁷ Upřímnou starost o svého syna projevila Anna Wolffová, která sama Mošovskému napsala krátký dopis, kde ho prosí o jakékoliv zprávy o synovi. Píše, že ačkoliv svého muže denně žádá, aby zjistil, jak se synovi vede, stále o něm nemá žádné zprávy, a dokonce se obává, zda se mu něco nepříhodilo. Svou naději vkládá do dobroty adresáta a doufá v jeho brzkou odpověď.³⁸

Nejen finanční zázemí na určité úrovni představovalo výběrové kritérium pro adepty na studia, ale kazatel u daného chlapce musel také odhalit jistý intelektuální potenciál. Kazatel Špinar studenta Kyselu před jeho odchodem do lycea popsal takto: „*tento chlapec je z dobrých poměrů, nezkažený a poslušný, učenlivý a tichý a k tomu nápaditý, takže já skrz toto psaní si žádnou hanbu nečiním*“. Vzápětí následoval další dopis, kde se o chlapcových kvalitách zmiňuje již konkrétněji. Vojtěch Kysela „*dobře čte jak německy, tak latinsky, pěkně píše a v aritmetice byl dobře procvičen*“.³⁹ Ondřej Žlebek z Krucemburku zase popsal Matěje Havlíka jako chlapce, který „*má znamenité nadání ducha, a byl obdařen výjimečnou náklonností k literatuře a je obdařen dobrými mravy, o nichž se soudí, že zvláště zdobí všechny čitatele literatury*“.⁴⁰

Z výše uvedeného se může zdát, že připravenost českých studentů byla na potřebné úrovni a že studijním úspěchům nemělo nic bránit. Ovšem ne vždy byli vysíláni chlapci již s dotvořenými dobrými předpoklady. To se týkalo Kristiána Wolffa z Prahy, který právě ve věcech náboženství kvůli nepřítomnosti učitelů v počátcích tolerance vykazoval mezery v tom nejdůležitějším. „*Žádám pro Pána Boha za trpělivost s tímto mým synem míti, nebo právě 14 let starý jest, ale 7 letému přirovnán býti může, totiž v cvičení, nebo ta příležitost k cvičení nikdy tady nebyla, abychom my mohli dítky naše k svatému evangelickému náboženství veřejně cvičit dáti*“.⁴¹

Michal Institoris Mošovský byl za svou ochotu a pomoc nazýván dobrodincem, podporovatelem evangelické záležitosti v Čechách a na Moravě a byly mu stále posílány pozdravy s přáním dobrého zdraví. Rodiče mu do rukou vkládali péči o své syny včetně evidence jejich finanční situace.

37 Tamtéž, kart. 361/I, dopis Martina Kysela a Josefa Jozífka, 27. 4. 1797.

38 Tamtéž, kart. 596/I, dopis Anny Wolffové, 7. 1. 1784.

39 Tamtéž, kart. 360/II, dopis Vojtěcha Špinara, 3. 8. 1796, německý originál: „*Dieser Jüngling ist von einer guten Erziehung unverbunden und folg[sam], gelehrt und stille und dabei witzig, so daß ich durch diese le commendation mir keine Schande zu ziehen werde*.“ Tamtéž, dopis Vojtěcha Špinara, 29. 8. 1796, latinský originál: „*quia iam bene quam germanie tam latine legit, pulchre scribit et in arithmetica bene versatus est*“.

40 Tamtéž, kart. 361/I, dopis Ondřeje Žlebka, 31. 3. 1797, latinský originál: „*est egregiis animi dotibus singularique in litteras propensione instructus est: et eam induit morum probitatem, quae omnibus litterarum cultoribus praecipuo censetur esse ornamento*“.

41 Tamtéž, kart. 595/II, dopis Josefa Wolffa, 14. 6. 1783.

Z každodennosti českých studentů v Prešpurku

Vzdělání chlapců ve vzdáleném Prešpurku začínalo již samotnou cestou do lycea. Chlapcům bylo zapotřebí vzít si s sebou mnoho věcí, proto nebylo možné, aby šli pěšky, byť by to byla možnost, jak ušetřit nějaké peníze. Kazatel Žlebek to v jednom ze svých dopisů vystihuje: „*Neboť kdo je chudý, nemůže se vézti povozem, musí jít pouze pěšky a nemůže nic vzít s sebou a ani nic přivézt zpět.*“⁴²

V případě humpoleckých studentů byla výhoda, že jich bylo více, a proto mohli cestovat společně. K Humpoleckým byl připojen i Matěj Havlík z Kruceburku, když na svá studia nastupoval. Humpoleckí studenti totiž měli tou dobou již první rok studia za sebou a pobývali doma na prázdninách, proto bylo pro Kruceburk příhodné vyslat nováčka se zkušenějšími.⁴³

Stejně tak Kristián Wolff byl z Prahy poslán v doprovodu jakéhosi pana Jana Lorta, a to pomocí *landkutsche*.⁴⁴ Díky dalšímu dopisu Wolffových se dozvídáme, s čím byl takový student do prešpurského lycea vyslán: „*když jsme jej na cestu vydali, tak jsme jemu s sebou dali dvoje šaty, troje kalhoty, 5 košil, 3 klobouky, 3 páry střevíců, 5 párů punčoch, 5 šátků, 4 poltuchy*⁴⁵ a všeliké malé potřeby“.⁴⁶

Opět z dopisu rodiny Wolffových víme, na kolik zlatých vyšel jeden rok studia: „*že by lépe bylo v Convictu než Alaneium,*⁴⁷ *tak každého roku 28 zl. a za kvartýr postel a prádlo 10 zl., což učiní ročně 38 zl. (i též nějaký malý peníz), na nevyhnutelnou potřebu tj. šaty, knih co [syn Kristián – pozn. G. K. Z.] potřebovat bude.*“⁴⁸ Rodiče finanční prostředky posílali postupně, někdy i se zpožděním, a v tomto případě žádali Mošovského o založení jejich syna.

Vyrovnávání finančních závazků nemuselo probíhat pouze penězi, ale i v materiálních věcech, a to v látce. Tuto zprávu máme z Velké Lhoty u Dačic, kde kazatel Molnár Mošovskému sděluje, že „*Nyní mu [superintendentovi Sinovitzovi do Bánské Bystrice – pozn. G. K. Z.] také posílají kus plátna, který nalezneš ovinutý lněnou látkou, tu Ti oni darují.*“⁴⁹ Tuto látku společně s finančními prostředky posílali rodiče pozdějšího kazatele

42 Tamtéž, kart. 362/1799, dopis Ondřeje Žlebka, 16. 12. 1799, latinský originál: „*Quippe qui pauper currulum conducere non valet pedes tantum iturus, nihil assumere, nihilque referre potuerit.*“

43 Tamtéž, kart. 600, dopis Josefa Krejčího, 22. 8. 1798; kart. 362, dopis Ondřeje Žlebka, 23. 8. 1798.

44 Tj. dostavník. Korespondence M. I. Mošovského, kart. 595/II, dopis Josefa Wolffa, 14. 6. 1783.

45 Tj. prostěradlo.

46 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 595/II, dopis Josefa Wolffa, 3. 9. 1783.

47 Tj. dva druhy ubytování a stravování, první v soukromí (kvalitnější a dražší), druhý v „internátu“, kde bylo možné získat stravu i zdarma.

48 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 595/II, dopis Josefa Wolffa, 14. 6. 1783.

49 Tamtéž, kart. 358/171, dopis Jana Molnára, 12. 1. 1791, latinský originál: „*Nunc quoque mittunt ei mantile scriceum quod lino illo, quo ii Te dotant involutum invenies.*“

Josefa Krejčího na podporu studií svého syna, který nejdříve studoval v Bánské Bystrici a až vyšší studia absolvoval v Prešpurku. Stejně tak po neúspěšném ukončení studií Vojtěcha Kysely z Humpolce dovolil jeho otec, aby se látkou vyrovnaly jeho dluhy: „*To sukno zelené, jestli ho ještě dosavad neprodali, dovoluje mu otec jej k tomuto účelu vzíti, ostatní pak všecka, totiž košili, knihy, plášť a kabát a jakýsi plátno do truhličky spakovati a domu vzíti poručil.*“⁵⁰

Z korespondence nelze přesně určit, kdy začínal a končil školní rok. Pouze z dopisu kazatele Krejčího z 22. 8. 1798 se dozvídáme, že posílají studenty zpět do lycea, a dopis z 11. 6. 1799 vyjadřuje zděšení nad neočekávaným příchodem studenta Kysely do rodného Humpolce.⁵¹ Ze zmíněných dopisů také víme, že studenti tedy v letních měsících jezdili domů a konkrétně otec studenta Kysely během této doby zjišťoval u Mošovského stav dluhů syna a staral se o jejich vyrovnání.⁵²

Délka studia na prešpurském lyceu byla pro každého studenta jiná. Záleželo, s jakými znalostmi student přišel a zda měl zájem o absolvování pouze nižšího stupně vzdělání, nebo aspiroval i na vyšší stupeň. První čeští studenti, jejichž osudy sledujeme, zde svá studia ke zdárnému konci nedovedli, i když na tamním ústavu strávili i několik let. Studenti Jozífek a Kysela z Humpolce svá studia započali v roce 1796⁵³ a během letních měsíců roku 1799 se dočítáme o odchodu chlapců ze školy.⁵⁴ Tito chlapci tedy školu opustili po třech letech studia.

Matěj Havlík z Krucemburku s humpoleckými studenty vyrazil za studiem v roce 1798. V letech 1799 a 1801 dopisy zachycují jakási provinění, kterých se student dopustil a kterými si pohněval rodiče i Mošovského,⁵⁵ ovšem tím informace o jeho studiích

50 Tamtéž, kart. 600, dopis Vojtěcha Kysely, 31. 8. 1799.

51 Tamtéž, kart. 600 (oba dopisy).

52 Tamtéž, kart. 362, dopis Martina Kysely, 1798 (blíže nedatovaný).

53 Tamtéž, kart. 360/II, dopisy Vojtěcha Špinara, 3. 8. 1796 a 29. 8. 1796. Matrika studentů lycea zaznamenává jen Václava Jozífka z Humpolce, který nastoupil roku 1796 a hned v následujícím roce školu opustil. Viz Ústředná knihovna Slovenskej akadémie vied – Lyceálna knihovna Bratislava, Školský archiv, Matricula Nobil. Conuictus Jeszenakiani in Schola Evang. Posoniensi ab anno 1751 usque ad an. 1825 (knihy č. 41), nefol. (Jozífek pod č. 667). František Jozífek z Humpolce se vyskytuje v matrice Alumnia pro školní rok 1795/1796. Viz tamtéž, Nomina alumnorum Gymnasii Posoniensi Evang. A. C. Anno 1793–1831/32, fol. 12 (František Jozífek pod č. 128); poté pro rok 1796/1797, fol. 15; pro rok 1797/1798 jsou zde evidováni oba studenti Jozífkové i Vojtěch Kysela, fol. 18; pro rok 1798/1799 jsou evidováni Vojtěch Kysela, František Jozífek a nově i Matěj Havlík, který je chybně zapsán jako humpolecký student, fol. 21; pro rok 1799/1800 jsou zapsáni pouze František Jozífek a Matěj Havlík, fol. 24; pro rok 1800/1801 je zapsán už pouze Matěj Havlík (stále chybně pod Humpolcem), fol. 27; stejně tak pro rok 1801/1802 (fol. 30), 1802/1803 (fol. 33), 1803/1804 (fol. 36), 1804/1805 (fol. 39), 1805/1806 (fol. 42). V dalších letech se jméno Matěje Havlíka již nevyskytovalo.

54 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 600, dopisy Josefa Krejčího, 11. 6. 1799 a 14. 6. 1799; kart. 363/II, dopis Josefa Krejčího, 1. 8. 1800.

55 Tamtéž, kart. 362/1799, dopis Ondřeje Žlebka, 16. 12. 1799; kart. 363/III, dopis Ondřeje Žlebka, 8. 12. 1801.

v korespondenci končí. Podle ní tedy i on alespoň tři roky v Prešpurku pobyl. Matrika alumnia jeho jméno eviduje osm let, je tedy pravděpodobné, že studia úspěšně dokončil.⁵⁶ Při pokusu o ověření této hypotézy se během pátrání mezi kazateli a. v. doby toleranční vyskytuje jakýsi Matyáš Havlík pouze v luterském sboru v Černilově mezi lety 1813–1819, ale zda se jedná o tohoto studenta, který, byť s nespázy, nakonec snad úspěšně dostudoval, potvrdit nelze.

Kristián Wolff z Prahy se na studia vydal v roce 1783, potvrzuje to i matrika studentů lycea.⁵⁷ Ale hned v roce následujícím se v korespondenci objevuje poslední stopa po jeho studiích⁵⁸ a matrika studentů dokonce uvádí, že svá studia na lyceu ukončil ještě v roce 1783. Jelikož z literatury víme, že Kristián Wolff ve svých 19 letech dne 26. února 1797 přestoupil ke katolictví, je tedy téměř jisté, že ani jeho studia neměla úspěšného konce.⁵⁹

Korespondence ještě zmiňuje odchod Felixe Pecháčka z prešpurského lycea. Bohužel už nezachycuje jeho začátky ve studiu, tudíž není možné nic bližšího poznamenat o délce jeho studia v Prešpurku.

(Ne)úspěšnost českých studentů?

I když chlapci na studiích setrvali několik let, většinou se nedobrali očekávaného výsledku. Každý ze studentů k tomu měl odlišné důvody. Naposledy zmíněný Felix Pecháček, „*který se kdysi zdál být spásou svého rodiště, potěšením rodičů a chloubou sobě samému nyní tak náhle z cesty vedoucí ke ctnosti uhýbá a chce se obrátit na opačnou stranu.*“⁶⁰ Felix Pecháček se totiž rozhodl vyměnit klidný život v církvi za život vojenský. Jeho otec prosil Mošovského, aby se synem ještě promluvil, ovšem: „*Pokud však přece syn chce zatvrzele trvat na úmyslu vstoupit do armády, ponechává to jeho svobodnému rozhodnutí. Ale ustanovuje, že pokud se vrátí domů, jakmile pominou tyto bouřlivé časy, a bude vojákem, ustanovuje otec, že své živobytí má pro své ostatní děti, ne pro Felixe.*“⁶¹ Otec ve své přísnosti vůči synovu

56 Podrobněji viz pozn. č. 51.

57 Ústředná knižnica Slovenskej akadémie vied – Lyceálna knižnica Bratislava, Školský archiv, Matricula Nobil (Kristián Wolff pod č. 385).

58 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 595/II, dopis Josefa Wolffa, 14. 6. 1783; kart. 596/I, dopis Anny Wolffové, 7. 1. 1784.

59 F. HREJSA, *Dějiny české evanjelické církve*, s. 106.

60 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 359/I, dopis Daniela Korbelyho, 31. 3. 1793, latinský originál: „*qui olim spes patriae, solatium parentum, sui ipsius honor visus est: nunc tam subito a tramite virtutum ad devia quaeque deflectat et iam de extremis meditari velit.*“

61 Tamtéž, latinský originál: „*Si autem tamen filius pertinaciter in proposito militari vitae genere perseverare velit: tum liberum ei esse relinquit. Sed domum dicit, simulac redierit, illico his turbidis temporibus, militem futurum. Suam oeconomiam, se pro aliis liberis habere dicit, non pro Felice.*“

rozhodnutí pokračuje dále. Synovi vzkazuje, že pokud se chce zapsat k vojsku, ať tak učiní ve Vídni, kde je to rovněž možné, a ne doma, kde si způsobil ostudu. Podle toho, jak se syn rozhodne, prosí otec Mošovského, aby chlapci dal příslušný obnos na cestu a sepsal veškeré synovy dluhy.

Stejně tak se neočekávaně ze studií do rodného Humpolce vrátil Vojtěch Kysela. List Josefa Krejčího z 11. 6. 1799 informuje o jeho neočekávaném příchodu a uvádí, že příčinou odchodu studenta byla snad nemoc a že se v Prešpurku cítil zanedbáván. Po třech dnech následoval další list, kde se Josef Krejčí Kyselovým příchodem zabývá již podrobněji.

Udivuje ho, že ze školy uprchl před zkouškou. I když student tvrdil, že přišel sám, druhý den byli v lese hajným nalezeni další dva studenti, kteří přišli s ním. Jelikož chlapci jako důvod cesty do Čech uvedli záměr zapsat se v Kutné Hoře k vojsku, byli stráží odvedeni tam.⁶² Nakonec se k odchodu ze školy vyjádřil sám mladý student: „*Já jsem domů musel za 1., skrze nemoc, která mě tělo opanovala, za 2., skrze peníze, poněvadž jsem o příchodu otce pochyboval, za 3., skrze dvou studentů, totiž Sepešiho a Johansho, kteří mě namluvili, že abych s nima šel do Čech a potom do cizích zemí a že jestli nepůjdu, že oni mě zabijou*“.⁶³

Mladý Kysela se sice do lycea již nevrátil, ale v jednom z pozdějších dopisů kazatele Krejčího můžeme číst poměrně příznivé zprávy o jeho dalším osudu: „*O Kyselovi můžu nyní také psát lepší věci. Ten mladík již znatelně napravil svůj způsob života. Je zbožný a svým rodičům prokazuje poslušnost. Dělá soukenické řemeslo a především provozuje úspěšně obchod se sukнем v Praze, Vídni a Linci*“.⁶⁴

Osudy druhého humpoleckého studenta Jozífka nejsou známy tak podrobně,⁶⁵ o to nevlídněji ve výsledku vyhlížejí. Z korespondence víme, že studia rovněž nedokončil a dokonce se s celou rodinou rozešli s církví. Takto to popisuje kazatel Krejčí: „*Ve svém úřadu se nyní strachuji a je mi dáno strpět některé nepořádné a zlovolné lidi. Mezi nimi je nejhorší Jozífkův otec, který nechce přijmout vůbec žádné napomenutí. Ačkoliv se Ti to bude zdát jako paradox, přece je to tak. Ten samý člověk se tolik zvrhnul, že nejenom naše bohoslužby s celou svou rodinou opustil, ale také se nestydí dělat mi mnohé nesnáze. Mezi prvními svaluje na mne vinu za odchod svého syna z Posonie, ale jeho syna jsem nikdy v Posonii zanedbával a nikdy předtím jsem ho před Tebou ani nejslavnějšími pány profesory neočerňoval. Jiné výčitky, které mi tento zlovolný člověk činil, nebudu připomínat, aby snad*

62 Tamtéž, kart. 600, dopis Josefa Krejčího, 14. 6. 1799.

63 Tamtéž, kart. 600, dopis Vojtěcha Kysely, 15. 5. 1799.

64 Tamtéž, kart. 363/III, dopis Josefa Krejčího, 14. 4. 1801, latinský originál: „*De Kyselio nunc meliora quoque mihi scribere licet. Hicce enim iuvenis vitam suam notabiliter emendavit. Religionem colit, et parentibus suis oboedientiam praestat. Opificium pannificis tractat, et imprimis mercatum cun pannis, Pragae, Viennae et Lintzinum cum successu exercet.*“

65 Od Jozífků zde studovali dva bratři zároveň, František a Václav, bohužel v dopise není křestním jménem odlišováno, o kterého studenta se jedná.

*také Tvá duše tím nebyla znepokojena a abych Tvou uctivost nezdržoval s darebným otcem, mnohem darebnějším, než je syn.*⁶⁶

Osudy Kristiána Wolffa a Matěje Havlíka jsme naznačili již výše. Kristián Wolff skončil v církvi římskokatolické a Matěj Havlík svá studia sice pravděpodobně dokončil, ale jejich průběh také nebyl zcela bez problémů. Na tomto příkladu je možné vidět, jaké byly reakce rodičů na ne vždy vzorné chování jejich potomků: „[otec Havlíka – pozn. G. K. Z.] *laskavě Ti děkuje, že jsi synovi vyčinil. Já sám, jeho otec ještě více, avšak dobrá matka nejvíce, snášíme těžce jeho podvod. Až k Vám otec šťastně dojde, své otcovské právo nad ničemným synem jistě uplatní.*“⁶⁷

Lze předpokládat, že i reakce ostatních rodičů na útěk dětí ze studií nebyly nijak pochvalné. Připomeňme přísnost otce Felixe Pecháčka, který chtěl dát přednost vojenskému životu a jeho otec byl schopen se ho za to prakticky vzdát. Snad pouze v případě Jozifkových, kde kvůli nedokončeným studiím došlo k rozchodu rodiny s církví, je možné, že za hlavního viníka byl označen zprostředkovávající kazatel, nikoliv neposlušný student, a proto možná v tomto případě nedošlo k negativním reakcím ze strany rodičů směrem k synovi.

Výše popsané osudy českých studentů by mohly navozovat dojem, že snaha sborů získat kazatele z vlastního domácího prostředí byla zcela neúspěšná. Ale ani tento obraz není jen černý. I když studia českých chlapců většinou nesplnila očekávání, lze i mezi zmíněnými chlapci najít úspěšné studenty. Kazatel Josef Krejčí, jehož dopisy zde byly často citovány, se v korespondenci Jana Molnára z Velké Lhoty objevuje také v roli studenta ještě v Bánské Bystrici, kde pomýšlel na dokončení studií v Prešpurku. Nejen, že se mu studia podařilo (pravděpodobně bez obtíží) dokončit, ale poté vykonával kazatelský úřad na několika místech a v roce 1829 dosáhl i na post superintendenta.⁶⁸

Stejně tak zmiňovaného Vojtěcha Špinara lze, alespoň v první fázi, považovat za úspěšného studenta. Ovšem i jeho zmiňuje korespondence jako studenta až zpětně

66 Korespondence M. I. Mošovského, kart. 363/II, dopis Josefa Krejčího, 1. 8. 1800, latinský originál: „*In munere meo vivo pavatus, licet nonnulli turbulenti et malevoli homines in ecclesia mea dentur. Inter quos pessimus est pater Jozifekii, qui plane nullam admonitionem assumere vult. Sed hoc Tibi paradoxum videbitur, verum tamen est. Iste idem homo tantopere degeneravit, ut non solum sacra nostra, cum tota sua familia deseruerit, sed etiam mihi magnas molestias creare non erubuerit. Imprimis omnem causam discessus filii sui Posonio in me devolvit, eius filium nunquam Posonium deseruisse, nisi ego eum praevia atris coloribus coram Te et DD. Clarissimis Professoribus depinxissem. Alia convicia, quibus me, malus hicce homo adfecit, non commemorabo, ne forsitan per id Tuus quoque animus turbaretur, quia et Tuo honori, nequam pater, filio longe nequior, non pepercit.*“

67 Tamtéž, kart. 362/1799, dopis Ondřeje Žlebka, 16. 12. 1799, latinský originál: „*decentissimas agit grates, quod filium suum pro merito corripueris. Imposturam et ego ipse, sed pater multo magis ac boni animi mater omnium maxime, aegre tulimus. Ubi pater ad Vos feliciter venerit, iura sua in puero nequam! certe exercebit.*“

68 Podrobněji o působení Josefa Krejčího viz J. TOUL, *Jubilejní kniha*, s. 101–102.

v souvislosti s jeho přestupem ke katolictví v době, kdy již měl studia dokončena a zastával humpolecký kazatelský úřad.⁶⁹

Závěrem

Po vydání tolerančního patentu se na území Čech a Moravy začaly formovat první evangelické sbory helvétského nebo augsburského vyznání. Vznik nových sborů převážně v chudém venkovském prostředí s sebou přinášel nejednu obtíž. Po získání příslušných kazatelů různými cestami skrze kontakty a po ujasnění, která konfese je pro danou komunitu vhodná, představovala evangelická společenství stále nestabilní prostředí. Nestabilita byla způsobena častým střídáním kazatelů v jejich úřadech, a to nejen kvůli hledání finančně stabilního prostředí, ale i neporozuměním si věřících s oficiální podobou liturgie.

Myšlenka brzkého formování generace kazatelů pocházejících z domácího prostředí měla vyřešit problémy nových sborů při střetu domácí lidové tradice a oficiální liturgie. Michal Institoris Mošovský se pro prosazení luterského vyznání v Čechách a na Moravě velice angažoval, a proto představoval při pokusech o vytvoření vlastní české generace luterských kazatelů hlavní osobnost. Jeho pomoc spočívala ve zprostředkovávání studia na v té době kvalitním evangelickém lyceu v habsburské monarchii. Nejen že vybraným chlapcům zajistil místo, ale také na ně dohlížel, vedl jejich finanční záležitosti a komunikoval s jejich domovem.

Na základě bohaté korespondence, kterou Mošovský vedl s kazateli nebo přímo s rodiči studentů, se odkrývají problémy mladých studentů vytržených z domácího prostředí. Ačkoliv byli vybíráni studenti, kteří ve svém domácím, převážně venkovském, prostředí prokazovali dostatečné intelektuální znalosti a jejich sociální zázemí slibovalo, že jejich finanční zajištění během studií bude možné, úspěšnost prvních českých studentů a. v. nebyla příliš vysoká. Chlapci ze studií utíkali i po několika letech, vraceli se k řemeslu svých rodičů nebo zamýšleli dát přednost životu v armádě. Někteří chlapci se po neúspěšných studiích dokonce rozešli se svou církví.

Příčiny neúspěchu lze pravděpodobně přisuzovat jejich nezralosti a v porovnání s ostatními studenty, jejichž církevní prostředí bylo konsolidované, i nedostatku potřebného intelektu. Rovněž problematická disciplinace české a moravské evangelické církve oproti fungujícím uherským církevním institucím nepřinášela potřebnou podporu a zázemí. Vedle vzdálenosti od domova a absence kontroly rodičů chlapce ohrožoval nevhodný výběr přátel a nevhodné volnočasové aktivity. Chlapci byli opojeni neznámým prostředím velkého města, které nabízelo odlišný druh zábavy než prostředí venkovské či maloměstské,

69 O Vojtěchovi Špinarovi tamtéž, s. 178.

z něhož většina studentů pocházela. Pro kompletní dokreslení situace charakterizující utváření české generace kazatelů a. v. nám chybí dopisy z druhé strany, tedy odpovědi psané Mošovským, jejichž existence nám bohužel není známá.

Avšak tyto prvotní pokusy o vzdělávání budoucích českých kazatelů a. v. nelze hodnotit pouze negativně. I v analyzované korespondenci lze zachytit zmínky o úspěšných absolventech, kteří pak stáli jako kazatelé v počátcích a. v. sborů.

Na závěr můžeme připomenout pár vzpomínek asi nejznámějšího studenta prešpurského lycea, tedy Františka Palackého. Palacký zde studoval v letech 1812–1820. V korespondenci svému otci z roku 1815 psal, jak je v Prešpurku šťastný, že zde má několik dobrých přátel a že se opět začal učit francouzštinu. Ovšem i melancholie a smutek se v Palackého dopisech odráží. Autor se zmiňuje o podivných dnech, kdy ho ani jeho nejmilejší knihy nedokážou potěšit.

Další rok se Palacký chlubil, že má doučovat dva Srby němčinu, v čemž spatřuje výhodu dovzdělat se v jejich slovanské řeči. Na konci roku 1816 si Palacký pochvaluje, jaký příjemný život si v Prešpurku vede, ovšem zároveň si posteskl, že dobrý život, který má, mu přinesl i závistivce, a proto jeho jméno bývá často studenty různě posuzováno a hodnoceno. Když později v Prešpurku studoval Palackého mladší bratr, kladl mu na srdce, ať se zde dobře chová a pilně se věnuje studiu, aby nepoškodil dobré jméno, které tam má.⁷⁰

František Palacký stejně jako sledovaní čeští studenti, ze kterých měli být první kazatelé a. v., přes rozdílný přístup ke studiu prožívali asi obdobné momenty v odloučení od domova. Objevují se radost i strasti studia a samostatného života v dalekém městě. Nicméně Palacký na Prešpurk a profesory vzpomínal v dobrém, což by asi každý český student, který se měl stát jedním z prvních kazatelů a. v., nepotvrdil.⁷¹

70 František PALACKÝ, *Františka Palackého korespondence a zápisky III. Korespondence z let 1816–1826*, ed. Vojtěch Jaromír Nováček, Praha 1911, s. 90–91; TÝŽ, *Františka Palackého korespondence a zápisky II. Korespondence z let 1812–1826*, ed. Vojtěch Jaromír Nováček, Praha 1902, s. 4–11.

71 Tato studie vznikla v rámci projektu GAČR č. GA18–00885S „Zrození z osvěcenských reforem. Integrace skupiny tolerančních kazatelů z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)“.

Zusammenfassung

Versuche um Ausbildung der ersten böhmischen Prediger des Augsburger Bekenntnisses

Nach dem Erlass des Toleranzpatents wurden die Gemeinden der lutherischen und helvetischen Bekenntnisse in Böhmen und Mähren formiert. Der ursprüngliche Mangel an entsprechenden Predigern wurde durch eine Vermittlung der ungarischen Prediger gelöst. Die Toleranzgemeinden stellten aber auch wegen Finanzmängel, die die Prediger zwangen, eine andere Stelle zu suchen, und wegen Unstimmigkeiten in der Liturgieform eine instabile Umwelt dar. Die Vorstellungen der Ortsgläubigen, die von Volkstraditionen aus der Vortoleranzzeit ausgingen, unterschieden sich oft von der offiziellen Liturgie der Einzelbekenntnisse. Die rechtzeitige Bildung einer Generation der von der böhmischen Ortsumgebung ausgehenden Prediger sollte bei der Beruhigung der Situation und beim Aufhalten des Einflussverlustes des lutherischen Bekenntnisses unter den Toleranzgemeinden helfen. Diese Prediger sollten die entsprechende Ausbildung haben, aber dank ihrer Kenntnisse der Lokalverhältnisse sollten sie eine solche Verfahrensart einstellen, die gemäß der Liturgie richtig wäre und gleichzeitig die Forderungen der Lokalvolkstradition zur Geltung brächte. Michal Institoris Mossotzy, der Prediger der slowakisch-ungarischen evangelischen Gemeinde des lutherischen Bekenntnisses in Pressburg

(heute Bratislava), vermittelte im evangelischen Lyzeum in Pressburg die Ausbildung der böhmischen Jungen. Auch wenn die empfohlenen Jungen aus einem guten sozialen Milieu kamen, hatte diese Anstalt keine guten Ergebnisse. Die Studenten liefen auch nach ein paar Jahren vor dem Studium davon und bevorzugten und sie bevorzugten ein Leben in der Armee, sie nahmen das Gewerbe von ihren Eltern über oder gingen mit der evangelischen Kirche ganz auseinander. Die Ursachen des Misserfolges während der Bildung der Lokalgeneration der Prediger des lutherischen Bekenntnisses waren wahrscheinlich die geistige Unreife der Jungen, Entfernung vom Zuhause und den Eltern und die Umgebung der großen Stadt.

Die vorliegende Arbeit betrachtet die Schicksale von sechs Studenten aus fünf lutherischen Gemeinden in Böhmen und Mähren, die dank Mossotzy die Möglichkeit hatten, am evangelischen Lyzeum in Pressburg zu studieren. Informationen über das Leben und Vorgehen der böhmischen Jungen in Pressburg sind in Mossotzys Korrespondenz enthalten. Die Korrespondenz ist vor allem lateinisch und in den handschriftlichen Sammlungen der Bibliothek des Lyzeums in Pressburg (Slowakische Akademie der Wissenschaften) aufbewahrt.

Peter DEMETER – Dana MAREŠOVÁ

Životní cesta Terezie Dalbergové (1866–1893) za uzdravením. Zbožná pouť do francouzských Lurd

Abstract: Life Path of Therese Dalberg (1866–1893) to Recovery. Pilgrimage to Lourdes in France

*In the year 2017, the authors of this article published a book called *The Life and Works of Therese Dalberg. The Noble Poetess from the Castle of Dačice* where they captured the life of this young noblewoman. Unfortunately, they were not able to find out the cause of her death and so Therese's fight against the illness was still shrouded in mystery. However, the presented article should uncover some of unanswered questions related to Therese's path to recovery, including her stays in various European spas, mainly in Lourdes in France. Most of Therese's life was connected with unending pain, paralysing her body, and seeking solace in God, giving her hope for recovery. Not only Therese, but also the whole family of Dalberg put hope in a pilgrimage place in Lourdes, where Therese travelled with her sisters. This unique pilgrimage became inseparable part of the whole family's life. Therefore it is described in detail in this study. Sadly, in spite of all the effort, Therese's life could not be saved and she passed away before her 27th birthday in 1893.*

Key words: *the Dalbergs – Lourdes – pilgrimage – recovery – illness – faith in God – miracle*

V sbírkách Státního zámku Dačice se nachází portrét šlechtičny Terezie Dalbergové od Františka Kupky. Jedná se o jeden z autorových nemnoha realistických obrazů, který vznikl v rámci Kupkova „vídeňského období“. Malíř pastel vytvořil těsně před tím, než odcestoval do Francie, kde se jeho tvorba zcela obrátila směrem k abstraktnímu umění. V roce 1958 se zmíněný portrét dostal v rámci svozů mobiliáře z dačického zámku do depozitářů zámku Jaroměřice nad Rokytnou.¹ Zde byl zcela zapomenut a ukryt před zraky laické i odborné veřejnosti. Na jeho existenci upozornila až v roce 1983 Květa Křížová v článku *Kupkův pastel básničky Terezie Dalbergové* uveřejněném v časopise *Umění*.² Kupkou signovaný obraz je datován rokem 1894, vznikl tedy přibližně rok po smrti portrétované šlechtičny, a to podle Tereziiny fotografie, která se dochovala ve sbírkách zámku Dačice.³

-
- 1 V dnešní době visí obraz v tzv. Pánské pracovně dačického zámku, kam se opět po dlouhých letech navrátil při instalaci zámeckých interiérů, jež proběhla mezi lety 2010–2012. Více o tom Jan MIKEŠ, *Zámek Dačice. Proměny interiérů od renesance k dnešku*, České Budějovice 2015, s. 72.
 - 2 Květa KŘÍŽOVÁ, *Kupkův pastel básničky Terezie Dalbergové*, *Umění* 31, 1983, s. 182.
 - 3 Státní zámek Dačice, Pánská pracovna, inv. č. D 11 469.

Příběh „zapomenutého obrazu“ není jediným, jenž se k portrétu Terezie Dalbergové váže.⁴ Za zmínku stojí například příběh „cesty obrazu“ po sídle rodu Dalbergů v Dačicích na přelomu 19. a 20. století, který lze vysledovat z historických fotografií.⁵ Tereziin portrét i jeho fotografická předloha sehrávaly důležitou reprezentační úlohu v rámci rodinné strategie vzpomínání Dalbergů na předčasně zesnulou členku jejich rodu.⁶ Další příběhy skládající mozaiku života, smrti a následných událostí po úmrtí šlechtičny portrétované na Kupkově pastelě shrnuje publikace *Život a dílo Terezie Dalbergové. Urozená básnířka z dačického zámku* z roku 2017 od autorů této studie. Výzkum předložený ve zmíněné knize vychází z rodinné korespondence Dalbergů uložené v Moravském zemském archivu v Brně pod označením G 399, z posmrtně vydané edice Tereziiných básní a z pramenů hmotné (mimotextové) povahy uložených na dačickém zámku. Mezi ně patří například vzpomínaný Kupkův pastel, rozličné rodinné fotografie včetně těch, které zachycují Terezii, snímky vybavení pokojů nebo klíček k Tereziině rakvi aj. Vypovídací hodnotu mají též knihy patřící Dalbergům, které si členové rodu často označovali jménem, vlastním razítkem nebo *ex libris*. Přítomnost různých svazků v dalbergovské knihovně uložené v dačickém zámku poodhaluje zájmy, záliby a vůbec vnitřní svět jednotlivých příslušníků rodu.⁷ Z obdobně pestré pramenné základny vychází i předkládaná studie, jež se zaměřuje na příběh cesty, kterou Terezie Dalbergová podnikla za účelem uzdravení na poutní místo Lurdy v jižní Francii. Prostřednictvím komparace uvedených pramenů lze sledovat témata jako rodinné strategie víry a náboženských rituálů ve šlechtickém prostředí, prožívání nemoci a pečování o nemocného člena šlechtické rodiny žijícího na území českých zemí v druhé polovině 19. století nebo cestování z léčebných a náboženských důvodů, s čímž souvisí fenomén poutních míst a religiozita.

Terezie se narodila do rodiny říšského svobodného pána a majitele dačického panství Friedricha Ferdinanda Dalberga (1822–1908).⁸ Dětství prožila v idylickém prostředí

4 Slovo příběh, respektive historický příběh, je užít v souvislosti s teorií o historiografickém vyprávění, kterou načrtl Hayden White a později na ni navázal koncept „nového historismu“. Více o tom Hayden WHITE, *Metahistorie. Historická imaginace v Evropě devatenáctého století*, Brno 2011; Jonathan BOLTON (ed.), *Nový historismus/New historicism*, Brno 2007.

5 Státní zámek Dačice, Velká knihovna, inv. č. D 12 376; tamtéž, Archiv, nevidovaná fotografie.

6 Více o tom Peter DEMETER, *Klíček k rakvi a jiné smuteční upomínky*, in: Peter Demeter – Dana Marešová (edd.), *Život a dílo Terezie Dalbergové. Urozená básnířka z dačického zámku*, České Budějovice 2017, s. 31–40.

7 Rodu Dalbergů v minulosti patřil také zámek Roztěž u Kutné Hory, jehož knihovna je v dnešní době uložena na Státním zámku Dačice jako depozitum. Obě knihovny spolu kulturně-historicky souvisí. O dalbergovských knihovních fondech více Jana BISOVÁ, *Zámecká knihovna v Dačicích*, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny České republiky* 14, 1997, s. 131–140. O čtenářské kultuře Dalbergů více Dana MAREŠOVÁ, *V zajetí knih*, in: P. Demeter – D. Marešová (edd.), *Život a dílo Terezie Dalbergové*, s. 49–56.

8 Rodinou Dalbergů se zejména zabývala Jana Bisová. Jen výběrově Jana BISOVÁ, *Dalbergové v českých zemích*, *Dačický vlastivědný sborník* 3, 2005, s. 25–54; TÁŽ, *Von Aschaffenburg nach Datschitz. Die*

dačického zámku. Tehdy ještě nikdo netušil, že její život bude spjat s bolestí, snahou přežít každý nastávající den a neutuchající vírou a hledáním spasení u Boha. Její matka Kunhuta (rozená Vittinghoff-Schell, 1827–1892) se neustále strachovala o dceřino zhoršující se zdraví, ve starších sestřích měla Terezie věrné přítelkyně a bratři se pro ni stali láskyplnými opatrovníky. Starší ze sourozenců Ludovika (1847–1918), Karel Heribert (1849–1920), Karolina (1851–1929) a Marie (1856–1925) společně se vstupem do manželství postupně opouštěli rodné Dačice. Na zámku zůstala nejmladší Terezie se sestrami Helenou (1857–1924), Sofií (1861–1937) a bratrem Friedrichem Egbertem (1863–1914). Pro rodinu byla velice důležitá víra, o čemž svědčí zejména vzájemná korespondence Dalbergů, která např. prozrazuje časté návštěvy mší a cesty do moravského Montserratu, poutního místa nacházejícího se nedaleko Dačic.⁹ Terezie během dětství prohlubovala své vzdělání nejen v katolické víře, ale věnovala se také jazykům, hře na klavír, literatuře, psaní poezie a obdobným dovednostem, které se pojily s jejím šlechtickým stavem.¹⁰

V sedmdesátých letech 19. století opustila mladá šlechtična Dačice a čekaly ji studijní povinnosti ve Vídni. Nastoupila jako externí žačka do Výchovného ústavu řádových sester Nejsvětějšího Srdce Ježíšova.¹¹ Bydlela v bytě, který si tu pronajímal její otec.¹² Terezii se ve městě i ve škole velice líbilo.¹³ Studia ve Vídni ovšem v roce 1881 přerušila nemoc, postihly ji spalničky, a tak se navrátila zpátky do Dačic.¹⁴ Její zdraví se nezlepšovalo, proto začátkem léta odjela do hornorakouských lázní Ischl.¹⁵ Až v roce 1884 se Terezie vrátila do Vídně.¹⁶ Toto město ji velmi okouzilo, navštěvovala zde plesy, koncerty, cirkus a mnohé další kulturní akce.¹⁷ Její nadšení opět netrvalo dlouho, v únoru 1884 ji zachvátily

Korrespondenz Maria Annas von Dalberg mit ihren Söhnen Friedrich und Carl (1807–1828) als Zeugnis epochalen Wandels, Aschaffenburg 2016 (= Veröffentlichungen des Geschichts- und Kunstvereins 63) a další.

- 9 Moravský zemský archiv Brno (dále MZA Brno), G 399 Rodinný archiv Dalbergů (dále RA Dalbergů), inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Dačice, 1. 8. 1875; Dačice, 22. 8. 1878; Josef SPRINGER, *Montserrat*, Sitzgras 1908, s. 49.
- 10 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Würzburg, 21. 1. 1876; Dačice, 26. 6. 1878. Tamtéž, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personálie, s. l. 1876.
- 11 Theresia Maria Reichsfreiin von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht an ihre Leiden und ihre Lieder*, Wien 1894, s. 7.
- 12 J. BISOVÁ, *Dalbergové*, s. 34.
- 13 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Vídeň, 20. 6. 1880; Vídeň, 31. 10. 1880.
- 14 T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 10.
- 15 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 168, kart. 48, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Ischl, 23. 6. 1881; Ischl, 27. 6. 1881; Ischl, 30. 6. 1881.
- 16 Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Egbert Dalberg, dopisy od sestry Terezie, Vídeň, 4. 1. 1884.
- 17 Tamtéž, Vídeň 5. 1. 1884; Vídeň, 21. 1. 1884; Vídeň, 26. 1. 1884; Vídeň, 8. 2. 1884. Srov. T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 27.

horečky, které vyvrcholily srdečním záchvatem. Vypadalo to, že Terezie zemře, proto byl povolán kněz, který jí udělil poslední pomazání a vyslechl její zpověď.¹⁸ Následovala další z ozdravných cest, tentokrát na pobřeží Istrie do vesničky Volosca.¹⁹ Po léčbě se Terezie vrátila do rodných Dačic, avšak ani zde nenalezla klid na dlouho. Začaly ji trápit bolesti nohou, které doprovázely křeče a bolesti zad.²⁰ Proto se čím dál častěji obracela k Bohu a prosila ho o pomoc. O tom, jak probíhala péče o Tereziino nemocné tělo, psala v jednom z dopisů její sestra Helena matce Kunhutě. Helena se společně s dačickým zámeckým personálem o Terezii starala. Rodina vždy spoléhala na radu lékaře Rozsívala, který o mladou šlechtičnu pečoval. Z korespondence je patrné, že doktor byl renomovaný a oplýval mnohými zkušenostmi. Když měla Terezie křeče v nohou, lékař doporučil na zmírnění bolesti provádět masáže a při silných křečích rozhodl otoky na nohou léčit heřmánkem. Helena přikládala mokré ručníky zejména na Tereziina nemocná kolena. V případě zdlouhavých bolestí lékař svalové spazmy obalil hedvábnými ručníky a utáhl je gutaperčou.²¹

Do čtrnácti let se Terezie vyvíjela jako zdravé děvčátko. Její nemoc tedy nebyla vrozená, jak by se mohlo zdát při zkoumání vzájemné rodinné korespondence, v níž se o Terezii vždy hovoří jako o nemocné. Podle příznaků nemoci, o kterých se Dalbergové zmiňují, a jejichž popisy obsahuje i posmrtně vydaná edice básní, se nelze domnívat, že trpěla tuberkulózou, která je uvedena jako příčina smrti v úmrtním listě šlechtičny. Tato diagnóza souvisela s tím, že si lékaři ani rodina neuměli nemoc vyložit jinak.²² I tak zkušený lékař, jako byl doktor Rozsíval, nemohl Terezii uchránit od smrti. Podle všech indicií Terezie zřejmě trpěla tzv. subakutní sklerózující panencefalitidou. Když mladá šlechtična v roce 1881 prodělala spalničky, napadl její organismus virus, který vyústil za tři roky právě v panencefalitidu. Zpočátku se onemocnění projevuje poruchami psychiky tak, že se infikovaný hůře koncentruje a postupně může dokonce trpět demencí. Následně nemoc mnohdy doprovází epileptické záchvaty, mimovolné pohyby a poruchy motoriky spojené se zvýšeným svalovým napětím. V době druhé poloviny 19. století se panencefalitida nedala

18 Tamtéž, s. 31.

19 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Egbert Dalberg, dopisy od sestry Terezie, Volosca, 29. 4. 1885.

20 Více o tom, že Terezie pobývala v Dačicích již od konce června 1885, v *silva rerum* Kunhuty Dalbergové. Srov. Dana MAREŠOVÁ, *Šlechtičny z rodu Dalbergů a silva rerum 2. poloviny 19. století*, *Theatrum historiae* 20, 2017, s. 177–193. K bolestem více MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 340, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od matky Kunhuty, Thurn, 22. 7. 1885. Tamtéž, inv. č. 346, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od sestry Ludoviky, Thurn, 26. 8. 1885. T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 44.

21 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 203, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Heleny, Dačice, 10. 8. 1885. Gutaperča je průhledná, pevná a pružná guma.

22 Tamtéž, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personálie, 23. 5. 1893.

rozpoznat, natož léčit. Proto každého, kdo jí onemocněl, čekala jistá smrt. Terezie se svou nemocí bojovala dvanáct let, což při tomto onemocnění bylo ojedinělé.²³

Lékař hledal cestu, jak Terezii alespoň ulevit od bolesti, a proto doporučil rodině, aby odjela opět do Voloscy.²⁴ Na tomto místě jí údajně od bolesti pomohla sestra Damiana, která jí potřela nohy zázračnou vodou dovezenou z Lurd. V květnu 1886 se dívka zázračně uzdravila a záhy svému otci Friedrichovi Ferdinandovi napsala: „*Včera v noci jsem nemohla vydržet, museli mě držet, museli mě nosit, nemohla jsem sedět, noha se mi stále křivila. Během večere mi potřela sestra Damiana nohy vodou z Lurd (noha byla zcela pokřivená, jak jsem říkala), hodinu jsem se modlila s růžencem, když jsem pocítila, jak se noha uzdravuje, cítila jsem ji, byla velmi pohyblivá a pružná, mohla jsem se přesunovat, jak jsem chtěla, posadit se a dokonce se sklonit ke své posteli. Dnes stojím, chodím a cítím se lépe. Milá matka boží mě uzdravila! Milý Bůh je tak dobrý, že nevím, jak mu poděkovat.*“²⁵ Od této chvíle začala svůj vděk projevovat Marii Lurdské. Po cestě z Voloscy do rodných Dačic navštívila poutní místo Mariazell ve Štýrsku.²⁶ Ovšem za zázrak, který jí byl projevený, chtěla Terezie poděkovat Marii Lurdské osobně, proto se rozhodla společně se sestrami Helenou a Sofií navštívit francouzské Lurdy.²⁷

Sestry Dalbergovy se připojily k první železniční pouti vypravené z Vídně do Lurd, která se konala roku 1886.²⁸ Poutní místo v Lurdech vzniklo záhy po roce 1858, kdy se Bernadettě Soubirousové měla v jeskyni Massabielle zjevit Panna Marie. Pramen v této jeskyni měl poté nabýt zázračných léčivých účinků, pro něž začaly do Lurd cestovat davy poutníků. Iniciátory zmíněné železniční pouti byli majitel umělecké dílny Johann Heindl a faráři Macarius Obernhumer a Methodius Jellinek. Ke konci roku 1885 se organizace chopil dvorní rada a profesor na Uměleckoprůmyslové škole ve Vídni Josef Storck. Následně vznikl výbor (označovaný jako *Comité*), který měl dohlížet na přípravu celé cesty. Členové výboru zastupovali všechny části monarchie. Lze mezi nimi nalézt příslušníky šlechty, měšťanstva a duchovenstva. Ve výboru aktivně působil Tereziiin otec Friedrich Ferdinand Dalberg. Dalšími členy byly například hrabě Brandis z Lince, hrabě Hartig z Bolzana, hrabě Fries z Merana, duchovní a rektor vídeňské univerzity Hermann Zschokke nebo kazatelé

23 I dnes je úspěšnost na vyléčení panencefalitidy zanedbatelná. Zdeněk SEIDL, *Neurologie pro studium i praxi*, Praha 2015, s. 241.

24 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Volosca, 4. 3. 1886.

25 Tamtéž, Volosca 19. 5. 1886. T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 45.

26 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 347, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od sestry Marie, Hietzing, 1. 6. 1886.

27 Tamtéž, Františkovy Lázně, 20. 6. 1886.

28 Hermann ZSCHOKKE, *Der erste österreichische Pilgerzug nach Lourdes und Parayle-Monial in Frankreich*, Wien 1886, s. 13. Kniha se dochovala na zámku v Dačicích. Srov. Státní zámek Dačice, Velká knihovna, sign. 16 164/I.

Josef Koch a Josef Koller z Vídně. Po ustanovení výboru následovala audience u tehdejšího ministerského předsedy Eduarda hraběte Taaffeho, aby byly zajištěny všechny potřebné náležitosti cesty (zejména právní).²⁹

Terezie Dalbergová a její sestry nebyly jedinými příslušnicemi urozené společnosti, které pouť do Lurd absolvovaly. Cesty se zúčastnili i další šlechtici a šlechtičny z celého Rakouska-Uherska, například hrabě a hraběnka Czapary, baronka Lazariniová či hraběnka Seilernová a další. Nejpočetnější skupinou poutníků bylo duchovenstvo, které čítalo 173 osob. Pouti se účastnili faráři, kanovníci, katedrální kněží, prelát Anton Gujanzsky nebo členové různých církevních řádů: benediktini, cisterciáci, františkáni, kapucíni a barnabité. Kromě nich cestovali do Lurd také profesori teologie a gymnaziální profesori. Nejmenší zastoupení mělo vojsko, z jehož řad se vydali na cestu pouze dva členové.³⁰

Podle zemské příslušnosti absolvovalo v roce 1886 pouť do Lurd 88 osob z Dolního Rakouska, k tomu nutno připočíst 83 osob pocházejících přímo z hlavního města monarchie. Dále se pouti účastnilo 91 osob z Horního Rakouska, 78 osob z Moravy, 47 osob ze Štýrska, 31 osob ze Slezska, 30 osob z Čech, celkem 34 osob z Uherska, Chorvatska a Slavonska, 23 osob ze Salcburska, 21 osob z Tyrolska a Vorarlberska, 17 osob z Haliče a Bukoviny, 15 osob z Kraňska a 6 osob z Korutan. Cestu podniklo také 18 osob pocházejících z Německého císařství a 1 osoba z Rumunského království.³¹

Zájemci o pouť se měli možnost o cestě do Lurd dozvědět z novin a prostřednictvím plakátů distribuovaných do far a kostelů. V přípravných fázích byli vyzváni, aby předem uhradili poplatek za jízdenku v požadované třídě, příspěvek na cestu (minimálně 10 zlatých), a aby předložili doporučení k absolvování pouti vydané příslušnou farností nebo členem organizačního výboru. Na jednotlivé jízdenky byly nabízeny slevy.³² Finanční zajištění náročné cesty neprobíhalo pouze z příspěvků účastníků pouti. Podstatný díl celkové částky byl uhrazen z darů, které dosáhly výše 8965 zlatých a 6 krejcarů.³³ Peněžní dary věnovalo velké množství osob napříč společenskými vrstvami, od nejhudších, kteří přispěli několika krejcarů, po nejvyšší církevní hodnostáře, a dokonce samotnou císařskou rodinu. František Josef I. s chotí darovali 300 zlatých, arcivévoda Karel Ludvík (rovněž s chotí) věnovali 100 zlatých a arcivévoda Rainer Ferdinand 50 zlatých. Kromě darů si ti, kteří chtěli podpořit cestu do Lurd, mohli zakoupit tisky s modlitbami k Panně Marii Lurdské. Peníze z prodeje opět putovaly na zaopatření poutě.³⁴ Finanční podpora byla v prvé řadě využita na samotnou

29 H. ZSCHOKKE, *Der erste österreichische Pilgerzug*, s. 4–5.

30 Tamtéž, s. 13.

31 Tamtéž, s. 13–14.

32 Tamtéž, s. 9–10.

33 Tamtéž, s. 12.

34 Tamtéž, s. 10–12. Např. *O Maria von Lourdes, bitte für uns arme Kinder; Heilige Jungfrau von Lourdes, bitte für arme kranke* a mnohé další.

cestu, s čímž souvisela nabídka „volné jízdenky“ pro některé chudší poutníky. Z příspěvků byly zřejmě hrazeny poutní reprezentační artefakty: prapor (s ústředním motivem obrazu Matky boží s dítětem), obrazy a medailony zemských patronů, poutní odznaky (oválné štítky z bílého plátna s modře vyšívaným písmenem M jako Maria) nebo cestovní brožura vydaná v nakladatelství St. Norbertus.³⁵

Ke konci července roku 1886 odeslalo generální ředitelství c. k. rakouských státních drah všem účastníkům pouti jízdenky a tištěný harmonogram cesty.³⁶ Začátek pouti byl stanoven na 9. srpna. V ten den se poutníci shromáždili ve svatoštěpánském dómu, kde nejvyšší světící biskup a generální vikář vídeňské arcidiecéze Eduard Angerer všem požehnal a poté proběhla mše svatá.³⁷ Poutníci se následně přesunuli na nádraží Westbahnhof, z kterého vlak vyrazil ve tři čtvrtě na pět odpoledne.³⁸ Celá cesta měla podle odhadů trvat okolo čtrnácti dnů a její itinerář byl následující: Vídeň – Salzburg – Innsbruck – Arlberg – Curych – Ženeva – Lyon – Cette – Lurdy. Při zpáteční cestě se výprava zastavila ještě v městečku Paray-le-Monial a v Lyonu. Odsud pak měli poutníci možnost cestovat různými způsoby.³⁹ Toho využila i Terezie se svými sestrami. Nevypravily se hned do Vídně, ale vydaly se za svými příbuznými. Po cestě se stavěly v několika hotelech, aby si odpočinuly. Např. v Ženevě si pochvalovaly příznivou cenu (pouhých 21 franků) za nocleh v jednom z místních hotelů.⁴⁰

Cesta do Lurd v roce 1886 představovala ojedinělou událost, nutno ji ale chápat jako logické vyústění rozmachu poutnictví, který lze zaznamenat po roce 1840, kdy došlo ke zrušení osvícenského restriktu dlouhého putování za hranice monarchie. Průběh samotné cesty a její forma včetně využití moderního dopravního prostředku navíc zapadají do rámce dějin každodennosti. Od poloviny 19. století se k základnímu principu cestování – přesun z jednoho bodu do druhého – přidává i prožitek cesty samotné. Modernizace dopravy počala totiž cestování zpříjemňovat.⁴¹

35 Tamtéž, s. 14–15, 16–17, 23.

36 Tamtéž, s. 14.

37 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 151, kart. 41, Friedrich Ferdinand Dalberg, písemnosti náboženského obsahu, modlitby, teologické úvahy, verše aj., *Programm für dem Oesterreichischen Pilgerzug zu Unserer Lieben Frau von Lourdes*, Vídeň, 20. 7. 1886.

38 H. ZSCHOKKE, *Der erste österreichische Pilgerzug*, s. 22.

39 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 151, kart. 41, Friedrich Ferdinand Dalberg, písemnosti náboženského obsahu, modlitby, teologické úvahy, verše aj., *Programm für dem Oesterreichischen Pilgerzug zu Unserer Lieben Frau von Lourdes*, Vídeň, 20. 7. 1886.

40 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, s. l., s. d.

41 Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2013, s. 372.

Železnice nabízela poutníkům rychlý a do jisté míry i pohodlný způsob přepravy, i když slovo „pohodlnost“ není vždy na místě, alespoň ne po celou dobu jízdy. Farář Leopold Kolísek z Předklášteří u Tišnova, jenž se účastnil železniční pouti do Lurd skutečně deset let po konání pouti, kterou podnikla Terezie Dalbergová, popisuje ve své knize *Lurdy a pouť do Lurd roku 1896 konaná* noční cestu vlakem následovně: „Cesta v noci po železnici působí na člověka zvláštním dojmem. Venku tma, vlak hučí, chvílemi zazní táhlý pískot, a k tomu ono polospaní a polobdění, věru, není pak divu, že každý si přeje prvního úsvitu ranního co nejtoužebněji.“⁴² I přesto nelze popírat, že cesta vlakem byla pro člověka 19. století jednoznačně příjemnější než cesta pěšky. Je tak patrné, že modernizační vlivy a tehdy nové technologie zasáhly i do prostředí tak tradičního, jako byly církevní festivity. Železniční doprava se ovšem potýkala také s různými obtížemi a opatřeními. Ty se nevyhnuly ani popisované cestě do Lurd v roce 1886. Například když vlak dorazil z Vídně do Salzburgu, musela být dlouhá souprava rozdělena na dvě kratší,⁴³ aby poutníci mohli bez problému dále cestovat po alpské železnici. Docházelo též k výměně vagonů při přejezdech státních hranic, tak jako se tomu událo například v městě Buchs, kde byly rakouské vagony vystřídány švýcarskými.⁴⁴ Cesta do Lurd představovala zbožnou pouť a zároveň byla organizovaná jako zájezd, který doprovázely ty nejmodernější výdobytky tehdejšího světa. Využití modernizačních prvků (nejen dopravy) pak jednoznačně podnítilo touhu lidí vydat se na cestu a současně zvýšilo popularitu poutnictví.⁴⁵

Terezie Dalbergová ve svých dopisech zaslaných rodině mimo jiné reflektovala národnostní stránku celé pouti. Přepadal ji smutek z myšlenky, že někteří Rakušané o pouti smýšleli jako o pouhé ozdobě katolické církve.⁴⁶ Terezie v dopisech popsala i náladu Francouzů, kteří si podle ní přáli, aby pouť netrvala příliš dlouho.⁴⁷ I přesto byli poutníci na své cestě z Vídně do Lurd přijímáni s nadšením. Zdálo se, jako by hranice států neexistovaly a jediné na čem záleželo, byla společná víra v Pannu Marii Lurdskou. Ta se v důsledku stala jakousi usmiřovatelkou mezi rozličnými evropskými národy. Náboženské poutě totiž vyzdvihovaly skutečnou katolicitu a upevňovaly náboženství prostřednictvím mariánského kultu, který během 19. století značně vzkvétal (konaly se poutě, stavěly se

42 Leopold KOLÍSEK, *Lurdy a pouť do Lurd roku 1896 konaná*, Brno 1899, s. 37.

43 H. ZSCHOKKE, *Der erste österreichische Pilgerzug*, s. 24.

44 Tamtéž, s. 27.

45 Stephanie STEINBAUER, *Wallfahrten als zeitgeistige Tourismusschiene. Die Konstruktion einer touristischen Erscheinungsform am Beispiel des Jakobsweges Weinviertel*, diplomová práce, Wien 2011, s. 17.

46 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 339, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od otce Friedricha Ferdinanda Dalberga, Dačice, 26. 8. 1886.

47 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, s. 1., s. d.

nové svatostánky apod.).⁴⁸ Národnostní spory šly při poutích nakonec stranou a důležitá byla především víra v Pannu Marii.⁴⁹

Dne 14. srpna 1886 poutníci konečně dorazili do Lurd, kde je čekal třídní pobyt.⁵⁰ Tereziini rodiče byli šťastni, že jejich dcera pobyde v Lurdech a stále doufali v její zázračné uzdravení.⁵¹ Terezie děkovala rodičům za to, že jí cestu umožnili a vůbec za podporu.⁵² Podle posmrtně vydané edice básní se šlechtična ihned po příjezdu do Lurd vydala k jeskyni, kde si koupala ochromenou ruku v zázračném prameni. Podle sbírky básní byla její chromá ruka jedinou zdravotní potíží, která přetrvávala i poté, co sestra Damiana potřela Tereziiny končetiny lurdskou vodou. Šlechtična po smočení ruky v lurdské vodě (přímo na proslulém poutním místě) pak údajně okamžitě začala hýbat prsty.⁵³ Tuto událost o zázračném uzdravení popsal v roce 1939 i básník Sigismund Bouška v časopise *Zvon* ve svém článku s názvem *Otokar Březina*, zaměřeném na Březinův obdiv k Terezii a na její tvorbu.⁵⁴ Příběh o zázračném uzdravení později přebírali i další autoři věnující se osobě Terezie Dalbergové, i když ne vždy psali o zázraku, ale spíše volili opatrnější vyjádření, jako např. zlepšení zdravotního stavu.⁵⁵ Jak to skutečně bylo se zázrakem v Lurdech, pomohla odhalit rodinná korespondence. V jednom z dopisů Terezie své matce Kunhutě totiž napsala: „V Lurdech jsem neviděla žádné zázraky.“ Dále dodává, že hlavním úkolem všech nemocných v Lurdech byla pocta Panně Marii a s tím spojená nezištnost, a proto chodívala v průběhu pobytu k jeskyni, klekávala u skály a myslela při tom na Pannu Marii a její lásku.⁵⁶

48 Poutěmi a poutnictvím 17. a 18. století v Čechách se zabýval Jan Rojt v souvislosti s ikonografií zázračných obrazů a soch a dalšími tématy v knize Jan ROYT, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011. Ke zkoumanému 19. století vzniklo několik článků věnujících se mariánské úctě a poutím, např. Markéta HOLUBOVÁ, *Barokní rezidua v poutích 19. století*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahl (edd.), *Bůh a bohové: církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 55–71; Marie MACKOVÁ, *Středoevropské poutnictví v 19. století*, in: Jiří Mihola (ed.), *Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu*, Brno 2010, s. 175–180; Kateřina PAŘÍZKOVÁ, *Mariánská procesí v průběhu 19. století*, in: Markéta Holubová – Marcela Suhomelová (edd.), *Salva regina: mariánská úcta ve středních Čechách*, Praha 2014, s. 285–298.

49 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, s. l., s. d. Srov. Christopher A. BAYLY, *Die Geburt der moderne Welt. Eine Globalgeschichte 1780–1914*, Frankfurt – New York 2004, s. 440.

50 Tamtéž, inv. č. 151, kart. 41, Friedrich Ferdinand Dalberg, písemnosti náboženského obsahu, modlitby, teologické úvahy, verše aj., *Programm für dem Oesterreichischen Pilgerzug zu Unserer Lieben Frau von Lourdes*, Vídeň, 20. 7. 1886.

51 Tamtéž, inv. č. 339, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od otce Friedricha Ferdinanda Dalberga, Dačice, 26. 8. 1886.

52 Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Mnichov, 23. 8. 1886.

53 T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 46.

54 Sigismund BOUŠKA, *Otokar Březina*, *Zvon* 39, 1939, s. 506.

55 Např. J. BISOVÁ, *Dalbergové*, s. 36.

56 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, s. l., s. d.; Stein, 1. 9. 1886. Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery

Během návratu z Lurd plánovaly sestry Dalbergovy návštěvu starších sourozenců Karoliny ve Steinu am Kocher v Bádensku-Württembersku a Ludoviky v bavorském Thurnu. Zůstaly u nich vždy osm dní, následně je čekala cesta do Vídně a poté do rodných Dačic.⁵⁷ Při zpáteční cestě se dívky musely potýkat s komplikacemi, jelikož Sofii trápily žaludeční obtíže, a tak se Helena s Terezií o ni přirozeně strachovaly.⁵⁸ Celá pouť sestrám utekla velice rychle, i když zpáteční cestu podnikly v pomalejším tempu, celkově jim se zastávkami trvala měsíc.⁵⁹ Po celý tento čas se Terezie těšila domů do Dačic.⁶⁰ Po návratu dívek začala matka Kunhuta společně s tehdy biskupem a později olomouckým arcibiskupem Františkem Saleským Bauerem promýšlet možnosti, prostřednictvím kterých by Terezie projevila svou úctu k lurdské kapli. Dospěli k závěru, že by měla být zhotovena soška srdce Ježíšova, která by zdobila lurdský oltář.⁶¹ Terezie po návštěvě poutního místa opět v dopisech děkovala Panně Marii Lurdské za všechny milosti, které jí projevila.⁶² V korespondenci je např. zmíněno i to, že při odjezdu z Lurd dostala od faráře Macaria Obernhumera kamínek z místa, kde stála socha Panny Marie, aby ho při sobě nosila.⁶³ Sestry Dalbergovy si do Dačic nechaly z Lurd poslat dvě krabice různých předmětů náboženského charakteru. Jedna obsahovala vodu z poutního místa, v druhé byla uložená socha a růženec vyrobený z pyrenejského mramoru a vykoupaný v lurdské vodě.⁶⁴ Terezie se chtěla do Lurd vrátit, což se jí nepodařilo, ale na toto místo se vracela alespoň ve svých myšlenkách.⁶⁵

Především z rodinné korespondence Dalbergů a z dalších archiválií je patrné, že Terezie trpěla infekčním onemocněním. Zrádnost nemoci spočívala v tom, že jeden den bylo Terezií lépe a jiný hůře. Střídající se stavy bolesti a úlevy přetrvávaly u Terezie ještě dalších sedm let po návštěvě poutního místa v Lurdech. Zlomovým se stal rok 1893. Začátkem února tohoto roku Tereziiným tělem zmítaly horečky, znatelně pobubla a trpěla obrovskými bolestmi. Nejspíše sama tušila, že se blíží její konec, a proto v květnu nadiktovala sestře

Terezie, Mnichov, 23. 8. 1886.

57 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Stein, 28. 8. 1886. Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Thurn, 11. 9. 1886.

58 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Thurn, 6. 9. 1886; Thurn, 9. 9. 1886.

59 Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Stein, 3. 9. 1886.

60 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Thurn, 9. 9. 1886.

61 Tamtéž, inv. č. 340, kart. 106, Terezie Dalbergová, dopisy od matky Kunhuty, Dačice, 15. 5. 1887.

62 Jediným dochovaným dopisem napsaným přímo v Lurdech je dopis Tereziiny sestry Heleny adresovaný otci Friedrichu Ferdinandovi. Tamtéž, inv. č. 169, kart. 48, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Heleny, Lurdy, 17. 8. 1886.

63 Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Mnichov, 23. 8. 1886. Tamtéž, inv. č. 174, kart. 51, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Terezie, Mnichov, 23. 8. 1886.

64 Tamtéž, inv. č. 203, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Heleny, Stein, 30. 8. 1886. Tamtéž, inv. č. 199, kart. 62, Kunhuta Dalbergová, dopisy od dcery Terezie, Stein, 1. 9. 1886.

65 Tamtéž.

Sofii poslední přání, jež se týkalo i náhrobního kamene.⁶⁶ Chtěla, aby nesl verše z Joba, který neustále snašel zkoušky sesílané Bohem, ustál je a za to ho Bůh odměnil dlouhým a šťastným životem.⁶⁷ Druhý úryvek si přála z mariánské modlitby *Zdrávas Královno*, jež odkazoval na její víru v Pannu Marii.

Terezie byla stále unavenější, nespala a blouznila.⁶⁸ Nakonec 23. května 1893 v nedožitých 27 letech ve Vídni zemřela.⁶⁹ Rodina nechala vytisknout šest set kusů úmrtního oznámení, které obsahovaly dva úryvky z Tereziiných básní, které byly později publikovány i v posmrtné edici jejích veršů.⁷⁰ O několik dní později proběhlo rozloučení na Stephansplatz, pravděpodobně ve svatoštěpánském dómu, a následně se sloužily tři mše svaté.⁷¹ Seznam finančních nákladů za pohřeb a další zaopatření mrtvého těla šlechtičny ve výši 1448 zlatých 13 krejcarů zahrnuje následující položky: 1350 kusů smutečních květin, 22 kusů erbů, 6 smutečních kočárů s obsluhou a výzdobu stěn kostela.⁷² Vzhledem k dobovým zvyklostem obsahovala smuteční dekorace symboly rodu jako zmíněný erb a rodové barvy.⁷³ V druhé polovině 19. století byla smrt v urozených kruzích ritualizována. Umírání šlechtičny i šlechtičny podléhalo katolickému rituálu. Pokud zemřel šlechtic, popřípadě šlechtična, mimo svůj domov či daleko od místa, kde se nacházela rodová hrobka, dbala rodina zesnulého, aby jeho tělo bylo do hrobky převezeno za doprovodu příslušných zvyklostí a opatření.⁷⁴ Proto i rakev s tělesnými ostatky Terezie Dalbergové byla převezena do Dačic, což vyžadovalo povolení magistrátu města Vídně.⁷⁵ Nejdříve byla rakev s Tereziinými ostatky vystavena v „*kulečnickovém pokoji*“ dačického zámku, tedy v dnešním tzv. Společenském sále, kde okolo rakve stály vázy s palmovými ratolestmi a azalkami.⁷⁶ Následovaly přípravy spojené s pohřbem Tereziina těla. Otec Friedrich Ferdinand zaplatil za mši, za vyhloubení hrobu a vytvoření náhrobku podle dceřina přání. Dále objednal černé stuhy a svícny na kamenný podstavec zdobící desku Tereziina hrobu.⁷⁷ Po přípravách následoval pohřeb, během něhož byla šlechtična pochována na místním městském hřbitově.

66 Tamtéž, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personalia, 23. 5. 1893.

67 Jb 19, 25–26.

68 T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 107.

69 J. BISOVÁ, *Dalbergové*, s. 36.

70 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personalia, 23. 5. 1893; Státní zámek Dačice, Archiv, neevidováno; T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*, s. 8, 20.

71 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personalia, 23. 5. 1893.

72 Tamtéž, 26. 5. 1893.

73 Václav GRUBHOFFER, *Pod závojem smrti. Poslední věci Schwarzenbergů v letech 1732–1914*, České Budějovice 2013, s. 159.

74 Tamtéž, s. 101, s. 139.

75 MZA Brno, G 399 RA Dalbergů, inv. č. 338, kart. 106, Terezie Dalbergová, personalia, 26. 5. 1893.

76 Tamtéž, inv. č. 169, kart. 48, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy od dcery Heleny, Dačice, 27. 5. 1893.

77 Tamtéž, inv. č. 329, kart. 104, Friedrich Ferdinand Dalberg, dopisy pro dceru Sofii, Dačice, 15. 10. 1893.

V souvislosti se vzpomínáním na Terezii vzniklo po její smrti několik artefaktů.⁷⁸ Jedním z nich byl výše vzpomínaný Tereziin portrét od Františka Kupky podle fotografické předlohy. Na zámku v Dačicích se dodnes nachází i další obdobná paměťová média vztahující se k osobě Terezie. Dochovala se zde zasklená kompozice sušených květin doplněných o pramen vlasů zemřelé šlechtičny a opatřené vpiskem s datem její smrti.⁷⁹ Dalším artefaktem je klíček k Tereziině rakvi.⁸⁰ Obdobné klíče jsou známy k rakvím umělců, či je dokonce vlastnili samotní Habsburkové.⁸¹ Některé z těchto klíčů byly svěřeny do opatrování určité osobě a tak vzhledem k tomuto faktu plnily klíčky jistou reprezentační úlohu v rámci symbolické komunikace.⁸² Co se týče klíčku k rakvi Terezie Dalbergové, jeho existence souvisela především s pamětí a vzpomínáním pozůstalých. Kovový klíček byl uschován do tmavého koženého pouzdra, které bylo vyloženo sametem a saténem. Na víku pouzdra se nachází vtlačený zlacený křížek. Na spodní straně pouzdra je nalepen štítek s nápisem: „*Klíček k rakvi mé milované Terezie † 22/5 [1]893.*“ Popisek zřejmě pochází od Tereziina otce Friedricha Ferdinanda. Mezi paměťová média lze pravděpodobně zařadit též edici básní.⁸³ To, že tato kniha sloužila rodině Dalbergů jako upomínka na zemřelou Terezii, vyplývá ze způsobu prezentace samotných básní v edici, které jsou seřazeny chronologicky a navíc doplněny o komentáře týkající se života urozené básnířky. Životopisné části jsou velmi detailní a častokrát je lze označit za vzpomínky, i když v souvislosti se snahou o vytváření trpitelského obrazu mladé šlechtičny mnohdy zkreslené.

Dochovaná korespondence Dalbergů a další archiválie či literatura prozrazují, nakolik železniční pouť do Lurd konaná v roce 1886 rezonovala v rodině Friedricha Ferdinanda Dalberga. Zároveň výše uvedené prameny poskytují vhled do rodinných strategií šlechty týkajících se víry a péče o nemocného člena rodu. Terezii Dalbergovou v jejím rozhodnutí cestovat do francouzských Lurd nejbližší příbuzní podporovali, což souviselo s intenzivním prožíváním katolické víry rodu a také s obavami o Tereziino zdraví. Je patrné, že přání mladé šlechtičny vydat se do Lurd znamenalo pro rodinu naději. Sestry Helena a Sofie s Terezií pouť absolvovaly, otec cestu podpořil finančně a účastnil se též organizace celé události jakožto člen realizačního výboru. Železniční pouť do Lurd byla náročnou událostí co do příprav i samotného průběhu a navíc její realizace znamenala modernizaci tradiční

78 Obecně o těchto artefaktech V. GRUBHOFFER, *Pod závojem smrti*, s. 156–157.

79 Státní zámek Dačice, Pánská pracovna, inv. č. D 13 991.

80 Tamtéž, Velká knihovna, inv. č. D 15 391.

81 Lars FRIEDRICH, *Das neue Mayerling-sammelsurium. Kurioses aus 25 Jahren Mayerling-Archiv*, Hattingen 2014.

82 Michaela VOCELKA – Karl VOCELKA, *Sisi. Leben und Legende einer Kaiserin*, München 2014, s. 100; Tim NEU, *Symbolische Kommunikation und wirtschaftliches Handeln. Theoretische Perspektiven*, in: Barbara Stollberg-Rillinger – Tim Neu – Christina Brauner (edd.), *Alles nur symbolisch? Bilanz und Perspektiven der Erforschung symbolischer Kommunikation*, Köln 2013, s. 405.

83 T. M. von DALBERG, *Ein Vergissmeinnicht*.

církevní festivity. V Lurdech k Tereziině zázračnému uzdravení nedošlo, ovšem samotná cesta pro šlechtičnu znamenala intenzivní duchovní zážitek, k němuž se vracela ve svých vzpomínkách. Vzhledem k teorii o subakutní sklerózující panencefalitidě se Terezie nemohla uzdravit a nakonec v nedožitých 27 letech zemřela. Na její život i básnické dílo poté nejbližší rodina vzpomínala prostřednictvím smutečních artefaktů a jiných médií.

Summary

Life Path of Therese Dalberg (1866–1893) to Recovery. Pilgrimage to Lourdes in France

The presented article is based on the research of the family correspondence of the Dalbergs deposited in the Moravian Provincial Archives in Brno under code G 399, Therese's poems published post-mortem, tangible sources deposited in the Dačice castle, etc. The main aim of the study is to present Therese Dalberf's illness and its process. The text also shows how the noble family took care of its ill member and describes the pilgrimage to Lourdes in south France which should have helped Therese to recover. Therese spent an idyllic childhood in the Dačice Castle. No one could have known her life would be bound by pain and seeking solace in God. Faith was very important to the family, which is reflected in the family correspondence. The young noblewoman left Dačice in the 1870s to study in Vienna. However, she came back in 1881 due to measles. She visited various spas (Ischl, Volosca) to recover. She returned to Vienna in 1884. At the beginning of this year, she was affected by fevers, which led to a heart attack. Since that time, she suffered from sore legs and backache accompanied by muscles spasms. In Dačice, the ill noblewoman was taken care of by her sister Helene together with the castle personnel instructed by a renowned doctor. He advised to massage Therese's legs and to cure swelling with camomile if needed. After that, Therese was healthy by her fourteenth birthday. Everything changed when she fell ill with measles again. Her organism was infected by a virus which, according to all the indications, resulted in so called subacute sclerosing panencephalitis. Sadly, in the second half of the 19th century the illness could not be identified and cured. Young noblewoman was fighting against the illness for many years. Apparently, catholic faith was giving her strength. Allegedly, she should even miraculously recovered. She decided to personally thank for all these miracles to Mary of Lourdes, so called Our Lady of

Lourdes. With her sisters Helene and Sofia, she set forth to French Lourdes. All of them joined to the first railway pilgrimage to Lourdes from Vienna in 1886. They had found out about this journey from newspapers and posters. All those interested had to pay travel fees and to submit recommendation from a parish or a member of the pilgrimage committee. The journey was financially challenging. Many people, including the emperor's family contributed financially. Therese's pilgrimage started in St Stephan's Dome on the 9th August. Subsequently, the pilgrims travelled by train, which ensured them relative comfort. For our pilgrims, the journey to Lourdes seems to have represented the same as a trip accompanied by the most modern achievements of that time. After the journey, the pilgrims spent three days in Lourdes. According to Therese's poems published post-mortem, including the commentaries of editors describing her life and death, the young noblewoman, right after arrival in Lourdes, headed to a cave, where she doused her hand in the miraculous spring. Allegedly, she started to move her fingers immediately. However, the facts about this alleged miracle were captured in the family correspondence. In one of her letters, Therese herself wrote to her mother Cunigunde: "I have not seen miracles in Lourdes". Presumably, Therese's pilgrimage to Lourdes did not lead to recovery, nevertheless, she was bravely fighting against her illness for another couple of years. Everything changed in 1893 when her body was afflicted by fevers and she suffered from enormous pains. She did not sleep, and she was delirious. She passed away before her 27th birthday in Vienna on the 23rd May 1893. Then the coffin with her remains was transported to Dačice and was exhibited in the castle. The funeral was held at the local town cemetery.

Dana MUSILOVÁ – Pavla PLACHÁ

Ženská nucená práce v českých zemích 1939–1945

Abstract: Women's Forced Labor in the Bohemian Lands 1939–1945

Forced labor was one of the fundamental pillars of the German war economy. It has affected the lives of millions of people – both men and women – in Germany, in the occupied territories and in satellite states. However, research has so far taken special note of the role and position of women in the forced labor system. This system, on the one hand, used the female workforce in the same way as the male, but on the other hand, it had some gender-specific characteristics (women were forced to prostitution in camp brothels, pregnancy, maternity). This study aims to analyse the current state of research, to specify the terminology used in relation to female forced labor, to classify it and to define its specifics in the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia and the Imperial County Sudetenland.

Key words: forced labor – women – Bohemian Lands – categorisation – gender

Nucená práce tvořila jeden ze základních pilířů německé válečné ekonomiky. Zasáhla do životů miliónů lidí – mužů a žen – v Německu, na okupovaných územích i v satelitních státech. Tato studie se soustřeďuje na nucenou práci žen v českých zemích v letech 1939–1945. Klade si za cíl shrnout dosavadní stav výzkumu, upřesnit používanou terminologii ve vztahu k ženské nucené práci, klasifikovat ji, vymezit její specifika a formulovat dílčí témata pro následný hlubší a na pramenech založený výzkum. Zahrnuje ženy přikázané do práce v Protektorátu Čechy a Morava a v Říšské župě Sudety, tedy na území nynější České republiky.¹

Německá a rakouská historiografie, méně již česká, věnovaly v posledních patnácti letech tomuto fenoménu pozornost související zejména s procesem tzv. odškodňování obětí nucené práce.² Spíše výjimečně si však badatelé všímali role a postavení žen v systému

1 Studie se nezabývá ženami přikázanými na nucenou práci do Německa (v hranicích z roku 1937).

2 K problematice nucené práce srovnej např. Johanna GEHMACHER, *Frauen- und Geschlechtergeschichte des Nationalsozialismus*, Innsbruck – Wien 2007; Alfons ADAM, „Die Arbeitsfrage soll mit Hilfe KZ Häftlingen gelöst werden.“ Berlin 2013; Stephan POSTA, *Tschechische „Fremdarbeiter“ in der*

nucené práce.³ Tento systém na jedné straně využíval ženskou pracovní sílu stejným způsobem jako mužskou, na druhé straně měla jistá specifika související s genderem (např. prostituce, těhotenství, mateřství).

Naprostá většina badatelů se v minulosti soustředila na problematiku nuceně nasazených cizinců a cizinek na území Německa, resp. Rakouska. Vznikly však rovněž publikace sledující problematiku nucené práce na teritoriu českých zemí.⁴ Větší část z nich věnuje

nationalsozialistischen Kriegswirtschaft, Dresden 2002; Johanna GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität: nationalsozialistische Strategien der Kontrolle*, diplomová práce Universität Wien, Wien 2003; Hubert FEICHTLBAUER, *Forced Labour in Austria 1938–1945*, Wien 2005; Alexander PLATO, *Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*, Wien 2008; Robert SOMMER, *Das KZ-Bordell: sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Paderborn 2009; Florian FREUND – Bertrand PERZ – Mark SPOERER, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, Wien 2004; Stefan KARNER – Peter RUGGENTHALER, *Zwangsarbeit in der Land- und Forstwirtschaft auf dem Gebiet Österreichs 1939 bis 1945*, Wien 2004; Ulrich HERBERT, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländereinsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Bonn 1999; Steffen BECKER, *Der Weg zum „Totaleinsatz“: Arbeitseinsatzbehörden und Arbeitskräfterekrutierungen im Protektorat Böhmen und Mähren*, in: Florian Dierl – Karsten Linne (Hrsg.), *Arbeitskräfte als Kriegsbeute: Der Fall Ost- und Südosteuropa 1939–1945*, Berlin 2011, s. 46–71. V českém překladu jsou k dispozici např. monografie německých historiků Marka Spoerera a Alfonse Adama. Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005; Alfons ADAM, *Otroci třetí říše: pobočné koncentrační tábory na území České republiky*, Praha 2016. Největší přínos rakouských a německých historiků spočívá v upřesnění terminologie související s nucenou prací a v její klasifikaci. Z prací českých autorů viz např. Jaroslav PAŽOUT – Stanislav KOKOŠKA – Zdeňka KOKOŠKOVÁ (edd.): *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*, Praha 2004; Iva HEJNOVÁ, *Nucená práce v letech 1940–1945 v okresech Trutnov a Náchod*, diplomová práce UHK, Hradec Králové 2017; Pavla PLACHÁ (ed.), „Nepřichází-li práce k Tobě“. *Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech*, Praha 2003; Veronika MOJŽISOVÁ, *Vývoj nucené práce na území České republiky ve 20. století*, Ostrava 2014; Šárka JARSKÁ – Tomáš JELÍNEK, *Nucená práce českého obyvatelstva pro německé válečné hospodářství*, in: *Nucená práce. Němci, nuceně nasazení a válka*, Praha 2014.

- 3 K nucené práci žen viz např. J. GEHMACHER, *Frauen- und Geschlechtergeschichte*; J. GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität*; R. SOMMER, *Das KZ-Bordell*; Klaus Christian KASPER, *Frauen Arbeitslager Mährisch Weisswasser 1944/1945*, Bonn 2002; Vladimír BRUŽEŇÁK, *Ve stínu Krušných hor. Z historie poboček koncentračního tábora Flossenbürg na Karlovarsku a Sokolovsku*, Cheb 2015. Informace k ženské nucené práci jsou v různé míře obsaženy rovněž v dalších publikacích uvedených v poznámce č. 2.
- 4 Kromě prací již citovaných prací Steffena Beckera, Alfonse Adama, Klause Christiana Kaspera, Jaroslava Pažouta a kol., Ivy Hejnové, Pavly Plaché, Vladimíra Bružeňáka, Veroniky Mojžisové, Šárky Jarské ve spolupráci s Tomášem Jelínkem, které je možné považovat za reflexi tzv. procesu odškodňování obětí, je třeba připomenout rovněž starší publikace, např. Alfons ADAM, *Hranice efektivity. Nucená práce u severočeských dceřiných firem koncernu Říšské závody Hermann Göring*, Tereziánské studie a dokumenty 2009, s. 11–53; Václav NĚMEC, *Ženský koncentrační tábor ve Svatavě*, Sokolov 1985; Růžena BUBENÍČKOVÁ – Ludmila KUBÁTOVÁ – Irena MALÁ, *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969; Miroslav KRYL – Ludmila CHLÁDKOVÁ, *Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace*, Trutnov 1981; Zdeněk KONEČNÝ, *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939–1945)*, Brno 1967. Přínosem jsou nově publikované edice pramenů: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jaroslav PAŽOUT – Monika SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva Protektorátu Čechy a Morava pro válečné*

pozornost nucené práci vězňů a vězenkyň v pobočkách koncentračních táborů, válečných zajatců nebo zahraničních civilních dělníků a dělnic v Říšské župě Sudety.⁵ Na okraji zájmu badatelů stále stojí civilní dělníci a dělnice v protektorátu, přestože představovali převažující většinu nuceně nasazených v době druhé světové války na území nynější České republiky. Je to s podivem, vezmeme-li v úvahu, že se jedná vlastně o celou jednu „ztracenou generaci“ zbavenou možnosti vzdělávat se, získávat životní a pracovní zkušenosti v podmínkách demokratické společnosti. Po skončení války vstupuje do života se značným deficitem na jedné straně, zato se specifickými životními zkušenostmi a pracovními návyky na druhé. Dvojnásob to platí pro ženy, jimž právě specifické zkušenosti a sdílení nucené práce s muži otvírají cestu k vyšší míře rovnosti mezi pohlavími než dříve.⁶

Více pozornosti se v České republice dostalo nucené práci ze strany jejích samotných aktérů. V roce 1990 vznikl Svaz nuceně nasazených, který sdružoval na 40 tisíc osob přikázaných v letech 1939–1945 na nucené práce v Německu a v jím okupovaných zemích. Svaz se významně angažoval v procesu tzv. odškodňování. Zanikl v roce 2004, když už byly výplaty obětem nucené a otrocké práce v plném proudu, a také proto, že mu z přirozených důvodů ubývalo členů.

Proces tzv. odškodňování probíhal v České republice v letech 2000–2006. Obětem tzv. otrocké a nucené práce v době nacionálního socialismu byly poskytnuty finanční kompenzace od německého a rakouského státu. Cílem akce bylo symbolické vyrovnání se s touto dějinnou kapitolou.⁷ Klasifikace obětí nucené práce a později i metodika posuzování jednotlivých žádostí vycházela z potřeb odškodňovacího procesu. Jednotlivé skupiny tzv. oprávněných žadatelů definoval německý zákon o Spolkové nadaci (§ 11, odst. 1) a rakouský zákon o Fondu smíření (§ 2, odst. 1). Tyto zákonné normy rozlišovaly dva základní druhy nedobrovolné práce: *otrockou práci vězňů* (kategorie A) a *nucenou práci civilních osob* (kategorie B). Zvláštní kategorii (C) pak tvořilo *jiné nacistické bezpráví*.⁸ Sem

hospodářství Třetí říše (1939–1945), Praha 2011; Michal SCHWARZ – Ludovít HALLON – Peter MÍČKO, *Podoby nemecko-slovenského „ochranného priateľstva“*. *Dokumenty k náboru a nasadeniu slovenských pracovných síl do Nemeckej ríše v rokoch 1939–1945*, Bratislava 2012.

5 Viz práce Alfonse Adama, Klause Christiana Kaspera, Ivy Hejnové, Vladimíra Bružňáka, Václava Němce, Růženy Bubeníčkové a kol., Miroslava Kryla a Ludmily Chládkové nebo Zdeňka Konečného citované v poznámkách č. 3 a 4.

6 Dana MUSILOVÁ, *Ženské hnutí 1945–1948: naděje a zklamání*, in: Zdeňka KOKOŠKOVÁ – Jiří KOCIAN – Stanislav KOKOŠKA (edd.), *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*, Praha 2005, s. 339–344; Dana MUSILOVÁ, *Der Einfluss bezahlter Arbeit auf weibliche Identitätbildungsprozesse in der Tschechoslowakei der Nachkriegszeit*, in: Bad Wiesser Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 25, München 2008, s. 165–187.

7 O přípravách, průběhu a výsledcích tzv. odškodnění žadatelů z České republiky viz Martin HOŘÁK (ed.), *Odškodnění 2000–2006. Česko-německý fond budoucnosti a platby obětem otrocké a nucené práce*, Praha 2007.

8 Existovala ještě samostatná kategorie „jiné osobní újmy“, např. majetkového či zdravotního rázu.

byly zahrnuty různé další skupiny, mimo jiné například ženy, jež vykonávaly nucenou práci a porodily v této době dítě, nebo byly přinuceny k interrupci.

Pro kategorii A začal postupně vznikat jako pomůcka seznam *vězeňských zařízení*, kde se vykonávala otročká práce. Dnes je v aktualizované podobě dostupný na stránkách německé nadace Připomínka, odpovědnost a budoucnost (*Erinnerung, Verantwortung, Zukunft, EVZ*).⁹

Platby se přiznávaly toliko pronásledovaným na základě „rasového“ původu, politického přesvědčení, náboženského vyznání, sexuální orientace apod. Z odškodňovacího procesu byli vyloučeni lidé, jejichž důvod věznění byl kriminální povahy. Mezi ně byly řazeny také přestupky proti zákonům a nařízením o válečném hospodářství, jako byla například nepovolená porážka chovného dobytka, mletí obilí „na černo“, obchodování s odběrovými lístky na zboží nebo jejich falšování atp.¹⁰

Oprávněným žadatelem v kategorii B byl podle spolkového zákona ten, kdo byl ze svého domovského státu deportován na území Německé říše v hranicích roku 1937¹¹ nebo na území obsazené Německou říší a byl nucen k pracovnímu nasazení v průmyslovém podniku nebo ve veřejné oblasti. Rakouský zákon do této skupiny zahrnoval i ty, kteří byli na území Rakouska přemístěni „na základě předstírání klamných skutečností“ nebo se zde nejprve zdržovali dobrovolně a později jim bylo bráněno v návratu a byli nuceni k práci.

Kategorie C zahrnovala vícero skupin, hlavně nuceně nasazené, kteří byli přemístěni z Protektorátu Čechy a Morava do obsazeného pohraničí a nuceně nasazené v protektorátu samotném. Vycházelo se z faktu, že české země se pro svou strategickou polohu v závěru války staly významným střediskem zbrojního a zvláště leteckého průmyslu. Objevovala se nová fakta, která přesvědčivě vypovídala o rozsahu hospodářské exploatace českých zemí a jejich obyvatelstva za německé okupace.¹²

9 EVZ byla zřízena spolkovým zákonem v roce 2000 za účelem poskytnutí plateb obětem otrocké a nucené práce za nacismu. V současnosti nadace podporuje především vzdělávací a sociální projekty. Seznam internačních zařízení uvádí pro území České republiky z celkového počtu 3846 míst celkem 191 míst, kde se vykonávala otročká práce. Z toho je 20 označeno jako místa otrocké práce žen a 9 smíšených (mužů i žen). Viz URL: <https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/haftstaetten/index.php?action=2.0&tab=3&page_index=1#result_list> [cit. 12. 3. 2018].

10 Posuzovatelé žádostí se v těchto případech snažili vzhledem k častému politickému rozměru hospodářské kriminality v protektorátu postupovat obezřetně případ od případu.

11 Rok 1937 byl zvolen s ohledem na tzv. majetkové újmy.

12 Podle očekávání se při zpracovávání žádostí o platby potvrdovalo, že největší koncentrace zbrojařských firem a tím i poptávka po pracovní síle byla v Praze, Brně, Ostravě, Plzni a Olomouci. Zároveň vycházel najevo význam menších center, např. Vlašim (Sellier & Bellot), Kuřim (Klöckner Flugmotorenwerke), Nová Paka (Daimler-Benz, Siemens-Radiotechna), Prostějov (Klöckner Flugmotorenwerke – Wikov), Vsetín (Hermann-Göring-Werke), Náchod (Deutsche Lufthansa), Semily (Junkers), Roztoky u Krivoklátu (Junkers) či Tišnov (Wiener Neustädter Flugzeugwerke – Diana).

Výsledky celé odškodňovací akce je třeba vnímat s přihlédnutím k podmínkám odškodnění: na něj mohli dosáhnout pouze ti, kdo si do konce roku 2001 podali žádost a mohli ji doložit doklady.¹³

V souvislosti s tzv. odškodňovacím procesem došlo v českém, německém i rakouském prostředí k oživení zájmu o problematiku nucené práce. V roce 2004 vznikla výstava s názvem *Museli pracovat pro Říši*,¹⁴ která na odškodňovací akci přímo navazovala. Ve své koncepci přejímala v zásadě i zmiňované rozdělení nedobrovolné práce na *otrockou* a *nucenou*. Nově vyčleňovala tzv. nasazení v uniformách (v rámci polovojenských organizací), práci v pracovních výchovných táborech a zákopové práce na sklonku války. V tomto rámci si všímala také ženské práce, nesledovala ji však jako samostatné téma.¹⁵ Teritoriálně i časově nejširší zpracování tématu formou expozice představil mezinárodní projekt *Zwangsarbeit. Die Deutschen, die Zwangsarbeiter und der Krieg*.¹⁶ Také v rámci tohoto projektu byla ženská práce součástí jiných dílčích témat. Autoři aktuální putovní expozice *Ztracená paměť? Místa nacistické nucené práce v ČR* zvolili topografické východisko.¹⁷ Vybrali celkem osmnáct míst v České republice, k nimž přiřadili konkrétní lidský příběh. Místa i lidé byli zvoleni tak, aby reprezentovali co nejširší škálu různých forem nucené práce. Ženskou práci projekt představuje na sedmi konkrétních příkladech.¹⁸

K tématu nuceného pracovního nasazení za nacismu vznikl také německý vzdělávací webový portál *Zwangsarbeit 1939–1945. Erinnerung und Geschichte*,¹⁹ na nějž navazuje česká internetová platforma *Nucená práce 1939–1945. Příběhy pamětníků ve výuce*.²⁰ Oba portály slouží mimo jiné jako on-line archiv rozhovorů s pamětníky.

13 V případě žádostí pozůstalých vznikala možnost platby jen tehdy, když se nuceně nasazený dožil 16. února 1999.

14 Výstavu pořádal Státní ústřední archiv v Praze, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Kancelář pro oběti nacismu ČNFB.

15 J. PAŽOUT – S. KOKOŠKA – Z. KOKOŠKOVÁ (edd.), *Museli pracovat pro Říši*.

16 Výstava Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora s podporou EVZ. Viz URL: <<https://www.ausstellung-zwangsarbeit.org/homepage.html>> [cit. 13. 3. 2018].

17 Výstavu připravil v roce 2016 Institut terezínské iniciativy, o. p. s., ve spolupráci s partnery Antikomplex, Živá Paměť a KZ-Gedenkstätte Flossenbürg. Viz URL: <<http://www.ztracena-pamet.cz/cs/>> [cit. 13. 3. 2018].

18 V souvislosti s táborem v Dětrichově (Říšská župa Sudety), kde se mimo jiné nacházela také porodnice pro nuceně nasazené ženy, jediné zařízení svého druhu na území dnešní České republiky. Ženská práce je zmíněna též v souvislosti s Holýšovem (Metallwerke Holleischen; Říšská župa Sudety), Chrastavou (pobočný koncentrační tábor Gross-Rosenu; Říšská župa Sudety), Jelmem u Horní Plané (nasazení v zemědělství; Říšská župa Horní Podunají), Odrách (gumárna Optimit; Říšská župa Sudety), Prahou (ČKD, Protektorát Čechy a Morava), Terezínem (práce v židovském ghettu; Protektorát Čechy a Morava) a Žacléřem (textilka Buhl & Sohn; Říšská župa Sudety).

19 Projekt nadace EVZ, Freie Universität Berlin a Deutsches Historisches Museum. Viz URL: <<http://www.zwangsarbeit-archiv.de/>> [cit. 13. 3. 2018].

20 Projekt vznikl ve spolupráci Živé paměti, Centra pro digitální systémy Freie Universität Berlin a nadace EVZ. Viz URL: <<https://nucenaprace.cz/>> [cit. 13. 3. 2018].

Výzkum nucené práce se neobejde bez ujasnění si terminologie. Pro starší práce je obvyklé používání obsahově odlišných pojmů jako synonym a jejich libovolné zaměňování, snad i ze stylistických důvodů. Nucená práce bývá často označována pojmem „totální nasazení“, resp. jeho německou variantou „Totaleinsatz“, ačkoliv se jedná pouze o jednu z forem nucené práce, navíc využívanou až od roku 1942. Kromě uvedeného pojmu se používají další, například „nucené nasazení“, „totální mobilizace“ nebo „otrocká práce“.

Tento text důsledně pracuje v souladu s nejnovějšími poznatky s pojmem „nucená práce“. Chápe ji jako práci, k níž byli lidé, v našem případě ženy, nuceni mimoekonomickými prostředky. *„O nucené práci v nacionálním socialismu se dá hovořit tehdy, když se mimoekonomický nátlak stal rozhodujícím proto, že dotýčný pracoval, a to nejen nezávisle na své profesi a schopnostech, nýbrž pouze v závislosti na svém původu (národním, etnickém, náboženském); o nucené práci se dá hovořit i tehdy, když byly vytvořeny speciální diskriminující pracovní právní podmínky, které určitou definovanou skupinu osob pod hrozbou trestu smrti nutily k práci. Jde přitom o ty osoby, které byly poškozeny na základě specificky nacionálně socialistické politiky, tj. kvůli typicky nacionálně socialistickým motivům byly bezprostředně pronásledovány z rasistických /a/ nebo politických důvodů /a/ nebo byly podrobeny jiným donucovacím prostředkům jakékoli povahy.“*²¹

Nucená práce, jeden ze základních pilířů válečného řízeného hospodářství, byla praktikovaná nejdříve v Německu a následně na všech jím okupovaných územích. V případě Československa se tak stalo nejdříve v oblastech odstoupených na základě Mnichovské dohody. Následovalo území okupované 15. března 1939 a následně začleněné jako Protektorát Čechy a Morava do Velkoněmecké říše.²² Německé ženy se staly součástí režimu nucené práce v roce 1938, kdy vrcholily přípravy na válku spojené se zvýšenými požadavky na pracovní síly, a to navzdory nacistické ideologii mytizující mateřství árijských žen a odmítající jejich produktivní práci. Nacistický režim zpočátku ženy z trhu práce vylučoval, nyní však byly znovu povolávány do práce bez ohledu na ideologii přisuzující ženě primárně biologickou roli. O rok později byla odstraněna dosavadní omezení ženské práce. Ženy nahrazovaly muže rukující do wehrmachtu a osvojovaly si profese, které dosud zastávali výhradně muži. Typickým příkladem takové profese byla jeřábnice nebo (od roku 1941) hornice. Vstup žen do mužských profesí částečně odstraňoval genderově specifickou dělbu práce, nepřinášel však ženám mzdový vzestup; většina z nich vykonávala

21 Tomáš JELÍNEK, *Nucená práce v nacionálním socialismu*, in: Pavla Plachá (ed.), „Nepřichází-li práce k tobě...“ Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003, s. 17.

22 Na území Slovenska vznikla 14. 3. 1939 Slovenská republika; samostatný stát, ve skutečnosti stále intenzivněji podřízovaný Německu včetně režimu nucené práce. Viz Michal SCHWARZ – Ludovít HALLON – Peter MIČKO, *Podoby nemecko-slovenského „ochranného priateľstva“*. *Dokumenty k naboru a nasadeniu slovenských pracovných síl do Nemeckej ríše v rokoch 1939–1945*, Bratislava 2012.

nekvalifikovanou monotónní práci.²³ Nucená práce postupně zahrnovala stále větší díl ženské populace bez ohledu na rodinný stav a počet dětí. Její rozšíření na obyvatelky Říšské župy Sudety a následně i Protektorátu Čechy a Morava bylo jen otázkou času a potřeb válečné ekonomiky. Základní parametry byly nastaveny již dříve, vyzkoušeny a následně i aplikovány, což ovšem nevyklučovalo možnost přihlédnout v odůvodněných případech k místním specifikům.

Ženskou nucenou práci na území nynější České republiky lze rozdělit do dvou kategorií: na civilní zaměstnankyně a na vězenkyně různých internačních zařízení včetně koncentračních táborů. První kategorie zahrnuje dvě skupiny: Češky a Němky z protektorátu a Sudetské župy a cizinky ze zemí okupovaných Německem. Posledně zmíněná skupina obsahuje tři podskupiny rozlišované podle místa původu na Polky z okupovaného Polska a z Těšínska (označení P) *Ostarbeiterinnen* (označení Ost) a *Westarbeiterinnen*. Tyto ženy pracovaly v podnicích na území Sudet. Kategorie vězenkyň zahrnovala ženy donucené k práci převážně z rasových nebo politických důvodů. Někteří autoři označují tento typ práce za otrockou, stejně jako instituce tzv. odškodňovacího procesu. Vězenkyně pracovaly výhradně na teritoriu Sudet,²⁴ kde koncentrační tábory zakládaly pobočky s cílem „zpeněžit“ své vězenkyně v místních podnicích.

Početně významnou kategorií mezi muži podrobenými nucené práci představovali váleční zajatci. Takovou kategorií nelze u žen jednoznačně identifikovat, přestože válečné zajatkyňe prokazatelně existovaly. Byly to jednak příslušnice Rudé armády a jednak parašutistky různých národností vysazené na nepřátelském území. Představovaly však tak nepatrnou skupinu, že pro ni nebylo potřebné organizovat speciální zajatecké tábory. Pokud zajatkyňe nebyly okamžitě popraveny, následovala deportace do některého z koncentračních táborů, například do Ravensbrücku. Odtud se potom mohly dostat, ovšem už jako vězenkyně, nikoli válečné zajatkyňe, do pobočných koncentračních táborů na českém území.²⁵

Vezmeme-li v úvahu početní zastoupení jednotlivých kategorií, pak jednoznačně převažují civilní zaměstnankyně.²⁶ Nucenou práci Češek na území protektorátu upravovala nařízení protektorátní vlády, na Němky se vztahovaly říšské právní normy, které se staly

23 Isabel PRIEMEL – Anette SCHUSTER, *Frauen zwischen Erwebstätigkeit und Familie. Historische und aktuelle Entwicklungen*, Pfaffenweiler 1990, s. 88–109.

24 V protektorátu byly zřízeny čtyři pobočky koncentračních táborů. Pracovali v nich pouze muži. A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 322nn. Hlavní důvod spočíval v tom, že si okupační moc nebyla jistá reakcí českého obyvatelstva, o jehož loajalitu si ostatně nedělala žádné iluze.

25 Bernhard STREBEL, *Das KZ-Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes*, Paderborn 2013, s. 161.

26 Nucenou práci vězenkyň na území protektorátu praktikovalo například vedení terezínského židovského ghetta. Vězenkyně byly přidělovány na práci buď uvnitř ghetta, nebo najímány externími zaměstnavateli, např. Správou lesů Křivoklát.

vzorem pro protektorátní právní úpravu. Režim nucené práce byl v protektorátu zaváděný postupně od léta 1939 a jeho symbolem se staly úřady práce,²⁷ pracovní knížky a ročník 1924. Tento režim se vztahoval stejnou měrou na muže i na ženy s dočasnou výjimkou pracovní povinnosti, která začala platit pro vybrané kategorie žen až od ledna 1941 (vládní nařízení č. 46/1941 Sb.). Zpočátku se týkal pouze zaměstnankyň, jimž znemožnil bez souhlasu úřadu práce rozvázat či zrušit pracovní poměr a následně i uzavřít nový (vládní nařízení č. 323/1939 Sb.). Toto nařízení umožnilo pracovním úřadům přesouvat zaměstnankyně mezi jednotlivými výrobními odvětvími podle momentálních potřeb řízeného válečného hospodářství, přidělovat je přednostně do válečného průmyslu a zbavilo je možnosti jít za lepšími pracovními podmínkami nebo vyšší mzdou.

Ani podnikatelky a živnostnice nástrahám řízeného hospodářství neunikly. Podniky, zejména ty, které se specializovaly na výrobu a prodej spotřebního zboží nebo na služby, se stávaly obětí opakujícího se „pročesávání“²⁸ a jejich majitelky se ocitaly v zorném poli úřadů práce, před nimiž je mohla ochránit pouze změna orientace podnikání na válečnou výrobu.

Součástí upevňování režimu nucené práce byla rovněž další opatření zbavující zaměstnance dosavadní pracovní právní ochrany, například práva na stávkou, na uzavírání kolektivních smluv nebo na osmihodinovou pracovní dobu. Zvláště posledně zmíněné právo bylo postupně omezováno, nejprve prodlužováním práce přes čas, posléze zavedením šedesátihodinového pracovního týdne (1942) a možností dalších přesčasů a nakonec úplně zrušeno (1944). Pracovní dobu však bylo možné prodlužovat i jinými způsoby, například krácením pracovních přestávek, dovolených nebo redukcí počtu svátků, které byly dříve dny pracovního klidu.

Dalším krokem k upevnění režimu nucené práce bylo zavedení pracovních knížek v červnu 1941 (vládní nařízení č. 241/1941 Sb.), jež umožnilo nejen evidenci pracovních sil, ale především jejich využívání v souladu s potřebami válečného hospodářství, a to nejen na území protektorátu, ale rovněž v Německu. Tímto způsobem byly rovněž evidovány prakticky všechny práceschopné ženy v produktivním věku.

Úměrně tomu, jak se válka prodlužovala, rostla potřeba pracovních sil. V květnu 1942 rozšířilo vládní nařízení č. 154/1942 Sb. pracovní povinnost na veškeré práceschopné

27 Pracovní správa byla dvoukolejná, zvláště pro Čechy a zvláště pro Němce, z čehož plynula paralelní existence české a německé sítě úřadů práce. Obě sítě byly financovány z protektorátního rozpočtu. S. BECKER, *Der Weg zum „Totaleinsatz“*, s. 54. Viz též Jaromír TAUCHEN, *Organizace a činnost úřadů práce v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)*, *Právněhistorické studie* 46, 2016, s. 91–109.

28 Tento výraz se užíval pro opakující se kontrolní proces, v jehož důsledku byly uzavírány podniky označené za nepotřebné pro válečnou ekonomiku. Jednalo se především o podniky a živnosti specializující se na výrobu spotřebního zboží či na poskytování služeb, tedy na obory, v nichž ženy převážně podnikaly, např. výroba oděvů a prádla, oděvních doplňků nebo kadeřnictví. Uvolněné pracovní síly byly okamžitě dány k dispozici úřadům práce.

obyvatelstvo protektorátu včetně žen, z nichž se následně rekrutovaly dělnice do prioritního a rostoucího válečného průmyslu, který měl Německu zajistit materiální převahu nad ostatními válčícími státy. Tento cíl však byl v delším časovém horizontu nereálný; německá ekonomika nebyla schopna, a to ani s využitím hospodářského potenciálu okupovaných a satelitních zemí, konkurovat spojené ekonomické síle antinacistické koalice, jejíž jádro tvořily Spojené státy americké. Válečná výroba na území Německa byla navíc od roku 1943 stále více ohrožována spojeneckými nálety, což posilovalo strategický význam protektorátu, kam německé podniky stále častěji přesouvaly svou výrobu a požadovaly pro ni nové a nové pracovní síly. Totéž ovšem žádaly podniky na území Německa, čímž vznikala obtížně řešitelný rozpor mezi potřebami válečné výroby v protektorátu na jedné straně a v Německu na druhé.

Řešením měla být „*totální mobilizace všech lidských a materiálních zdrojů*“. Na základě výnosu o totální mobilizaci vydal 2. února 1943 protektorátní ministr hospodářství a práce Walter Bertsch nařízení o pracovní mobilizaci, která se týkala rovněž všech žen ve věku od 17 do 45 let s výjimkou matek dětí mladších 14 let, ve vymezených případech dokonce dívek do 16 let. To vše za situace, kdy úřady práce pečlivě evidovaly pracovní síly v produktivním věku, což prakticky znemožňovalo vyhnout se nucené práci. Více než polovina osob rekrutovaných v rámci totální mobilizace našla uplatnění v rámci protektorátu, menší část úřady práce odeslaly na nucené práce do Německa. Deportace celých ročníků a zejména ročníku 1924, z něhož byly na rozdíl od předcházejících rekrutovány rovněž ženy, se staly symbolem nucené práce a dodnes velmi silně rezonují v historickém povědomí. Další tisíce československých státních příslušníků byly přitom vystaveny ve srovnání s těmito ročníky tak krutým pracovním podmínkám, že pro ně odborná literatura i instituce tzv. odškodňování používají název otrocká práce.

Realizace nařízení o pracovní mobilizaci znamenala začlenění tisíců žen do systému nucené práce.²⁹ Většina z nich vykonávala nekvalifikovanou manuální práci v podnicích s válečnou výrobou. K této práci byly buď přeškoleny, nebo zaškoleny, podle toho, zda už dříve pracovaly jinde a jejich podnik zanikl, nebo nastoupily do práce bez jakýchkoliv předchozích pracovních zkušeností. Masový příliv žen posiloval genderově smíšený

29 Většina žen uposlechla výzvy úřadu práce a do určeného zaměstnání nastoupila. Odmítnutí znamenalo vystavit se perzekuci. Přesto zejména provdané ženy toto riziko podstupovaly, většinou s argumenty zdůrazňujícími jejich genderová specifika. Příloha denní zprávy pražského řídicího úseku SD z 3. 7. 1943 zaznamenala příklady námitek žen proti pracovnímu nasazení. Nejčastěji argumentovaly tím, „že jejich manžel celý den pracuje a chce se vrátit do uklizeného domu a k teplému jídlu“. Viz Příloha denní zprávy pražského řídicího úseku SD č. 77/43 o pracovním nasazení českých a německých žen, obsahující informace o odmítání práce, o nárůstu počtu těhotných, o nejednotném postupu úřadů práce při povolávání žen a o vytváření lepších pracovních podmínek pro ženy, Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši*, dok. č. 73, s. 212–217.

charakter pracovních kolektivů, zejména v podnicích, kde ženy tradičně tvořily menšinu a navíc vykonávaly převážně pomocné práce (např. strojírenství, hutnictví), a přiváděl je rovněž do profesí dříve vyhrazených mužům.³⁰ Přesto si jejich práce uchovala genderově specifický charakter. Ženy nacházely uplatnění především ve strojírenských oborech vyžadujících spíše přesnost a pečlivost než fyzickou sílu. Úřady práce je přikazovaly přednostně do podniků specializovaných na elektrotechnickou výrobu (44 %), na produkci kovového zboží (39,1 %), na jemnou mechaniku a optiku (27,2 %) a do leteckého průmyslu (20 %).³¹ Nucená práce sice částečně stírala rozdíl mezi mužskou a ženskou prací, to se však netýkalo odměňování. Neodstraňovala ani další specifické rozdíly mezi muži a ženami, jak ostatně dokládá zavedení institutu sociálních pracovníc v řadě podniků s vysokým podílem ženské pracovní síly.³² Napnout pozornost tímto směrem doporučovala rovněž Organizace sociálních pracovníc, největší oborové profesní sdružení, jehož omezenou činnost okupační úřady tolerovaly, protože se bez ní nedokázaly obejít.³³ Mimo jiné proto, že sociální práci přisuzovaly důležitý úkol: měla přispívat k disciplinaci obyvatelstva.

Sociálním pracovnícím přibyla specifická, do té doby pro ně prakticky neznámá agenda, kterou si musely teprve osvojit. Národní odborová ústředna zaměstnanecká uspořádala v roce 1943 na pokyn Úřadu říšského protektora kurz zaměřený na přípravu sociálních pracovníc pro práci v podnicích. Začátkem května téhož roku vstoupily první absolventky do praxe ve velkých průmyslových podnicích v Praze, Moravské Ostravě, Kladně a v Plzni. Kromě sociálních pracovníc působily v podnicích sociální referentky, které byly k ruce sociálním pracovnícím a nemusely mít odborné vzdělání v oboru sociální práce; absolvovaly pouze krátkodobý výcvik.³⁴ Rekrutovaly se i z řad dělnic znalých místního prostředí, což bylo nespornou výhodou. Sociální pracovníce bez praktických zkušeností s podnikovou sociální prací³⁵ řešily řadu nových úkolů, s nimiž se dosud nesetkaly, nebo

30 Úřad práce v Moravské Ostravě rekrutoval ženy rovněž pro hornictví. Souhrnná zpráva Úřadu práce v Moravské Ostravě o opatřeních přijatých k získání nových pracovních sil pro práci v ostravském kamenouhelném revíru, Z. KOKOŠKOVÁ – J. PAŽOUT – M. SEDLÁKOVÁ (edd.), *Pracovali pro Třetí říši*, dok. č. 5, s. 168–170. Viz též Dopis ředitelské konference Ostravského kamenouhelného revíru Ministerstvu hospodářství a práce týkající se pracovního nasazení žen v nadzemních provozech a jejich mzdového ohodnocení, tamtéž, dok. č. 56, s. 172–173.

31 Statistický zpravodaj 6, 1944, s. 162n.

32 Např. brněnská Zbrojovka přijala první sociální pracovníce v roce 1943. Otakar FRANĚK, *Dějiny koncernu brněnské Zbrojovky II/3 (1939–1945)*, Brno 1973, s. 160.

33 Archiv Národního muzea Praha, fond Organizace sociálních pracovníc, kart. 1, Zpráva o činnosti Organizace sociálních pracovníc za rok 1941. Zpráva konstatuje vzestup poptávky po sociální práci, která však není doprovázena ani zvyšováním platů kvalifikovaných sociálních pracovníc, ani jejich dorovnáním na úroveň platů nekvalifikovaných mužů zaměstnaných v oboru.

34 Pavla KODYMOVÁ, *Historie české sociální práce v letech 1918–1948*, Praha 2013, s. 114.

35 Sociální práce v podnicích představovala nový typ činnosti, o níž se v odborných kruzích debatovalo již před druhou světovou válkou, zůstalo však pouze při debatě.

jen okrajově. Mnohé vyžadovaly spolupráci několika odborníků, ať už se jednalo o zdraví zaměstnankyň, pomoc s nákupy nebo poradenství při problémech v rodině. Formulace úkolů napovídá, s čím se nejčastěji potýkaly ženy zaměstnané v průmyslových podnicích. Zdravotní problémy či dvojí zatížení ovlivňovaly každodenní život dělnic odedávna, systém nucené práce však tyto problémy vystupňoval tím, že přivedl do průmyslu masu žen bez předcházejících zkušeností s (těžkou) manuální prací. Tyto ženy jen obtížně zvládaly vysokou pracovní zátěž vystupňovanou navíc dlouhou pracovní dobou a pro svého zaměstnavatele představovaly svými absencemi z důvodu nemocí z vyčerpání a nízkou produktivitou práce (ta ovšem byla důsledkem ještě dalších okolností) spíše problém než pracovní sílu, na níž do značné míry záviselo plnění výrobních úkolů. Tato situace vytvořila předpoklad pro uplatnění sociálních pracovníků a sociálních referentek v podnicích s válečnou výrobou. V roce 1944 již jejich počet dosáhl stovky.³⁶ Poskytování zdravotního a rodinného poradenství nebo pomoc s nákupy však nemohly vyřešit fyzické a psychické potíže způsobené nadměrným zatížením ženského organismu a nedostatečnou výživou, u provdaných žen a matek znásobených povinnostmi spojenými s péčí o domácnost, z nichž zvláště nákupy se stávaly každodenním bojem, v němž stále častěji prohrávaly.

Dlouhodobý stres neústil pouze do již zmíněné nemocnosti, snížené produktivity práce či reptání; mohl mít i mnohem razantnější projevy, jak dokládají případy otevřených protestů, například stávky dělnic proti posunutí počátku směny z šesté hodiny ranní na desátou hodinu dopolední v podniku Böhmisch-Mährische Maschinenwerke v pražských Vysočanech. Vedení podniku zdůvodnilo posunutí pracovní doby nutností úspory energie, ženám však vadilo, že po skončení směny nestihnou nakoupit a přijdou domů za tmy, čímž utrpí jejich rodinný život. Iniciátorka stávky byla později odsouzena Zvláštním soudem v Praze k šesti letům káznice, v případě mužů, kteří se k protestujícím ženám připojili, padl jeden trest smrti.³⁷ Běžným trestem za porušení pracovní kázně bylo přechodné umístění do tzv. pracovních-výchovných táborů (*Arbeitserziehungslager*). V protektorátu existoval takový tábor pro ženy například v Plzni-Karlově.

Specifické rozdíly mezi muži a ženami se odrazily rovněž v zavedení dalšího genderově specifického opatření v podobě tzv. pracovního dne (*Waschtag*), neplaceného pracovního volna určeného pro vykonání domácích prací. Volno v rozsahu jednoho pracovního dne v měsíci náleželo pouze vdaným ženám s vlastní domácností a ve své podstatě sloužilo k upevnování válkou rozkolísaného genderového řádu a jako prostředek jejich disciplinace.³⁸

36 Národní práce 6, 1944, č. 4, s. 3.

37 Státní oblastní archiv Praha, fond Zvláštní soud Praha (neinventarizováno), kart. 42, spisová značka 5 KLs 268/43.

38 K problematice tzv. pracovního dne srov. Carola SACHSE, *Der Hausarbeitstag. Gerechtigkeit und Gleichberechtigung in Ost und West 1939–1994*, Göttingen 2002.

Dalším územím, na němž lze dokumentovat metody a formy využívání nucené ženské práce včetně jejich genderových specifik, je Říšská župa Sudety. Nacházíme zde obě výše vymezené kategorie nucené ženské práce: civilní zaměstnankyně a vězenkyně. Vezmeme-li v úvahu etnické hledisko, pak do kategorie civilních zaměstnankyň spadaly Němky žijící na území Sudet, nebo Češky, které sem většinou dojížděly za prací z protektorátu (tzv. pendlerky) a zahraniční dělnice, mezi nimiž převažovaly tzv. *Ostarbeiterinnen* (Ukrajinky, Bělorusky, Rusky) a Polky, menší skupinu tvořily tzv. *Westarbeiterinnen* (Francouzky, Belgičanky apod.). Vězenkyně představovaly etnicky pestřejší skupinu zahrnující prakticky celý evropský kontinent od západu na východ.

Režim nucené práce se začal na sudetské Němky vztahovat už od května 1939. Alfons Adam uvádí, že mnoho žen se zpočátku snažilo obejít tuto povinnost sňatkem nebo těhotenstvím, ve druhé polovině války však počet sňatků klesl pod úroveň z roku 1939.³⁹ Důvody nespecifikuje, lze ale předpokládat, že spočívaly jednak ve zvýšené přísnosti úřadů práce a jednak v omezení sňatkového trhu v důsledku povolávání mužů do wehrmachtu. Češky představovaly ve srovnání s ženami jiných národností málo početnou skupinu, i když se jejich procento během války zvyšovalo. Označení „pendlerky“ se vztahovalo na ženy dojíždějící za prací do Sudet z protektorátu, kde trvale bydlely. Zčásti se jednalo o ženy, které se tímto způsobem pracovaly již před 1. říjnem 1938. I po tomto datu však zůstala na území Sudet česká menšina, jejíž příslušníci z různých důvodů nemohli či dokonce nesměli (např. horníci) opustit odstoupená území. Kromě toho během války výrazně rostl počet protektorátních příslušníků, kteří nedobrovolně přesídlili do Sudetské župy a trvale v ní žili. Z uvedených skupin se rekrutovaly Češky pro nucenou práci v místních podnicích.

Druhou skupinu v kategorii civilních zaměstnankyň v Sudetské župě tvořily ženy pocházející z různých koutů okupované Evropy. V souvislosti s tzv. odškodňovacím procesem v posledním desetiletí 20. a na počátku 21. století se dostalo pozornosti zejména zahraničním dělníkům z východní Evropy, méně již samotným ženám a jejich specifikům. Práce německých a rakouských historiků postavené na rozsáhlém základním výzkumu dokumentují právní postavení, pracovní a životní podmínky dělníků ze západní a z východní Evropy v systému nucené práce na území Třetí říše a poukazují na vyšší míru diskriminace, ponižování a šikany z rasových důvodů u druhé skupiny; u žen však nezdídka souvisela rovněž s jejich genderem.⁴⁰

39 A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 38.

40 Srov. např. Mark SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, Praha 2005; Florian FREUND – Bertrand PERZ – Mark SPOERER, *Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen auf dem Gebiet der Republik Österreich 1939–1945*, Wien 2004; Hubert FEICHTLBAUER, *Forced Labour in Austria 1938–1945*, Wien 2005.

Alfons Adam uvádí, že na konci války bylo každé čtvrté pracovní místo v Sudetské župě obsazeno cizincem, třetinu z nich tvořily ženy.⁴¹ To znamenalo, že prakticky každý, kdo v Sudetech žil, se setkal se zahraničním dělníkem či dělnicí. Sonda do nucené práce, kterou provedla v roce 2017 Iva Hejnová pro dva regiony – Trutnovsko a Náchodsko – dokládá přesvědčivě toto tvrzení.⁴² Dohledala všechny podniky zaměstnávající zahraniční dělníky včetně jejich původu a zabývala se rovněž jejich pracovními a životními podmínkami, pokud to dochované prameny dovolovaly.⁴³ Dospěla ke zjištění, že na vymezeném území se nacházelo minimálně 12 pracovních táborů (*Arbeitslager*) v osmi lokalitách určených pro zahraniční dělníky z východní a západní Evropy, výjimečně i pro Čechy a Němce.⁴⁴ Mezi ženami převažovaly Polky, Ukrajinky a Bělorusky, což koresponduje s globálními počty zahraničních dělnic na celém území Třetí říše.

Máme-li hovořit o genderových specifikách nucené práce civilních zaměstnankyň v Sudetské župě, je třeba zmínit každou skupinu zvlášť. První skupina, Němky a Češky s trvalým pobytem v Sudetech či v protektorátě (tzv. pendlerky), vykazuje podobná genderová specifika jako ženy v systému nucené práce na území protektorátu.

Druhé skupiny – zahraničních dělnic – se genderová specifika dotýkají podstatněji měrou a přibližují je v řadě ohledů vězenkyním koncentračních táborů. Jedná se zejména o specifika spojená s fyziologií ženy, tedy menstruací a těhotenstvím, a dále o mateřství a o prostituci. Dodržování dobových standardů hygieny při menstruaci bylo vzhledem k úrovni ubytování (lze-li vůbec o nějaké úrovni hovořit) v pracovních táborech prakticky nemožné, nemluvě o naprostém nedostatku vody, mýdla a menstruačních vložek podléhajících přidělovému systému. Ingrid Schupetta, autorka monografie o ženské nucené práci, upozorňuje na jiný aspekt ženské fyziologie, ztrátu menstruace, což je jev spojovaný tradičně s koncentračními tábory. Svůj poznatek opírá o zprávu lékaře firmy Krupp, který prováděl gynekologické prohlídky 677 zahraničních dělnic a konstatoval ztrátu menstruace u 40–50 % z nich.⁴⁵ Není důvod domnívat se, že u zahraničních dělnic v Sudetské župě tomu bylo jinak. Těžká práce, dlouhá pracovní doba, nedostatek odpočinku, stres, šikana a zejména po kvantitativní i kvalitativní stránce naprosto nedostatečná strava představovaly základní charakteristiku postavení zahraničních dělníků a dělnic na území Třetí říše.

41 Alfons ADAM, *Nuceně nasazení cizinci v pohraničních oblastech českých zemí v letech 1939–1945*, in: Lucie Jarská (ed.), *Nucená práce 1939–1945*, Praha 2016, s. 57. Přestože v protektorátu zoufale chyběly pracovní síly pro válečný průmysl, okupační moc vytrvale odmítala přijímat na nucené práce zahraniční dělníky a dělnice z obavy, aby se s nimi Češi nepřátelili.

42 Iva HEJNOVÁ, *Nucená práce v letech 1940–1945 v okresech Trutnov a Náchod*, Hradec Králové 2017.

43 Tamtéž, s. 53–68.

44 Tamtéž, s. 65.

45 Ingrid SCHUPETTA, *Frauen- und Ausländerwerbstätigkeit in Deutschland von 1939 bis 1945*, Köln 1983, s. 287.

Ženský organismus reagoval na ohrožení specifickým způsobem: aby přežil, omezil svou reprodukční schopnost. Pro ženu ovšem znamenala ztráta menstruace a tím i možnosti reprodukce ohrožení samé podstaty ženství v té podobě, v jaké byla tehdy běžně pojímána.

Literatura zmiňuje rovněž další specificky genderový aspekt nucené práce: prostituci. Tento jev můžeme rozdělit do dvou kategorií: na nucenou a dobrovolnou. Cizinky, mezi nimiž převažovaly Francouzky, Polky nebo československé občanky, byly nuceny k prostituci ve speciálních nevěstincích pro zahraniční dělníky zřizovaných státem s cílem předejít sexuálním stykům mezi cizinci a Němkami.⁴⁶ Tento typ prostituce nemáme na území Sudetské župy zatím doložený, přestože úřady pověřené zřizováním nevěstinců předpokládaly jejich existenci v každém místě, kde pracovalo minimálně 200 dělníků.⁴⁷ Důvodů může být hned několik: jednalo se o relativně malé území, na němž koncentrace civilních dělníků – cizinců nedosahala takového počtu, aby pro ně stát organizoval nevěstince, nebyla zde ani žádná velká průmyslová centra s vysokou koncentrací cizinců a tím i vyšším rizikem nechtěných sexuálních styků, převažovala zde menší a středně velká sídla, v nichž postačovala k ohlídání nepatřičných vztahů mezi muži a ženami tradiční sociální kontrola. Téma nevěstinců pro zahraniční dělníky tedy skýtá možnost hlubšího výzkumu dalšího aspektu nucené práce na území Sudetské župy.

Dobrovolná prostituce souvisela převážně s hladem, jemuž byly dělnice vystaveny. Jejich přídělky potravin byly tak nízké, že sotva umožňovaly přežití. Nutily je k nalézání specifických strategií umožňujících utišit nejen hlad, ale získat rovněž nedostatkové oblečení či prostředky hygieny. Kromě krádeží se nabízela úplata ve formě sexuálního styku s cílem dostat se například prostřednictvím kuchyňských zaměstnanců k potravinám, přímo k práci v kuchyni nebo na venkově. Mark Spoerer píše o východních dělnicích, které „se prostituovaly u lépe zásobených západních pracovníků za krajíc chleba“.⁴⁸

Produktem řady vztahů založených na nabídce a poptávce i vztahů založených na vzájemné sympatii či sdílení společného osudu byla těhotenství. Stát přistupoval k těhotným ženám do roku 1941 tolerantně: posílal je domů. Ztratil sice pracovní sílu, ale nemusel hradit péči o dítě. Těhotná svobodná žena se ovšem vracela domů sama, bez otce dítěte, bez šance na legalizaci vztahu, navíc s rizikem, že bude znovu deportována na nucené práce. Zásadní změna postoje státu k těhotným zahraničním dělnicím souvisela se zvyšováním potřeby pracovních sil pro válečnou ekonomiku. Pracovní síla byla pro stát stále cennější na to, aby se jí zbavoval. Rozhodnutí o dalším osudu těhotné ženy záviselo na místě jejího původu. Pokud patřila do skupiny *Westarbeiterinnen*, odcestovala domů, pro *Ostarbeiterinnen*

46 Tamtéž, s. 297–298.

47 Ute VERGIN, *Die Nationalsozialistische Arbeitseinsatzverwaltung und ihre Funktionen beim Fremdarbeiter(innen)einsatz während der Zweiten Weltkriegs*, Osnabrück 2008, s. 397.

48 M. SPOERER, *Nucené práce pod hákovým křížem*, s. 136.

a Polky však platila úplně jiná pravidla. Musely setrvat na pracovním místě, byly nucené k interrupcím, po nichž podstupovaly nedobrovolnou sterilizaci. Pokud děti donosily, byly jim po porodu odebírány a předávány do kojeneckých ústavů, kde obvykle umíraly v důsledku nedostatečné péče.⁴⁹

Druhou kategorií žen na území Říšské župy Sudety představují vězenkyně poboček koncentračních táborů Flossenbürg, Gross-Rosen a Osvětim. Alfons Adam uvádí 34 pobočky s otročskou prací v Sudetech, z nichž 19 bylo určeno pro ženy, tři pro obě pohlaví a ve zbývajících pracovali pouze muži.⁵⁰ Zabývá se rovněž pracovními podmínkami vězenkyň v jednotlivých pobočkách a jejich každodenním životem (ubytování, stravování, hygiena) tam, kde to prameny dovolují. Genderová specifika speciálně nesleduje, přesto některá z nich zohledňuje (těhotenství, mateřství), aniž by je takto vymezoval. Těhotenství a mateřství vězenkyň se podřizovalo praxi obvyklé v koncentračních táborech. Vybrané těhotné mohly dítě donosit (podstatnou roli ovšem sehrála ženina pracovní schopnost), jiné byly usmrceny. Narozené děti umíraly násilnou smrtí, na podvýživu či nemoci, někdy i se svými matkami.⁵¹

Řada žen v důsledku namáhavé práce, podvýživy a nedostatku odpočinku ztratila menstruaci. Počet takových případů nelze prakticky zjistit, prameny až na kusé zmínky ve vzpomínkách některých přeživších to nedovolují. V případě vězenkyň bude počet postižených žen z důvodu nižších potravinových přídělů při stejně těžké, ne-li těžší práci bezpochyby vyšší než u zahraničních dělnic. Vězenkyně ženského koncentračního tábora Ravenbrück Zdenka Nedvědová-Nejedlá se jako lékařka po válce zamýšlela nad některými medicínskými a psychologickými faktory ovlivňujícími menstruační cyklus vězňených žen. Poruchy cyklu, které u svých spoluvězenkyň pozorovala, dávala do souvislosti s proměnlivými životními podmínkami v táboře (tedy i s pracovním nasazením nebo možností dostávat z domova potravinové balíčky), ale jejich příčinu spatřovala především v psychice.⁵²

Získat potraviny pro přilepšení či dokonce přežití z jiných zdrojů bylo obtížné, zvláště v Sudetech, kde se místní obyvatelé chovali k vězenkyním i zahraničním dělnicím velmi nevlídně. Zaslání potravinových balíčků záleželo především na možnostech příbuzných. Podpora rasově pronásledovaných židovských vězenkyň byla tudíž prakticky nulová. Případné balíčky od osob nežidovského původu mohly být označeny za nedovolený styk se Židy a vést k uvěznění. Nadto bylo možné balíčky odesílat pouze z oblastí obsazených či spřátelených s Německem, případně z neutrálních zemí.

49 J. GRÜTZBAUCH, *Zwangsarbeit und Sexualität*, s. 86 nn.

50 A. ADAM, *Otroci třetí říše*, s. 322 nn.

51 Tamtéž, s. 127 nn.

52 Archiv Manh- und Gedenkstätte Ravensbrück, Nachlass Zdenka Nedvědová-Nejedlá, sign. IN 97 3–1, Zpráva z 19. 4. 1946, nedokončeno, s. 4.

Ekonomika už od doby industrializace výrazně profitovala z ženské práce. Způsob, jakým se to dělo v německé válečné ekonomice, však překonal všechny dosud známé formy vykořisťování. Samotná nucená práce nebyla historicky novým jevem, v době druhé světové války však byla zformována do sofistikovaného systému zahrnujícího veškeré práce schopné obyvatelstvo a umožňujícího Německu vést dlouhou a vyčerpávající válku. Generace žen narozených před první světovou válkou měla jistou zkušenost s prací ve válečném průmyslu, týkala se však jen její části. Za druhé světové války se však stala v systému nucené práce zkušeností generační a navíc přeshraniční. Milióny evropských žen byly do tohoto systému zahrnuty a následně vykořisťovány, nezřídka až k smrti. Místem jejich působení byla válečná výroba v mnoha svých podobách a formách. Není náhodou, že ve většině publikací o nucené práci nalezneme fotografii žen vyrábějících munici (Mark Spoerer umístil takový obrázek přímo na obálku své monografie *Nucené práce pod hákovým křížem*). Drobné ženské ruce uvyklé ruční práci byly ideálním nástrojem pro výrobu munice jak během první, tak druhé světové války.

Nucená práce na jedné straně rozvolňovala genderový řád tím, že přiváděla do výroby tisíce žen, učila je komunikovat v prostředí genderově smíšených kolektivů, umožňovala přejímání mužských vzorů chování a jednání, ve velkých továrnách často velmi vzdálených od domova omezovala možnost jejich sociální kontroly ze strany rodiny a sousedů a v neposlední řadě poskytovala vlastní příjem, jeden z důležitých předpokladů ženské emancipace, na druhé straně ženy disciplinovala různými genderově specifickými prvky, jakými byly například prací den nebo asistence sociálních pracovníků při řešení pracovních a rodinných problémů. Uvedená specifika ženské nucené práce, spjatá převážně s genderem, však dosud nebyla badateli podrobněji zkoumána. Navzdory nejnovějším výzkumům zůstává tedy ještě mnoho prostoru pro další bádání. Ambicí této studie bylo naznačit jeho možné další směry.

Zusammenfassung

Zwangsarbeit der Frauen auf dem tschechischen Gebiet 1939–1945

In das System der Zwangsarbeit, das einer der Pfeiler der Kriegswirtschaft des nationalsozialistischen Deutschlands darstellte, wurden Millionen Frauen eingegliedert. Die Studie konzentriert sich auf verschiedene Gruppen der Frauen, die in den Jahren 1939–1945 zur Arbeit auf dem tschechischen Gebiet gezwungen wurden. Der erste Teil enthält die Bewertung der bisherigen historischen Arbeiten zum Thema und versucht die schwankende historische Terminologie zu präzisieren. Weiter werden die gründlichen Kategorien der weiblichen Zwangsarbeit definiert (die Arbeit der Zivilarbeiterinnen und die Arbeit der weiblichen Häftlinge der verschiedenen Internierungsanstalten inklusive Konzentrationslager) und die nationalen Gruppen, die auf dem gegebenen Gebiet die Arbeit leisteten (v. a. Tschechinnen, Jüdinnen,

Deutsche, Polinnen, sog. Ostarbeiterinnen und Westarbeiterinnen u. a. als auch die Häftlinge der Frauen-KZ-Außenlager und anderer Internierungslager). Es werden auch die wichtigsten Momente der allmählichen Verschärfung des NS-Regimes im Bereich der Zwangsarbeit und im Bezug auf die Frauen erwähnt. Im Folgenden werden einige Spezifika der weiblichen Zwangsarbeit genannt, die sich einerseits in der Einführung eigenartiger Maßnahmen äußerten (soziale Arbeiterinnen, sog. Waschtage), mit denen die Arbeitgeber auf die neu entstandenen Bedürfnisse reagierten oder Konflikte vermeiden wollten, und die sich andererseits aus der weiblichen Physiologie ergaben. Die Aufmerksamkeit wird auch der Problematik der erzwungenen/freiwilligen Prostitution oder dem Thema der Schwangerschaft gewidmet.

Recenze a zprávy

LAQUEUR, Thomas, *Rozkoš mezi pohlavími. Sexuální diference od antiky po Freuda*, Praha: Karolinum, 2017, 256 s. ISBN 978–80–246–3471–5

V současnosti je Thomas Laqueur již chápán jako etablovaný odborník v oblasti bádání sexuality, dějin těla a obecněji v nahlížení na historii z hlediska genderu. V českém překladu vychází jeho dílo *Rozkoš mezi pohlavími* až v roce 2017, tedy skoro tři desetiletí od vydání originálu v roce 1990. To jenom nasvědčuje, že dílo má stále co říci a je hojně diskutováno. V české verzi se bohužel ztrácí originalita původního názvu *Making sex* odkazujícího jak na utváření kulturních rolí, tak na samotný sexuální akt, jehož vnímání z pohledu rozličných diskurzů hraje v Laqueurově publikaci jednu ze zásadních rolí.

Byl ženský orgasmus podmínkou zplodění dítěte? Thomas Laqueur dokáže i nezavěšeného čtenáře vtáhnout do komplikovaného tématu v několika řádcích, ale otázkou zůstává, zdali ho dokáže z víru myšlenek i vytáhnout a poskytnout mu srozumitelně výklad sexuálních diferencí zmíněných v podnázvu titulu. Autor nám představuje jednopohlavní biologický model člověka zformulovaný již antickými filozofy, především lékařem Galénem. Jednopohlavní systém je prezentován jako propojení těla a duše, kdy bylo mužské a ženské tělo vnímáno jako naprosto stejné, pouze s otočenými pohlavními orgány. Z tohoto hlediska tak Thomas Laqueur přichází

s důležitými tezemi zabývajícími se vztahem mezi genderem a biologickým chápáním lidského těla, které patrně nebylo vždy tak jasně pohlavně rozděleno, jako je tomu ve dnešním světě. Přitom i jednopohlavní model umožňoval rozvoj genderových stereotypů a možná, že i právě díky těmto stereotypům si jednopohlavní model udržel prim až do 18. století, ve kterém podle Laqueura dochází k přechodu na dvoupohlavní model lidského těla.

Pro vnímání sexuality jsou nejdůležitější lékařské prameny, bez kterých by se neobešly ani samotné dějiny těla. Především ve třetí kapitole *Nová věda, jedno tělo* využívá Thomas Laqueur i mnoho obrazových pramenů, pomocí kterých lze lépe pochopit vnímání jednopohlavního modelu například z pohledu renesančních lékařů. Můžeme zmínit nákrasy z rukopisů z 16. století zobrazující ženské pohlavní ústrojí jako pravý opak mužského. Thomas Laqueur se ale neomezuje na pouhý popisný formát obrazových pramenů a ty nejsou jenom doplňkem. Poskytuje nám i podrobné ikonografické analýzy, kdy nachází význam i v poloze lidských těl na pitevních nákresech. Důkazů o existenci jednopohlavního modelu dokázal Thomas Laqueur nashromáždit velké množství a informace dokáže čerpat i mezioborově. Je tak více než jasné, proč

i samotné pohlaví vnímá Thomas Laqueur jako společenský konstrukt, který se v dějinách proměňuje stejně jako gender.

Pokud bylo pohlaví označeno jako společenský konstrukt, tak se nemohlo vyvíjet stejně jako lékařské poznatky. Anatomické bádání šlo mnohdy přímo proti kulturně utvořenému jednopohlavnímu modelu lidského těla a Thomas Laqueur dokáže velmi dobře popsat tento vývoj vzájemně souvisejících vlivů. Až do 18. století se tak musely veškeré lékařské objevy napasovat na jednopohlavní model, což mnohdy odporovalo zákonům logiky. Jako příklad uveďme Realda Colomba a objev klitorisů v 16. století, který Colombo označil za pramen rozkoše u ženy a zcela tak odporoval jednopohlavnímu modelu, tedy že děloha je obrácený penis v těle ženy. I přesto ale jednopohlavní model přetrvává, což podporuje Laquerovo tvrzení o tom, že pohlaví bylo společenským konstruktem, který se neřídil empiricky ověřitelnými fakty.

Laqueurova kniha není jenom obhajobou jednopohlavního a dvoupohlavního modelu vnímání lidského těla. Přínos do oblasti genderu spočívá i ve zkoumání vývoje samotného chápání sexuálního aktu, případně periody, a také politického vlivu na interpretaci lidského těla. Změna mezi pohlavními modely mohla být iniciována i průnikem žen do veřejné sféry, kdy se postupně oddělovaly ze silně patriarchální společnosti a etablovalo se druhé pohlaví. Zde můžeme spatřit vliv myšlenek Simone de Beauvoir, ze které Laqueur částečně vychází. Jedním z důvodů, proč jednopohlavní model

vydržel od antiky až po konec 18. století, může být i tvrzení, že to byl způsob zachování nadvlády mužů. Jednoduše nebylo co porovnávat, protože žena byla po staletí vnímána jako slabší verze muže. Historický rámec, který dokázal Laqueur obsáhnout, zahrnuje ty nejdůležitější momenty v konstruování pohlavních modelů, tedy od tezí Galéna a Aristotela až po Freudovy úvahy o otcovství a mateřství.

Nicméně způsob, jakým Thomas Laqueur dokázal rozproudit diskuze mezi současnými historiky, dělá z jeho publikace jedinečný příspěvek. Mnozí badatelé staví Lacquera vedle Michela Foucaulta. Zejména kvůli Foucaultovým knihám *Dějiny šílenství* a *Zrození kliniky*, kterými položil základy bádání o dějinách lidského těla v kontextu se sociálními konstrukty. Thomas Laqueur tak po téměř třiceti letech od publikování Foucaultových stěžejních děl přispívá k tématu dějin lidského těla a snaží se ukázat možné nové cesty bádání. Na druhou stranu se taktéž se najdou historici, kteří přístup Thomase Laqueura kritizují. Nejčastější výtkou bývá neúplnost Laqueurova výkladu a sklonu k tvarování historických poznatků tak, aby neodporovaly funkčnosti jednopohlavního a dvoupohlavního modelu ve společnosti. Propojení mezi výzkumem v oblasti pohlaví a dobovými kulturními požadavky reflektuje Laqueur především ve čtvrté a šesté kapitole, kdy v prvně zmíněné zasazuje do kontextu jednopohlavní model a v druhé model dvoupohlavní. Čtivost tezí vychází z pevného příběhového základu, na kterém Laqueur mnohé myšlenky staví

a snaží se poodhalit nově objevené prostředí pohlavních systémů. S Michele Foucalem se Thomas Laqueur shoduje i v časovém vymezení. Epistemologický zlom řadí oba autoři do období konce osvícenství a Laqueur do tohoto období zahrnuje právě přechod z jednopohlavního na dvoupohlavní model.

Závěrem tak není důvod neoznačit Laqueurovu publikaci za jedno z nevlivnějších děl v oblasti bádání o lidském těle a sexualitě, které stojí za pozornost. A to i přesto, že

pro některé historiky nepředkládá Laqueur dostatečně přesvědčivé důkazy podporující jeho teze. Knihou *Rozkoš mezi pohlavími* se Thomas Laqueur v devadesátých letech bezesporu zasloužil o zasazení samotné sexuality do předmětu historického bádání a položil otázky, které zůstávají až do dnešní doby stále nezodpovězeny a svou aktuálností inspirují další generace historiků.

Filip Starý

ŠIMKOVÁ, Ema, *Život a osobnost Bedy Dudíka (1815–1890) pohledem jeho deníků*, Olomouc: Univerzita Palackého 2018, 334 s. ISBN 978–80–87895–83–2

Za podpory MŠMT ČR realizované v rámci Institucionálního rozvojového plánu a za „*ideové i štědré materiální podpory*“ – jak se vyjádřila sama autorka – Benediktinského opatství sv. Petra a Pavla v Rajhradě byla vydána monografie přibližující život Bedy Dudíka. Muže, který byl rajhradským benediktinem (a zaslouží si tedy úvodní slovo v době vydání knihy aktuálního převora – administrátora tohoto kláštera P. Augusta L. Gazdy OSB), a který rozhodně v dějinách Moravy není neznámým a výzkum jeho životních osudů a postojů nestojí na počátku. Zvolený přístup je však v kontextu dosavadního bádání o něm poměrně unikátní, protože základním informačním zdrojem se staly jeho vlastní deníky. Těm se všichni před Emou Šimkovou vyhýbali patrně proto, že jejich písmo má k pohodlné čitelnosti daleko (vybrané ukázky v obrazové příloze knihy nejsou reprezentativní,

rozhodně patří k těm elegantnějším, resp. formálnějším). Autorka se však této úvodní komplikace nezalekla a získala možnost následně právě kolem informací z nich zosnovat důmyslnou síť vztahů a souvislostí, jak je přinesla doba Dudíkova života i následné bádání o něm a lidech jeho času.

Práce vznikla jako disertační a pro knižní vydání si uchovala jak metodologické vymezení, tak přehled dosavadního bádání a všestrannou charakteristiku základního pramene, tedy zmiňovaných Dudíkových deníků. Následně byla zvolena další struktura právě souznějící s tímto pramenem, tedy v zásadě chronologické zpracování, které je však zároveň tematicky strukturované a netříští jednotlivé dějové celky. To umožňuje plynule sledovat jak postupné proměny společenského postavení hlavního hrdiny, tak změny jeho názorů a postojů ovlivněné nejenom vnějšími okolnostmi, ale také

přibývajícími zkušenostmi a měnicími se názory učeného benediktina. Ve výsledku jde o plastický obraz jen lehce rozmařilého preláta vyznačujícího se neutuchající pracovitostí, velmi slušnými společenskými kontakty a z dnešního hlediska poněkud pošetilým snem státi se generálním inspektorem rakouských archivů. Mimo jiné. Což se mu sice nepovedlo, ale fakticky dosáhl na řadu jiných prestižních míst i úkolů své doby, které rozhodně nepřehlížel a jejichž významu si byl minimálně v některých případech vědom.

Luxusnost základního výzkumného pramene spočívá nejenom v poněkud výlučném prostředí řeholního světa, které příliš podobných pramenů osobní povahy nenabízí, ale také mj. v dlouhé časové řadě, jež nejenom vznikla, ale je do značné míry kontinuálně zachována. A nelze než konstatovat, že autorka všeho, co se v důsledku toho nabízelo, využila v maximální míře. Na jedné straně prokázala smysl pro jemný detail a podepřela strohé poznámky z deníků širokým spektrem jinde získaných informací a uvedla vše do souladu, byť třeba ve formě vědecké hypotézy. Na druhou stranu stejný široký

rozhled po všech dalších informačních zdrojích ji umožnil vidět souvislosti a linie končící mnohdy velmi daleko nejenom od sledované osobnosti či Moravy, ale v téměř jakémkoliv směru. V textu je rovněž patrný výjimečný cit pro specifický způsob vnímání odpovídající světu vzdělanců 19. století, právě tak jako neotřelé detaily týkající se například zvířecích domácích mazlíčků zabydlených v Dudíkově domácnosti. Je třeba připustit, že při tom všem byla autorka velmi důkladná (např. informačně neobyčejně široce pojaté poznámky začínají v každé kapitole od čísla 1, takže čtenář jejich skutečné množství vnímá poněkud ve druhém plánu: neodstrašují a přitom se nemusí uskovňovat). A krásně zachytila skutečnou i myšlenou životní mapu jediného muže: prostor, ve kterém se reálně i svými sny a ideály pohyboval konkrétní člověk 19. století. Jde zároveň o příjemný a dokonale čtivý příspěvek k dějinám každodennosti 19. století zdaleka ne jenom na Moravě.

Marie Macková

JIRÁK, Matouš – JUNEK, Michal, *Scheurerův lístkový katalog – opočenská sbírka zbraní. Kritický katalog*, Praha: Národní památkový ústav 2017, 303 s. ISBN 978–80–7480–086–3

Sbírka militarií ze zámku Opočno patří vedle kolekcí z Hluboké nad Vltavou a Konoπιště u Benešova k nejznámějším souborům vojenských artefaktů ve správě Národního památkového ústavu. Předkládaná publikace

však nepředstavuje obvyklý fotografický katalog opočenské sbírky, jak by se snad dalo očekávat. Autoři Matouš Jirák a Michal Junek nabízí badatelské veřejnosti počín zajímavější – rozhodli se totiž zpracovat

kritickou edici původního lístkového katalogu opočenského militárního fundusu, který vyhotovil v první polovině 20. století Julius Ernst Scheurer. Na existenci tohoto pramene upozornil ve svém článku v roce 2005 historik a kurátor Krajského muzea východních Čech Ctirad Beneš, jinak však katalogu nebyla věnována soustavnější pozornost. To napravuje až předmětná kniha.

V úvodní kapitole autoři nejprve stručně shrnují historii Opočna a jeho vlastníků, včetně přiblížení architektonického vývoje sídla a obecně reprezentačních aktivit majitelů, kam spadá i sběratelská činnost. Zatímco o sběratelských aktivitách Trčků z Lípy se bohužel dochovalo s ohledem na ztráty archivu v 50. letech 19. století jen minimum dokladů, zásadní byla pro rozvoj opočenských sbírek činnost Colloredů, resp. Colloredo-Mannsfeldů, kteří drželi Opočno od roku 1635. Přínos tohoto rodu tak autoři důvodně charakterizují jako klíčový. První písemný doklad o opočenských zámeckých sbírkách militarií pochází z roku 1727. Důvod sepsání tohoto inventáře byl zcela pragmatický – byla jím potřeba ocenění opočenské kolekce. Soupis zahrnuje především lovecké zbraně a příslušenství, autoři se proto domnívají, že celek nebyl ještě nahlížen jako historická sbírka, ale jednalo se o užité předměty. Matouš Jirák a Michal Junek dále konstatují, že ačkoliv příslušný fond Státního oblastního archivu v Zámrsku obsahuje i další (dílčí) soupisy z doby po roce 1727, ucelený seznam opočenských militarií a především lístkový katalog jsou až dílem Scheurerovým. Systematické budování

zámeckých sbírek pak autoři spojují s léty 1895–1925, kdy Opočno vlastnil Josef Hieronymus Colloredo-Mannsfeld, cestovatel, bibliofil a sběratel. Právě z jeho podnětu patrně na Opočno přišel Julius Ernst Scheurer.

Představením Scheurerovy osoby a jeho lístkového katalogu opočenské zámecké sbírky militarií se zabývá druhá kapitola. Bohužel, hned v úvodu oba autoři přiznávají, že Scheurerův životopis je alespoň prozatím věcí nerealizovatelnou. Je známo jen tolik, že Julius Ernst Scheurer byl obchodník a sběratel starožitností. Jeho jméno je pak spojováno s katalogizací zbrojnic na rumunském zámku Peleš, rakouském zámku Sighartstein u Salzburgu a snad i zámku Konopiště. Na Opočně se dochoval Scheurerův portrét, na kterém je jako rok jeho smrti uvedeno datum 1937. Opočenskou sbírku militarií zpracovával Julius Scheurer v několika fázích v letech 1908–1914 a 1929–1933. Inventář dosáhl podle mínění autorů zřejmě počtu 2029 položek, lístkový katalog se však do dnešních časů nedochoval v úplnosti. Nejvyšší položku představuje číslo 2011 a celkem soubor obsahuje 1757 kartotéčních lístků. Podobu opočenských inventářů autoři podrobně přibližují a osvětlují i postup své práce při rekonstrukci Scheurerova schématu a přípravy edice. Jirákovi a Junkovi se podařilo blíže osvětlit genezi opočenského sbírkového fondu, vyvrací kupř. tradovaný názor, že kolekce byla budována během 19. století a počátkem 20. století již byla v zásadě hotova. Matouš Jirák a Michal Junek upozorňují, že inventáře z let 1908 a 1910 zahrnují

pouze část položek a nárůst sbírky odráží ještě inventář z 30. let 20. století. Dále autoři poukazují na skutečnost, že Scheurerovy inventáře (kresby a mnohdy i popisy) skýtají informace o tehdejší instalaci sbírek. Srovnáním s originály pak byly odhaleny nepřesnosti ve Scheurerových kresbách, které Jirák a Junek vysvětlují tím, že ne vše Scheurer kreslil na místě, naopak mohl vycházet z přípravných náčrtků či fotografií z aukčních katalogů. Tuto svou hypotézu pak dokládají obrazovým doprovodem. I podle některých chybných popisů usuzují, že ne vše měl Julius Scheurer k dispozici k přímému zkoumání, čímž dále naznačují, jak mohl vypadat systém práce na inventářích a jaké byly její limity. V pozdějších letech pak byla Scheurerova kartotéka doplňována a upravována. V neposlední řadě také autoři ve věci geneze opočenského militárního fondu upozorňují na limity soudobých účtů. Ty se sice v jistém počtu dochovaly, s ohledem na strohost záznamu však neumožňují konkrétnější identifikaci sbírkových předmětů.

Následně Matouš Jirák a Michal Junek přibližují podobu opočenského sbírky militarií a historii její instalace. Její jádro je dnes uloženo ve dvou sálech, zajímavé je, že tzv. lovecký a rytířský sál byly k tomu účelu vyčleněny již v roce 1895 a od roku 1922 byly zpřístupněny i veřejnosti. Autoři dále ve stručnosti představují strukturu opočenského sbírky, sestávající se z široké chronologické, geografické i typové škály palných loveckých i vojenských zbraní a jejich příslušenství, mechanických střelných zbraní (samostřílů), chladných sečných i bodných zbraní, zbraní

dřevcových (halapartny, sudlice, kúsy, partyzány, spontony, kopí) či úderných (palcáty, bojové sekery a kladiva). Součástí opočenského zbrojnice jsou přirozeně také zbroje, především z období 16. a 17. století. V neposlední řadě pak sbírka zámku Opočno zahrnuje také předměty archeologického rázu, tedy ostruhy, podkovy, třmeny a další části koňských strojů a různá pravěká a středověká militaria. Unikátem je římská přilba typu Weisenau z počátku našeho letopočtu. Pro případné badatele je podstatná informace, že k některým takovým předmětům je znám i dobový nálezový kontext. Ze sbírky jako takové autoři vyzdvihují v oblasti zbraní palných především lovecké pušky z dílen renomovaných zahraničních i domácích puškařů, v kategorii chladných zbraní pak lovecké tesáky a obsáhlou kolekci kordů 16.–19. století. Zastoupena je přirozeně i místní opočenská a blízká regionální zbrojařská výroba. Autoři upozorňují i na soubor zbraní a zbrojí mimoevropského původu, jakkoliv konstatují, že tato oblast nestála v centru zájmu sběratelské činnosti Colloredo-Mannsfeldů. Ve sbírce se tak objevují předměty thajské, barmské, indické, íránské, turecké, kavkazské, balkánské, japonské, egyptské, marocké, súdánské, korejské či japonské provenience, ale také zbraně z oblasti Tichomoří či severní Ameriky.

Gros knihy pak představuje předdeslaná edice Scheurerova lístkového katalogu opočenského sbírky. Čítá, jak už bylo řečeno, přes 1700 inventárních položek, přičemž struktura záznamu zahrnuje (německo-jazyčně psaný) název, uložení a inventární

číslo (jak původní ze Scheurerovy doby, tak moderní, pokud byl předmět ztotožněn), charakteristiku artefaktu, jeho bližší popis (je-li uveden), případně popis Scheurerem připojené ilustrace. Původní Scheurerovy údaje pak editoři doplňují o vlastní popis daného sbírkového předmětu, pokud to bylo ovšem možné. Textovou část edice doplňují moderní fotografie vybraných militarií. Samostatně pak stojí obrazová příloha, obsahující komparaci původních nákrasů Julia Scheurera a moderních fotografií ztotožněných předmětů. Reprodukce Scheurerových katalogových karet společně s možností srovnání s originálem tedy skýtají hlubší vhled do stylu a dobového kontextu Scheurerovy práce. Doprovodný aparát

knihy zahrnuje obligátní seznam použitých pramenů a literatury i relativně obsáhlé anglojazyčné resumé, včetně ukázky několika editovaných katalogových záznamů.

V souhrnu představuje kniha Matouše Jiráka a Michala Junka vizuálně a koncepčně zdařilý, odborně fundovaný a badatelsky přínosný počin. Přibližuje nejen historii a podobu významné opočenské sbírky militarií, ale především upozorňuje na cenný pramen, který zpřístupňuje dalšímu studiu. Kniha tak představuje jakýsi vstupní klíč k dalšímu badatelskému uchopení sbírky zbraní a zbrojí ze Státního zámku Opočno a jako taková nepochybně přesahuje minimálně regionální hranice.

Josef Šrámek

BUSCH, Reinhold, *Přežili jsme Stalingrad. Vzpomínky příslušníků 6. armády maršála Pauluse, Neratovice: Omnibooks 2018, 237 s. ISBN 978-80-88274-01-8*

Vzpomínky německých vojáků, kteří zažili – a hlavně přežili – tažení na Stalingrad v letech 1942 a 1943, jsou čtením náročným. Nejenže ukazují hrůzy války jako takové, ale v tomto případě také hrůzy války ve zvlášť těžkých podmínkách obklíčení, ruské zimy a primitivních zajateckých táborů.

Město Stalingrad samo o sobě velký strategický význam nemělo, to spíše nepříliš vzdálená oblast severního Kavkazu, kde se nacházela ložiska ropy, pro nacisty tak potřebná. Bitva u Stalingradu měla ovšem význam symbolický, a to pro obě strany: Hitler si chtěl podmanit město nesoucí Stalinovo jméno, Stalin je chtěl z prestižních důvodů ubránit. Výsledkem bitvy trvající několik

měsíců byla citelná porážka německých vojsk, k níž nemuselo dojít, kdyby ... kdyby byl Hitler netrval na dobytí města, kdyby byl povolil obklíčeným jednotkám zpětný výpad, který by obklíčení za pomoci zvnějšku prorazil, kdyby se bylo nevěřilo Göringovým sebevědomým slibům, že jeho Luftwaffe dokáže kotel zásobovat. Ale kdyby neplatí. Uvádí se, že u Stalingradu bylo obklíčeno zhruba 350 000 vojáků, vedle Němců také Rumunů, Italů a Maďarů. Evakuovat se podařilo 24 910 osob (údaje se různí), do zajetí padlo kolem 90 000 vojáků, přežilo jen asi 9 000, z nichž poslední se dostali domů až v polovině 50. let. Při zásobování kotle a evakuacích ztratili Němci 588 letadel,

zahynulo 1200 lidí leteckého personálu. To jsou suchá čísla, za nimiž se skrývá množství rozmanitých lidských osudů, jež mnohdy ovlivnila drobná náhoda, štěstí nebo smůla. (Mimořadně – němečtí vojáci evakuovaní ze Stalingradu se nesměli v Německu vrátit do svého civilního prostředí, aby jejich zprávy nešířily malomyslnost.)

Sbírka vzpomínek sestavená Reinholdem Buschem nerozebírá strategické, taktické či politické otázky. Je zaměřena na osobní svědectví těch, již boje u Stalingradu prožili a přežili, někdy včetně dlouholetého zajetí. Kniha je rozdělena do tří částí: první obsahuje vzpomínky vojáků, již se z obklíčení včas dostali – většinou se jednalo o muže zraněné, kteří byli letecky evakuováni. Druhou část tvoří svědectví těch, kteří v kotli zůstali až do konce bojů, ovšem o vlastních podmínkách v zajetí se nezmiňují. Poslední skupina vzpomínek pak obsahuje i zážitky ze zajateckých táborů, především ale z prvních týdnů a měsíců, přičemž mnozí němečtí zajatci byli propuštěni až po deseti i více letech. Ve všech částech jsou podrobně vykresleny bojové podmínky u různých zbraní – pěchoty, dělostřelectva, letectva, ale například i u zásobování. Rozdílly postupně mizely, v posledních fázích bojů se již vojenské odbornosti příliš nerozlišovaly. V podstatě se jedná o dějiny vojenské každodennosti v podmínkách obklíčení s množstvím zajímavých postřehů ze strany prostých vojáků i důstojníků. Najdeme zde kritické pohledy na maršála Pauluse, označovaného spíše za „štábního důstojníka studijního typu“, který neměl velké zkušenosti s velením vyšší

jednotce a bál se postupovat samostatně. Byl zaznamenán Göringův rozhlasový projev z 30. ledna, v němž oslavoval padlé hrdiny ve Stalingradu, přičemž se ve městě ještě bojovalo a dosud žijící Němci tedy mohli Göringa slyšet. Toto pohřbívání zaživa vyvolalo mezi nimi velké rozhořčení. Jsou popsány příšerné životní podmínky německých vojáků, nedostatek zimního oblečení, střeliva, potravin, zdravotnického materiálu, tragické poměry v evakuačních střediscích na letištích, jež Němci v kotli až do ledna 1943 drželi a z nichž byli odváženi ranění. Zřejmě i vzhledem k poválečnému získání svědectví nelze ve výpovědích nalézt vypjaté vlastenecké výroky. Nejvýše ojedinelé se vyskytuje vyjádření o někom, že „*tak jako tisíce jiných položil ve Stalingradu svůj život za vlast*“ či že „*divize plnila až do konce svoji povinnost*“. Většinou ale vojáci vzpomínají na každodenní starosti – ústupové boje, zásobování, snižování dávek potravin, postupné změny v organizaci německých jednotek, slučovaných z různých zbytků jiných útvarů, častá je kritika spojenců, zejména Rumunů.

Zajímavé jsou zmínky o sovětských zajatcích, jichž Němci využívali jako „*hiwi*“, tedy hilfswillige, dobrovolné pomocníky, již prováděli různé pomocné práce, kopali zákopy a podobně. Nechtěli se prý vracet ke svým, i když měli možnost, i když je tam sami Němci z obklíčení posílali. Obávali se prý, že by je jejich spolubojovníci okamžitě zastřelili nebo poslali na dlouhá léta do táborů na Sibiři. Možná je ani nelákaly poměry v Rudé armádě, jejíž hlavní taktikou

byly masové čelní útoky s obrovskými ztrátami, často s nedostatkem zbraní nebo munice. Němci zajali sestřeleného sovětského pilota, který měl nohy obalené hadry, což u letce rozhodně neočekávali. Jsou zaznamenány výzvy ze strany Rudé armády ke kapitulaci či k přeběhnutí, předávané letáky či vyhlašované pomocí zesilovačů. Němci se ale vzdávat nechtěli, protože někteří z nich v průběhu dřívějších bojů nacházeli zohavená těla mučených německých zajatců.

Nicméně Němci byli u Stalingradu poraženi a nakonec se vzdali. Jednou z klíčových částí práce jsou proto v daných souvislostech svědectví o okolnostech zajetí jak v průběhu bojů, tak i po konečné kapitulaci. Zajatci byli obírání o osobní věci, v třicetistupňových mrazech soustředováni v improvizovaných zajateckých táborech, mnohdy pod širým nebem, zesláblí zajatci za pochodu byli strážemi stříleni. V přelidněných táborech kromě krutých mrazů trápilo zajatce také neexistující hygienické zázemí a nedostatečné zásobování, jež mnohdy vedlo až ke kanibalismu. Mezi zesláblými zajatci řádily různé nemoci: skvrnitý tyfus, břišní tyfus, paratyfus, úplavice a zákopová horečka. Zajatci byli zprvu drženi zejména v samotném Stalingradu a okolí, později byli rozváženi do jiných táborů, jimiž se často staly vesnice po povolžských Němcích, vysídlených Stalinem na začátku války. Největší ztráty postihly zajatce v prvních týdnech, v knize se uvádí, že od 2. února, kdy boje utichly, do poloviny května vyhladovělo, umrzlo nebo zemřelo na nemoci a následky zranění v zajateckých táborech na

45 000 vojáků. Ušetřeni nebyli ani důstojníci, s nimiž se přece jen zacházelo o něco lépe než s mužstvem. V jednom důstojnickém zajateckém táboře, umístěném v Jelabuze na řece Kamě v bývalém ženském klášteře, zemřelo z 1094 zajatců 608 na skvrnitý tyfus.

V souhrnu je tedy patrné, že životní podmínky zajatců od Stalingradu byly nepředstavitelně těžké. Současně je třeba připomenout, že za daných okolností bylo pro vítěze obtížné zajistit vše potřebné – potravin se nedostávalo ani pro místní civilní obyvatelstvo, velká část města byla zničena, zmrzlá půda nedovolovala pohřbívat mrtvé. K tomu je třeba vzít v úvahu, že Němci byli útočníky, kteří si v očích vítězů po porážce nezasluhovali příliš velkou péči a soucit, a konečně tu byla i skutečnost, že Sovětský svaz nebyl signatářem ženevských konvencí týkajících se válečných zajatců. Na to ostatně poukazovali i někteří Němci, bylo-li jim vyčítáno kruté zacházení se sovětskými zajatci.

Buschova kniha by si asi zasloužila trochu rozsáhlejší odborný úvod a vysvětlující poznámkový aparát. Možná ale autor nechtěl nosit dříví do lesa a předpokládal, že si čtenář najde potřebné údaje jinde. V každém případě je zajímavé srovnat vzpomínky Němců (a také několika Rakušanů sloužících tehdy v německé armádě) s odbornými historickými pracemi, aby se čtenář dobře orientoval v historických a vojenských souvislostech. Z novějších historických prací je možno doporučit německého historika Guido Knoppa, *Stalingrad. Peklo na Volze*, Praha, Ikar 2005 či Paula Carella, *Stalingrad: sláva a pád 6. armády*, Praha, Naše

vojsko 2008. Za pozornost stojí i pramenně velmi podrobně podložená kniha polského vojenského historika Janusze Piekalkiewicze *Stalingrad: anatomie bitvy*, Praha, Naše vojsko 2007.

Vedle toho stojí za pozornost srovnání s pohledem druhé strany. Zde se ovšem obtížně vybírá, jakkoliv je literatury k tématu poměrně dost. Ze starší doby se nabízejí práce Čujkovovy – Vasilij Ivanovič Čujkov (1900–1982) byl velitelem 62. armády, která stála ve Stalingradu proti Paulusovi, – například *Začátek cesty* (česky Praha, Naše vojsko 1963) nebo jím redigovanou sbírku vzpomínek sovětských vojáků *Stalingrad: spomienky účastníkov bitky na Volge*, Bratislava, Pravda 1983 (česky nevyšlo). Podobně přínosná může být sbírka Stupovova (Alexej Dmitrijevič Stupov, *62. armáda v bojích o Stalingrad*, Praha, Naše vojsko 1953). Ve všech případech ale je třeba brát v úvahu dobu vydání, jež neumožňovala příliš otevřené vyjadřování o tom, co všechno vojáci Rudé armády u Stalingradu (a nejen tam) zažívali a co museli snášet ze strany svého velení. Možná trochu paradoxně lze doporučit práci beletristickou, a to román Viktora Někrasova *V stalingradských*

zákopech, vydaný v Sovětském svazu již v roce 1946 (česky Praha, Naše vojsko 1954) a – dá se říci vzhledem k povaze doby – kupodivu oceněný Stalinovou cenou druhého stupně. Viktor Někrasov (1911–1987) se ostatně od 60. let stal v Sovětském svazu nepohodlným pro svoji kritiku Stalina a zemřel v exilu v Paříži. Co je ale velmi důležité, Někrasov nezdůrazňoval ideologii, válku zobrazil takovou, jaká skutečně byla, což se dočkalo ocenění již v době prvního vydání románu. Bojů ve Stalingradu se osobně zúčastnil, tehdy s hodností nižšího důstojníka, a byl tedy přímým účastníkem střetů v první linii. Možná bychom mohli vysledovat i časovou shodu s některým Buschovým pamětníkem v tom smyslu, že v určitém okamžiku stáli na bojišti – například u Marmajovy mohyly – proti sobě.

Ať již vezmeme do ruky pro srovnání kteroukoliv z výše uvedených knih, je jasné, že pohled na válku shora, pohled strategický, se až příliš liší od pohledu prostých vojáků a nižších důstojníků působících přímo na bojišti. Proto Buschova kniha stojí za přečtení, i když se rozhodně nejedná o četbu zábavnou.

Tomáš Jiránek

VAŠEK, Richard – KLEČACKÝ, Martin (edd.), *Česká politická pravice v letech 1938–1945*, Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2016, 264 s. ISBN: 978–80–87782–62–0

Kolektivní monografie si klade za cíl postihnout tematiku české politické pravice od mnichovské dohody až po konec války. Zaměřuje se obzvlášť na působení

tehdejších hlavních českých pravicových hnutí; agrární strany, Národní demokracie a Československé strany lidové. Část knihy se také věnuje české aristokracii a exilové

vládě v čele s Edvardem Benešem. Monografie navazuje na práci *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky* (Eva Broklová, Josef Tomeš a Michal Pehr, Praha 2008) a vznikla v rámci grantového projektu Česká politická pravice v osudových letech 1938–1945, který se zaměřil hlavně na „*diferencované působení dominantních pravicových ideově politických proudů – českého liberálního nacionalismu, agrarismu a katolického konzervativismu – a jejich představitelů ve složitých peripetiích od Mnichova 1938 do května 1945, a to především na domácí scéně*“ (s. 7).

Kniha má střední rozsah (okolo 250 stran) a skládá se z úvodu a šesti nečíslovaných kapitol, z nichž každá je psaná jiným autorem. Dále obsahuje seznam autorů, seznam pramenů a literatury, resumé v angličtině a němčině a nakonec jmenný rejstřík. Některé kapitoly končí obrazovou přílohou. Knize chybí jeden jednotící závěr, což oslabuje její koherenci.

Monografii uvádí historik Richard Vašek s editorem Martinem Klečackým. Zde je vymezen předmět zájmu knihy a velice stručně popsána momentální situace bádání. Zároveň se tu nachází krátká charakteristika jednotlivých kapitol. Jako prameny jsou podle autorů užity především memoáry tehdejších předních politiků a jiných veřejných činitelů – obzvlášť hodnotné jsou potom paměti Františka Ježka a memoáry Jiřího Havelky, které byly vydány v komentovaných edicích v rámci grantového projektu (s. 9). Zde autoři zároveň uvádí, že práce „*není celistvé zpracování, ale kritický nástin historie*

hlavních českých pravicových politických směrů“ (s. 9) – autoři chtějí prostřednictvím knihy dokázat, že poválečné zacházení s pravicovými hnutími bylo neopodstatněné. V tomto směru lze považovat monografii za úspěšnou.

V první kapitole Česká pravice v letech 1938–1945 známý český historik Robert Kvaček navazuje na úvod – stručně se vyjadřuje k prvotním pokusům o nezkrslé posouzení tehdejší pravice (konkrétně se zmiňuje o krátkém období pražského jara a osobnostech Jana Tesaře a Tomáše Pasáka), pokouší se vymezit pojem „česká pravice“ a shrnuje dějinný vývoj Československa ve stanoveném období. Sám připouští, že definovat českou pravici je obtížné, takže výběr politických stran, kterými se kniha zabývá, je podle mého názoru zřejmě podmíněný jejich popularitou – práce se zaměřuje především na působení národních demokratů, agrárníků (jejichž pravicový charakter je podle Kvačka zpochybnitelný) a lidovců (u kterých je podle autora těž diskutabilní). Česká krajní (fašistická) pravice je ale z monografie vyřazena, což je pozoruhodné, protože sám Kvaček o českých krajních pravicových skupinách říká následující: „*V demokratickém Československu většinou nic neznamenaly, nebo jen málo, některé ale daly o sobě vědět – třeba i v nových podobách – za německé okupace. Součástí tehdejší české pravice jsou tedy nepominutelně, třebaže představovaly společenskou a národní periferii*“ (s. 11). Je pravda, že monografie jako svůj cíl nesleduje úplnost (to by bylo koneckonců nesmírně obtížné), přesto se

domnívám, že si česká fašistická hnutí jako Národní obec fašistická, Akce národní obrody nebo Vlajka zasloužila vlastní kapitolu – monografie se příliš drží tradičních prvorepublikových vládních stran. Český fašismus je přitom téma, které až donedávna nebylo dostatečně dobře zpracováno. Mezi pokusy o uchopení českého fašismu patří např. monografie *Český fašismus* od Milana Nakonečného (Praha 2006) nebo *Fašismus v českých zemích* od Ivo Pejčocha (Praha 2011).

Druhá kapitola je studií, ve které se Jaroslav Rokoský zaměřuje na agrární stranu a její přední představitele. Studie je zahájena autorovou tezí, že agrárníci byli prokazatelně vlastenečtí a že řeči o jejich náklonosti k Německu jsou neopodstatněné. Správnost tohoto tvrzení uspokojivě dokládá ve čtyřech podkapitolách. V první z nich, zvané *Agrárníci – demokraté otřesení Mnichovem*, se věnuje činnosti agrární strany během těžkého období druhé republiky. Konkrétními předměty jeho zkoumání jsou tehdejší tisk agrární strany a antisemitské tendence druhé republiky, které však nepocházely z iniciativy vlády, což autor dokazuje prostřednictvím rozhlasového projevu Rudolfa Berana z prosince 1938, ale také tím, že vláda umožnila imigraci 2500 československých Židů do Palestiny. Další podkapitola *Agrárníci – demokraté proti okupaci* řeší reakci agrárníků na okupaci. Tehdy Rudolf Beran uvažoval o sebevraždě a svoji věrnost českému národu dal najevo tím, že podal demisi. Zmíněna je také akce Albrecht I. Třetí podkapitola popisuje odbojové aktivity

agrárníků a poslední podkapitola je krátkým pojednáním o událostech po válce. Za nejpřínosnější část kapitoly lze považovat detailní charakteristiku odbojové aktivity agrárníků, která je z velké části založena na autorově předešlé publikační činnosti.

Ve třetí kapitole historik Josef Tomeš charakterizuje roli Národní demokracie ve druhé republice a protektorátu. Podobně jako v předchozí kapitole autor vychází z toho, že „*snad žádná česká politická strana nebyla ve svém druhém životě tak nespravedlivě kaceřována jako Československá národní demokracie a na ni navazující Národní sjednocení*“ (s. 64). V úvodu autor poskytuje základní vhled do okolností vzniku a vývoje strany až do třicátých let, přičemž se soustředí na vnitřní rozdělení strany, její nacionalistický charakter a vznik Národního sjednocení. V následující podkapitole, kterou považují jednoznačně za nejpřínosnější, autor na základě rukopisů ministra Františka Ježka do detailu osvětluje zákulisí „*mnichovských dnů*“; Ježkovy citované poznámky vypovídají o jednáních vedoucích orgánů Národního sjednocení, o zasedáních vlády i schůzích politického kabinetu. Svědčí o neochotě, se kterou se národní demokraté nakonec rozhodli vyhovět britskému ultimátu (někteří, jako právě František Ježek, pro něj však nehlasovali). Další část kapitoly pojednává o vzniku Strany národní jednoty a poslední podkapitola se zabývá odbojovou aktivitou během doby okupace; zde je zmíněna řada národních demokratů, kteří byli zasaženi režimem (včetně docenta Josefa Matouška), jejich protinacistická aktivita

byla totiž rozsáhlá. Příspěvek je ukončen přílohou s fotografiemi.

Michal Pehr se ve čtvrtém oddílu *Politický katolicismus v časech velké zkoušky* věnuje problematice katolíků v politickém životě druhé republiky a protektorátu, velká část textu se ovšem týká osobnosti Jana Šrámka, dlouhodobě vnímaného jako politického reprezentanta katolíků. Nejprve se autor snaží vymezit pravicový charakter katolíků, přičemž upozorňuje na to, že křesťansko-sociální katolický proud, do kterého patřil i Šrámek, prokazatelně pravicový nebyl. Lidovci odmítali kapitulaci a zásadně se stavěli proti „zjednodušení politického systému“, k čemuž ale nakonec přičiněním lidovce Msgre. Bohumila Staška došlo. Na základě širokého zdrojového základu je charakterizováno vystupování katolické církve v novinách – jejich snaha o neutralitu, jejich kompromitující spolupráce s fašismem i odsouzení první republiky a kritika Šrámka. Pehr ale zdůrazňuje, že tiskoviny nesvědčí o jejich rozsáhlé rezistenční činnosti, jako např. Staškův pohřeb ostatků Karla Hynka Máchy v květnu 1939 a jeho projev na pouti u sv. Vavřínečka u Domažlic, dále únik Šrámka do exilu a jeho působení v Benešově vládě. Zbytek kapitoly je věnován charakteristice Šrámka samotného, a to pomocí jeho veřejných projevů, soukromé korespondence a deníku jeho tajemníka Jana Stránského. Autor dochází k závěru, že se Šrámek vyprofiloval jako politik ochotný dosáhnout kompromisu, který byl loajální vůči Benešovi a nesnažil se své postavení využívat pro prosazování vlastních politických ambicí.

Nakonec Pehr upozorňuje na problém, který již nastínil Robert Kvaček ve svém příspěvku, a sice, že pravicový charakter lidovců je poměrně snadno zpochybnitelný. Součástí přílohy je kromě fotografií zápis o společné schůzi klubu poslanců a senátorů Čsl. strany lidové a Ústředního výkonného výboru Čsl. strany lidové. Kapitola se vyznačuje rozsáhlým poznámkovým aparátem, ve kterém autor uvádí mj. i stručná představení relevantních historických osob.

V pátém, podle mého názoru nejpřínosnějším příspěvku, se Zdeněk Hazdra zabývá českou aristokracií. Vychází přitom zejména ze své předešlé monografie. Kapitulu uvádí představením knížete Ulricha Ferdinanda Kinského jakožto příslušníka pronacisticky orientované šlechty, kterého staví do kontrastu s hrabětem Leopoldem Sternbergem. Oba byli potomky starého českého šlechtického rodu, ale Leopold se rychle smířil se změnami provedenými během první republiky. Svou pozornost autor věnuje třem prohlášením české šlechty z roku 1938 a 1939, která považuje za *de facto* poslední veřejný projev české šlechty jako celku. V podkapitole *Působení české šlechty v protektorátní politice* autor tvrdí, že kontakty, které udržovali někteří čeští a němečtí aristokraté s Konstantinem von Neurathem, nelze považovat za kolaboraci (s. 204), ale své tvrzení opírá kupodivu pouze o vlastní spekulaci nad možnými důvody existence těchto vazeb. Následující podkapitola popisuje osudy šlechticů, kteří se rozhodli postupovat proti nacismu – konkrétněji jde o Maxe Lobkowicze, Zdeňka Bořka-Dohalského a Karla Schwarzenberga. „Pro

úplnost“ zařadil autor do své práce také krátkou epizodu o šlechticích, kteří měli sklon k českému nacionalismu a fašismu (Jan Adolf kníže z Lobkovicz, Karel VI. Schwarzenberg a Jindřich Thun-Hohenstein). V závěru příspěvku autor upozorňuje na to, že tematika tehdejších šlechticů nebyla doposud dostatečně prozkoumána (z velké části kvůli nepřístupnosti soukromých šlechtických archivů).

Závěrečná, krátká studie psaná Janem Němečkem se soustředí na londýnskou exilovou vládu a její vztah k agrární straně. Autor popisuje Benešovy snahy o smíření vnitřních myšlenkových směrů (vojáci usilující o vojenskou diktaturu, levice a pravice, aj.), spory mezi londýnským a moskevským exilem a roli agrární strany v poválečném Československu. Nezařazení agrární strany do poválečného politického systému autor vysvětluje tím, že by to bylo v nesouladu

s ambicemi ostatních politických stran, a to především KSČ (s. 240).

Každá z dílčích součástí monografie uspokojivě plní své vytyčené cíle, ale je nutno podotknout, že tyto cíle nejsou příliš ambiciózní. Ačkoliv každý autor odvedl výbornou práci, jako celek měla kniha potenciál, který bohužel nebyl naplněn. Dílo neanalyzuje tehdejší pravici jako celek a otázkou jejího vymezení se většinou ani nezabývá. Je vlastně jen souborem esejí a studií, které by samy o sobě byly stejně tak hodnotné. Z jazykového hlediska je ovšem na vysoké úrovni; nenašel jsem žádné překlepy ani pravopisné chyby. Za nejpřínosnější část pro budoucí výzkum považuji příspěvek Zdeňka Hazdry, který přímo vybízí k další badatelské práci v oblasti české aristokracie poloviny dvacátého století.

Kryštof Halamek

PROKOP, Lukáš – ŘÍHA, Ivo – ŠULC, Jan (edd.), *S iniciálami V. V.*, Praha: Památník národního písemnictví 2018, 368 s. ISBN 978-80-87376-50-8

Kulturní stopa rodiny Vokolkovy se stále snaží vtisknout do veřejného povědomí s pomocí teoretiků, kritiků, přátel a dalších významných osobností. Umělecký rod Vokolkových byl prozatím naposled představen na pardubické konferenci v květnu 2017. Z té byla rok poté vydána odborná publikace s názvem *S iniciálami V. V.* Ovšem nejedná se o první knihu zasvěcenou tomuto uměleckému rodu. Tento badatelský výstup

navazuje na předchozí *Jméno Vokolek a Listy tří bratří a sestry Květy*, vydané pražským nakladatelstvím Torst.

Kolektivní monografie *S iniciálami V. V.*, tentokrát vydaná Památníkem národního písemnictví, mapuje široké spektrum uměleckého života celého rodu, tedy nejen samotnou tvorbu jednotlivých členů rodiny, ale provázanost a spojitost jejich umělecké dráhy s životem soukromým. Autoři a editoři

doufají v pokračování vydávaných publikací o Vokolkových. Cílem knihy tedy není uzavřít bádání, spíše má dle editora Jana Šulce představovat jeden z článků komplikovaného a rozsáhlého řetězce budoucích badatelských počínů.

Monografie obsahuje několik studií, vzpomínek, ukázek korespondence a jiných dokumentů. Je rozdělena do čtyř oddílů. Ty však neodpovídají určitému tematickému zařazení, alespoň ne zcela. Čtenáři může připadat takové uspořádání poněkud nahodilé. Nicméně, jakmile se nám ocitne v rukou svazek, který je výstupem z konference, dá se snadno odvodit, proč celá struktura působí nejednotně. Do knihy se svými texty přispělo velké množství literárních odborníků. Najdeme zde kupříkladu studii od Petra Šrámka, jenž se zabývá vydáváním poezie Vladimíra Vokolka či příspěvek Lukáše Prokopa věnujícího se korespondenci Vladimíra a Vlastimila Vokolkových.

Každá ze studií se liší délkou, zpracovaností, tématem či srozumitelností. Není možné předat komplexní pohled na tak rozrůzný záběr textů. Abych nastínila jakýsi obraz dané publikace, zmíním jen některé z nich. Hned po úvodních slovech Jana Šulce dostal prostor Václav Vokolek. Ve svém textu popisuje koloběh života rodu Vokolkových, především bratrů Vladimíra, Vojmíra a Vlastimila. V závěru se také zmiňuje o jejich sestře Květě. Do prvního oddílu je logicky umístěn text od Věry Doležalové o působení Václava Vokolka v Pardubicích, dalo by se říci zakladateli tohoto početného rodu, čímž editoři dávají

tušit jakýsi chronologický řád celé monografie. Ten však bohužel později dodržován není, editoři se rozhodli postupovat jiným způsobem.

Druhý oddíl již přináší různorodé studie a vzpomínky. Na jednu stranu se můžeme od Marie Mlejnkové dočíst o jejím přátelském vztahu k Vlastimilu Vokolkovi, kde se rozpomíná na společné chvíle strávené nad literárními díly a jinými záležitostmi kulturního života. Na druhou stranu zde najdeme i texty pojaté diametrálně odlišně, například se ocitneme ve filozofickém světě Petra Jindry, jenž zasazuje dílo Vojmíra Vokolka do historicko-filozofického kontextu a dokonce se dotýká biblických aluzí ve Vokolkově díle. S pomocí Kierkegaarda a Heideggera se snaží nalézt paralely mezi Vojmírovou pozdní tvorbou (především sochařskou) a duševními stadii vývoje člověka – estetického, etického a teologického.

Třetí část nás seznamuje s korespondencí především Vladimíra a Vlastimila Vokolkových se zásadními postavami české literární historie a kultury. Například se dozvíme, jak obtížné mohlo být ve válečném období vydat básnickou sbírku. Tím se zabývá Jan Bílek nebo Lukáš Prokop. Díky korespondenci zjistíme něco nejen o bratřech Vokolkových, ale zároveň o jiných osobnostech, jakými byli Ivan Diviš či Vladimír Binar.

Čtvrtý a závěrečný oddíl je pak výčtem „Vokolkián“ ve sbírkách Východočeského muzea v Pardubicích, soupisem knih Václava Vokolka věnovaných Památníku národního písemnictví a seznamem rozhlasových pořadů Václava Vokolka. Nejedná se tedy již

o souhrn studií a vzpomínek, nýbrž o jakýsi appendix celé publikace.

Za zmínku jistě stojí taktéž velice uspokojivé zpracování příloh. Fotografie jsou umístěné u jednotlivých studií, nikoli na konci knihy, jak to často bývá u odborných publikací zvykem. Tento krok považují za velice funkční, neboť kupříkladu příspěvek o kostelních freskách od Vojmíra Vokolka ve Stráži pod Ralskem by bez fotografických příloh poněkud postrádal smysl. Kromě fotografických příloh v knize nalezneme i dopisy adresované jak bratrům Vokolkovým, tak i jimi odesílaných dalším osobám z uměleckého prostředí (ačkoli těch se dochovalo podstatně méně). Pomyslnou třešničkou na dortu je bonusové DVD s dokumentem ze série Petra Kotyky a Bedřicha Ludvíka, jenž mapuje „*knihovny zajímavých osobností*“, v tomto případě básníka a výtvarníka Václava Vokolka.

Monografie však dle mého názoru postrádá jednu zásadní přílohu. Kvůli početné rodině se stejnými iniciálami téměř většiny mužských členů se čtenář může obtížněji orientovat. Proto bych uvítala přílohu s rodokmenem Vokolkových. Z toho také usuzuji, že autoři a editoři knihy počítají se čtenářstvem již obeznámeným se životy této umělecky činné a početné rodiny, třeba z monografií, které této předcházely. Největší přínos publikace spatřuji v odkrývání dílčích informací o jednotlivých členech a také umisťování jejich vlivu do širších historicko-uměleckých kontextů. *S iniciálami V. V.* mohou ovšem ocenit i tací, kdo se setkávají s Vokolkovými a jejich kulturním působením zcela nedotčení, případnému čtenáři bych však doporučila se nejprve seznámit s knihami předešlými. Ostatně takto byla monografie s největší pravděpodobností zamýšlena.

Aneta Krejčík Plšková

Stavební a kulturní obnova památky – příběh kaple sv. Isidora u Jičina

„Měl děd můj pan František Ignatius Rost častá vnuknutí boží, aby na té štěpnicí ke cti nějakého svatého, který by patronem této Vinice byl, kapličku s obrazem vystavěl. Nevěda on, kterého by svatého sobě vyvolit měl, snažně skrz drahný čas Pána Boha o osvěcení žádal. I připadla naň času jednoho, když na Vinici byl, dřímota, a na tom samým místě, kde nyní kaplička stojí, se položil a usnul. Procitě nalezl na sobě obrázek svatého Isidora Voráče, a vyznavače Páně [...], protož

vzal on tuto případnost za vnuknutí Boží“, píše se v ostruženské farní kronice založené v roce 1836 a uložené v současné době ve Státním okresním archivu v Jičíně. Okolnosti vzniku drobné sakrální stavby nacházející se v lokalitě Na Vinici v katastru obce Brada-Rybníček u Jičina jsou zde popsány velmi poutavě. Můžeme se dočíst i to, že poté, co královéhradecká biskupská konzistoř stavbu povolila, byla ve velmi krátkém čase v roce 1727 dokončena a poté vysvěcena.

Tzv. Vinice byla rozlehlým sadem založeným na jižním svahu vrchu Brada a obklopeným ze všech stran polnostmi a lesy náležejícími ke schlikovskému panství Veliš-Vokšice. Tehdy patřil rodině Rostových, jičínských měšťanů. Kaple byla zbudována na okraji sadu v bezprostřední blízkosti barokního roubeného stavení s mansardovou střechou využívaného i pozdějšími majiteli pozemku (na počátku 20. století už spíše k rekreačním účelům).

Kromě samotné stavby pojistil zakladatel a první majitel soukromé kaple, František Ignác Rost, její budoucí zabezpečení věnem sto zlatých, vybavil ji obvyklým mobiliářem, liturgickými předměty a textilem. Inventář byl v průběhu 18. století postupně rozšiřován a v roce 1784 čítal přes čtyřicet položek. Tradice každoročních poutí při svátku sv. Isidora, která byla zahájena bezprostředně po vzniku a vysvěcení kaple, byla v regionu velmi silná. Rychle se stala běžnou součástí lokálních festivalt a probíhala za velké účasti místních obyvatel, zejména těch z přilehlých obcí. Oblíbená pouť se konala od vzniku kaple patrně každoročně až do roku 1898. V následujícím roce neumožnil tehdejší majitelce objektu Marii Svobodové její špatný zdravotní stav realizaci slavnosti. Oznamovala ostruženskému faráři, že jde o dočasné řešení. Bohužel však záhy zemřela, a protože její dědici měli zájem pouze o konání bohoslužeb, nikoli však poutí, znamenala její smrt mj. konec oblíbené tradice.

Nevelká, ale přesto oblíbená stavba tím ztratila svou původně důležitou roli v regionu. A to jakoby se v dalších letech

začalo zrcadlit v jejím osudu. Postihly ji podobné pohromy jako jiné sakrální stavby, např. rekvírování zvonů pro válečné účely. Prošla si obdobími, kdy se těšila většímu či menšímu zájmu majitelů i dobou naprostého nezájmu a chátrání. Ještě na počátku 20. století disponovala původním mobiliářem a takřka kompletním vybavením. Z něho se do dnešních dnů nedochovalo prakticky nic. A zde se dostáváme do třetího dějství historie kaple, po období rozkvětu a následném úpadku totiž opět ožívá.

Prvním a nejdůležitějším krokem v rámci procesu jejího znovuzrození bylo bezpochyby již samotné rozhodnutí vlastníků Víta a Věry Černých zachovat a obnovit památku. Ti byli jedni z iniciátorů vzniku spolku Isidor založeného v roce 2016, který navázal na jejich předchozí péči a dále ji rozvinul. Po nezbytných základních úpravách a dočasných opravách zdíva a střechy v první a druhé dekádě 21. století, které měly zamezit destrukci objektu, byl připraven rozsáhlý projekt. Jeho cílem je obnova v souladu s obvyklou praxí restaurování památek.

V roce 2016 se nejprve realizoval mykologický průzkum a na jaře následujícího roku byly u jihovýchodního rohu kaple provedeny výkopové sondy za účelem zpracování statického posudku (výsledné zjištění, že podloží je stabilní, přineslo jistou úlevu nejenom kvůli starostem o samotnou památku, ale i z rozpočtových důvodů). Další práce následovaly. Zmiňovaný posudek obsahoval mj. i závěr, že obávané praskliny jsou způsobeny rozevíráním štítu a zdíva kaple. Ještě v témže roce došlo k odbornému zpevnění

zdiva kaple. V roce 2018 se pak mohlo přikročit k opravě krovu a střechy včetně sanktusové věžičky, přičemž v letošním roce (2019) byla tato oprava dokončena.

Nejdůležitější práce jsou tedy hotové. Zdivo by už nemělo tolik trpět. Drobnou kapli čeká nicméně ještě řada dalších zásahů, než se přiblíží své někdejší kráse. Její podoba – je postavena na obdélném půdorysu s polokruhovou apsidou a středně zdobenou fasádou – nicméně slibuje menší množství komplikací na cestě k cíli. Na rozdíl od jiných barokních architektur vzniklých v okolí ze šlechtické donace totiž nedisponuje sochařskou či jinou výzdobou exteriéru, která by hrozila zvyšovat náklady plánovaných oprav. I tak ale budou nemalé. Omítka degraduje a na některých místech zcela chybí. Malba slunečních hodin na jedné ze stěn fasády je v důsledku značného poškození stěží čitelná. Ve značně zdevastovaném stavu jsou ostění oken i portálu, samotný vstup včetně prahu a dveří i kamenná dlažba před ním. Dřevěné a kovové prvky nesou obvyklé znaky degradace vzhledem k charakteru materiálu. Řada částí stavby esteticky i funkčně trpí nepůvodními nátěry a jinými neodbornými zásahy provedenými v minulosti.

Podobně složité jako obnova exteriéru a stavebních částí budou i práce v interiéru. V kapli se nenachází žádný hmotný doklad vztahující se k zasvěcení kaple, sv. Isidoru. Pouze z písemných pramenů jsme informováni, že původní oltář kaple s malbou

světce zhotovenou jičínským malířem Janem Jiřím Majorem se nacházel na svém místě ještě na počátku 20. století. Jeho pozdější osudy nejsou bohužel přesně známe, stejně je to i v případě dalšího mobiliáře a jiných předmětů, které původně sloužily k výzdobě a náboženskému využití kaple.

Budoucí činnost spolku složeného z majitelů objektu a množství místních dobrovolníků nadaných jak potřebnou dávkou entuziasmu, tak i aktivitou a nápady, je nasnadě. Mají před sebou ještě spoustu práce. Je úctyhodné, že zachraňují nejenom samotnou stavbu, ale snaží se i o její kulturní obnovu a znovuzачlenění do života komunity. Od roku 2016 pořádá spolek u kaple setkání jako připomínku slavných poutí, a to tradičně první neděli po desátém květnu. Nejde o slavnost náboženskou, nýbrž spíše společenskou s programem zaměřeným na představení historie kaple a zahrnující i hudební produkci. Pořádají se i další akce, např. u příležitosti příchodu jara a jiných důležitých okamžiků v průběhu roku.

Oživení památky není samoúčelné, ale je součástí širšího záměru založeného na představách a potřebách místních. A právě tento aspekt by mohl v budoucnu zabránit opětovnému návratu „špatných časů“. Lidé se totiž neradi vzdávají místa, které pro ně představuje možnost vybočení z každodennosti a příjemného společenského setkání.

Jana Stráníková

Seznam recenzentů:

Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)

Mgr. Jiří Dynda (Slovanský ústav AV ČR, v.v.i.)

Mgr. Vladan Hanulík, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

prof. dr hab. Marian Chachaj (Uniwersytet Marie Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

PhDr. Irena Kozmanová, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Mgr. Zuzana Pavelková Čevelová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

Mag. Niklas Perzi (Zentrum für Migrationsforschung St. Pölten)

Mgr. Petr Polehla, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)

dr hab. Dariusz Rolnik (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

prof. dr hab. Stanisław Roszak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

ing. Jiří Slavík (Národní památkový ústav – ÚOP v Josefově)

PhDr. Rostislav Smíšek, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)

doc. PhDr. Michael Viktořík, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

prof. PhDr. Vít Vláš, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)

Mgr. Petra Vokáčová, Ph.D. (Archiv hlavního města Prahy)

dr hab. Filip Wolański (Uniwersytet Wrocławski)

prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc. (Univerzita Karlova v Praze)

prof. dr hab. Dorota Żołądź-Strzelczyk (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Seznam autorů:

Mgr. Iveta Coufalová (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Peter Demeter (Národní památkový ústav – ÚOP v Českých Budějovicích)
Kryštof Halamek (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
dr Urszula Kicińska (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)
Mgr. Aneta Krejčík Plšková (Univerzita Pardubice)
Mgr. Gabriela Krejčová Zavadilová (Muzeum Vysočiny Pelhřimov)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Dana Marešová (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
prof. PhDr. Dana Musilová, CSc. (Univerzita Hradec Králové)
Mgr. Pavla Plachá, Ph. D. (Univerzita Hradec Králové)
prof. dr hab. Božena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)
dr Agnieszka Słaby (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie)
Bc. Filip Starý (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jana Stráníková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Josef Šrámek, Ph.D. (Muzeum východních Čech v Hradci Králové)
Mgr. Michal Těra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Filip Vávra (Univerzita Pardubice)
Mgr. et Mgr. Petr Wohlmuth (Univerzita Karlova v Praze)

Theatrum historiae 24 (2019)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 24

Datum vydání: 15. 12. 2019

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 244 stran, 120 výtisků

Za jazykovou podobu textů odpovídají

autoři jednotlivých příspěvků.

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802–2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);
zástupce vedoucího redaktora: prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);
výkonný redaktor: PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D. (Univerzita Pardubice);
technický redaktor: Mgr. Lukáš Vavrečka

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Muzeum východních Čech v Hradci Králové)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)
prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)
doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd
Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice
Studentská 84, 532 10 Pardubice
tel.: 466 036 210
e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

